

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Тошкент ирригация ва мелиорация институти

Ў. Умурзоқов, А. Тошбоев А.,
А. Тошбоев

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИ ИҚТИСОДИЁТИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан олий таълим муассасаларининг бакалавриат таълим
йўналишлари ва коллеж талабалари ҳамда бизнес мактаблари
тингловчилари ва фермерлар учун ўқув қўлланма сифатида тавсия
этилган*

Тошкент
"IQTISOD-MOLIYA"
2007

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

**ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ
ИНСТИТУТИ**

Ў. Умурзоқов

А. Тошбоев

А. Тошбоев

**ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИ
ИҚТИСОДИЁТИ**

Тошкент ирригация ва мелиорация институти

“IQTISOD-MOLIYA”

2007

O‘quv qo‘llanmada fermer xo‘jaligida erkin ishlab chiqarish munosabatlarini shakllantirishning nazariy, huquqiy va iqtisodiy asoslari yoritilgan bo‘lib, qo‘llanma Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi talablariga to‘la mos keladi. Fermer xo‘jaliklarini tashkil etish va rivojlantirishda amalga oshirilayotgan tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy islohotlar, avvalo Respublika Prezidenti tomonidan qabul qilingan Farmonlar, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va tegishli me‘yoriy hujjatlar asosida yozilgan. Shuningdek, o‘quv qo‘llanmada fermer xo‘jaliklarining moddiy-texnika ta‘minoti, mehnat resurslari, xizmat ko‘rsatish infratuzilmasi, mahsulot ishlab chiqarish samaradorligi, ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish, mahsulot yetishtirishning ilg‘or texnologiyasi, bozor subyektlari bilan iqtisodiy munosabatlari va kelgusidagi istiqbollari ko‘rsatib o‘tilgan.

Mazkur o‘quv qo‘llanma 5340100 - “Iqtisodiyot” (qishloq xo‘jaligi; suv xo‘jaligi) bakalavriat ta‘lim yo‘nalishlari talabalari uchun tayyorlangan, shuningdek 600000 - “Qishloq va suv xo‘jaligi” bilim sohasi tarkibiga kiruvchi barcha ta‘lim yo‘nalishlari talabalari uchun ham qo‘shimcha adabiyot sifatida tavsiya etiladi.

Масул муҳаррир:

и.ф.д. Муродов Ч. М.

Тақризчилар:

и.ф.д. Фармонов Т. Х.

и.ф.н. доцент Файзуллаева Т. Р.

Ў. Умурзоқов, А. Тошбоев, А. Тошбоев

«Фермер хўжалиги иқтисодиёти» (ўқув кўлланма). Т.:ТИМИ, 2006 й. 222 бет

Fermerlar – agrar islohot tizimining birinchi qaldirg‘ochlari. Ularning qanotini sindirmaylik. Ularni asrash, avaylash, parvarish qilish kerak. Fermerlarimizga ko‘rsatilgan bir yaxshilikka ming yaxshilik bilan javob qaytishiga imonim komil.

И.Каримов

КИРИШ

Mustaqillik sharofati bilan O‘zbekiston Respublikasi xalq xo‘jaligining asosiy tarmog‘i bo‘lgan agrar sohani rivojlantirishda qator iqtisodiy islohotlar olib borildi. Qishloq xo‘jaligida mulkchilikka asoslangan erkin tovar ishlab chiqaruvchi subyektlar shakllandi. Agrar sohadagi xo‘jalik yuritishning bu turli shakllari kooperativ(shirkat), fermer, dehqon xo‘jaliklari bo‘lib, respublika qonunchilik organlari tomonidan ularning huquqiy asoslari yaratilib, xalq muhokamasidan so‘ng qonuniy asos sifatida amaliyotda o‘z ijobiy natijalarini bermoqda.

Muhtaram Prezidentimiz I. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi dasturlarining asosi bo‘lgan bozor va bozor munosabatlari asosida har bir tarmoqni rivojlantirish orqali yuqori samarali natijalarga erishish ko‘zda tutilgan. Ayniqsa, agrar tarmoqni rivojlantirishda bu dasturning bajarilishi o‘z samarasini berib kelmoqda. Avvalo, dehqonning ishlab chiqarishga va mulkka egalik hissining ortishi, erkin iqtisodiy faoliyat yuritishi, daromad olishi, uni o‘z imkoniyatlarida erkin taqsimlashi hamda tasarruf etish imkoniyati yaratildi. Respublika agrar sohasida faoliyat yuritayotgan fermer xo‘jaliklari boshqa subyektlarga nisbatan, amaliyotda o‘zining bir qancha ijobiy hamda iqtisodiy ustunliklarini ko‘rsatdi. Bu esa bozor munosabatlarida qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirishni ko‘paytirish va uning samaradorligini oshirishdagi afzalliklari bilan bugungi istiqbolli xalq xo‘jalik yo‘nalishiga mos kelishini inobatga olib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi «Qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo‘nalishlari to‘g‘risida»gi PF-3226-sonli Farmoni qabul qilinib, unda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish ustuvor yo‘nalish qilib belgilandi. Farmonni amliyotga tatbiq qilish bo‘yicha fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish ko‘zda tutildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktabrdagi PF-3342-sonli «2004-2006 yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida»gi Farmoniga asosan, Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktabrdagi 476-sonli «2004-2006 yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi va 2004 yil 24 dekabrda 607-sonli «2005-2007 yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarorlari qabul qilindi. Ushbu qarorlar bilan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilarning asosiy shakli sifatida fermer xo‘jaliklarini tashkil etish va ularning faoliyati

uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, qishloqda bozor infratuzilmasini kompleks rivojlantirish asosiy masala qilib belgilandi.

Fermer xo‘jaliklarini rivojlantirishning aniq chora-tadbirlari ishlab chiqilib va uni bosqichma-bosqich amalga oshirish to‘g‘risida istiqbolli yo‘nalishlar ishlab chiqildi. Mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda fermer xo‘jaliklarining mahsulot ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish, unga huquqiy asos yaratish, tayyorlov, ta‘minot va servis xizmati ko‘rsatuvchi korxonalar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni yaxshilash ishlari amalga oshirilmog‘da. Sir emaski, ayrim tayyorlov, ta‘minot va servis xizmatlari korxonalari oldiga qo‘ygan vazifalarni yetarli darajada bajara olmay kelmoqda. Endilikda ushbu infratuzilmalarni rivojlantirish orqali fermer xo‘jaliklari faoliyatini yaxshilash asosiy vazifamiz bo‘lib qoldi. O‘zbekiston Respublikasi agrar sohasida 2005 yilda 3646 ming gektar ekin maydoniga dehqonchilik qilingan bo‘lsa, unda fermerlar hissasi 2139,7 ming gektarni yoki 58,7 % ni tashkil etdi. Fermer xo‘jaliklarining salmog‘i ortib borayotganligi bois, ularning iqtisodchi kadrlarini o‘qitish va malakasini muntazam oshirib borishda ushbu o‘quv qo‘llanma samarali xizmat qiladi. Ma‘lumki, fermer xo‘jaliklari tashkil etishning huquqiy-iqtisodiy asoslari, ishlab chiqarish infratuzilmalari bilan shartnoma munosabatlari, yerdan foydalanish va ekinlarni joylashtirish, suv va melioratsiya ishlari, mol-mulk, mehnat resurslaridan foydalanish, xo‘jalikni boshqarishda marketing va menejment, xo‘jalikning iqtisodiy faoliyatini tashkil etish, investitsiyalash, ta‘minot va servis xizmatlari, infratuzilma, investitsiya, mahsulot yetishtirish va uni sotish mexanizmlari, kooperatsiyalashuv jarayonlarini tashkil etish, fermer daromadini ko‘paytirish hisobiga ish o‘rindarinini ochish, yangi zamonaviy texnologiyalar kiritish hamda dehqonchilikda ilg‘or agrotexnologiyalardan foydalanishda yetarli bilimga ega bo‘lish orqali xo‘jalikni barqaror rivojlantirish mumkin.

Ushbu o‘quv qo‘llanma orqali aynan fermer xo‘jaligini tashkil etish bilan bog‘liq masalalar iqtisodiyotini hamda istiqbolli ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etishning ustuvor yo‘nalishlarini o‘rganish mumkin.

I-БОБ. “ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИ ИҚТИСОДИЁТИ” ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МАЗМУНИ

1.1. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда олиб борилаётган ислохотларнинг моҳияти

Қишлоқ хўжалиги халқ хўжалигининг энг муҳим ва йирик тармоғи бўлиб, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига, саноатни эса хом ашёга бўлган талабини қондиради. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги мамлакатимиз агросаноат мажмуасининг етакчи тармоғи бўлиб, деҳқончилик, чорвачилик ва мева-сабзавотчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш жарёнларини ўз ичига олади.

Республика қишлоқ хўжалигида асосий эътибор мамлакатнинг иқлими, ер-суви ва моддий ресурсларидан ҳамда халқнинг асрлар давомида тўпланган деҳқончилик маданиятидан унумли фойдаланиш негизида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришга қаратилган. Деҳқончиликда ғаллачилик, пахтачилик, шолікорлик, мевачилик, узумчилик, полизчилик, сабзавотчилик соҳалари, чорвачиликда эса қорамолчилик, қўйчилик, қоракўлчилик, эчкичилик, паррандачилик, йилқичилик, асаларичилик, пиллачилик тармоқлари фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон жаҳонда ялпи пахта ҳосилини етиштириш бўйича 4-ўринда, пахта толасининг экспорти бўйича 2-ўринда (АҚШдан кейин) туради. Шунингдек, республикада етиштириладиган мева, узум, сабзавот, полиз маҳсулотларининг асосий қисми қўшни давлатларга чиқарилади. Ўзбекистон ўзининг сифатли пилласи ва қоракўли билан ҳам дунёга машҳурдир. Республика тўлиқ дон мустақиллигига эришиб, четга экспорт ҳам қилмоқда.

Республика қишлоқ хўжалигида: кооператив (жамоа хўжаликлари), хўжаликлараро корхоналар, ширкатлар уюшмалари, давлат хўжаликлари негизида ташкил этилган хўжаликлар, жамоа мулкига айлантирилган фермалар ва бошқалар); давлат (давлат хўжаликлари, наслчилик заводлари, ўқув-тажриба ҳамда тажриба хўжаликлари); хусусий (деҳқон ва фермер хўжаликлари, хусусийлаштирилган корхоналар) ҳамда аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари (шахсий эҳтиёжлар учун айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш) мавжуд. Республика қишлоқ хўжалигида пахта якка ҳокимлиги (якка зироатчилиги)нинг қарор топиши оқибатида 1987 йилга келиб, 2107,7 минг гектар ёки жами суғориладиган экин майдонининг 60 %дан кўпроғига пахта экилди. Натижада илмий асосланган алмашлаб экиш тизими издан чиқди, минерал ўғитлар, гербецидлар, айниқса инсон саломатлигига зарарли бўлган пестицидлар меъёридан ортиқча ишлатилиши натижасида деҳқончилик қилинадиган жойларда экологик шароитлар бузилди, ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин мамлакат қишлоқ хўжалигида атрофлича ислохотларни амалга ошириш даври бошланди. Республика ҳукумати мамлакат иқтисодиётининг энг муҳим тармоғи бўлган қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларини шакллантириш, мулкчиликнинг нодавлат шаклига ўтиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, деҳқон, фермер хўжаликлари фаолиятини йўлга қўйиш каби масалаларни ҳал этишга эътибор берилди. Республика парламенти қишлоқ хўжалигида туб бурилишларнинг ҳуқуқий асосларини яратадиган қонунларни қабул қилди.

Республика Президентининг 1994 йил 21 январдаги «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 мартдаги «Чорвачиликда хусусийлаштиришни давом эттириш ва хусусий тадбиркорликни кўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва бошқа қарорлари иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, бозор тамойилларининг эркин ишлаши учун шарт-шароитлар яратиш, хўжаликларни нодавлат шаклларига айлантириш, маҳсулдорлиги паст чорва фермаларини жамоага мулк қилиб бериш йўли билан қишлоқ хўжалигида ислохотларни янада чуқурлаштиришга, деҳқон ва фермер хўжаликлари, ўрта ва кичик бизнес ишини йўлга қўйишга кенг имкониятлар очиб берди.

Деҳқончиликда картошка, мева-сабзавот маҳсулотлари, чорвачиликда суг, гўшт, тухум, тери ва жун маҳсулотларини эркин (келишилган) нархларда сотиш жорий этилди. Бу эса хўжаликларга ўзлари етиштирган маҳсулотлардан ихтиёрий фойдаланишга имконият яратди. Давлат буюртмаси фақат пахта, дон, шוליға нисбатан сақланиб қолди.

Олиб борилган тадбирлар хўжалик юритиш механизмини такомиллаштиришга, хўжаликларни иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлашга, қишлоқ меҳнаткашлари турмуш даражасини яхшилашга ҳамда хўжаликларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ривожлантиришга кенг йўл очиб беради.

Ердан самарали фойдаланишда Республика Президенти И. Каримов «Қишлоқда бозор механизмларини ривожлантириш, деҳқонда соҳиблик ҳиссини уйғотиш, мулкчилик муносабатларини такомиллаштириш, жамоа хўжаликларнинг ўзида ижара муносабатларини чуқурлаштириш, ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланишга бериб қўйиш орқали, шунингдек, деҳқон, фермер ҳамда шахсий ёрдамчи хўжаликларни кенг ривожлантириш асосида рўй бериши лозим¹» деб кўрсатиб ўтди.

Деҳқон, фермер ўзи ҳосил тўплаб, уни йиғиш билан шуғулланмаса, иш унуми ва самараси бўлмайди. Уларга ўз вақтида банк сервис хизмати, таъминот, истеъмолчи ва қайта ишлаш корхоналари ёрдам берса, улар кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаради ва истеъмол бозорини бойитади.

Бозор муносабатлари асосида маҳсулот ишлаб чиқаришга асосланган қишлоқ хўжалик субъектларида иқтисодий тадбирлар зарурлигини ҳисобга олиб, Президентимиз И. Каримовнинг «Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. Унда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида жамиятимизнинг янгиланиши, демократик жараёнларнинг ривожланиши кўп жиҳатдан аграр соҳадаги ислохотларнинг нечоғли самарали қишлоқ ҳаётига кириб боришига боғлиқлиги таъкидланди.

Республика аграр тармоғи ялпи ички маҳсулотнинг 41,7 фоизини, мамлакатга валюта тушумларининг 33,2 фоиздан ортиғини ташкил қилмоқда. Мамлакатимиз халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг 40 фоизга яқини ва барча аҳолининг 60 фоиздан ортиғи қишлоқларда яшайди. Уларнинг моддий аҳволи, турмуш даражаси ва моддий фаровонлиги қишлоқ хўжалигидаги ишларнинг ҳолатига, уни ривожлантиришнинг тезкорлиги ва самарадорлигига боғлиқ.

¹ Каримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». –Т.: «Ўзбекистон», 1995, -246 б.

Республика аграр соҳасида мулкӣ муносабатларни шакллантириш, мулкчиликнинг нодавлат шаклига ўтиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини йўлга қўйиш аграр ислохотларнинг муҳим йўналишларидир.

Ислохотларнинг илк босқичида мамлакат қишлоқ хўжалиги барқарорлигини таъминлаш ва режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки асослари яратилди.

Аграр соҳада мулкни давлат тасарруфидан чиқаришга ва хусусийлаштиришга муҳим аҳамият берилди, 1066 та давлат хўжаликлари (совхозлар) тугатилиб, улар негизида жамоа хўжаликлари ташкил этилди. Чорвачилик фермалари, боғ ва тоқзорлар, кичик ер майдонлари ҳамда иссиқхоналар хусусийлаштирилди.

Ислохотларнинг иккинчи босқичида «Ер кодекси», «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида», «Фермер хўжалиги тўғрисида», «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонунлар ва тегишли ҳукумат қарорлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Бундай ҳуқуқий пойдеворнинг яратилиши иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга замин яратди. Қишлоқ хўжалигида хўжалик юритишнинг бозор муносабатларига мос келадиган ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари устуворлиги белгиланди.

Ислохотларнинг учинчи босқичи 2000 йилдан бошланган бўлиб, у қишлоқ хўжалигида товар ишлаб чиқарувчилар ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш устуворлиги; товар ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий эркинлигини янада кенгайтириш ва давлат буюртмаси бўйича етиштирилаётган маҳсулотларга баҳо белгилашда дунё бозори нархларига мос келувчи тизимни шакллантириш; биринчи навбатда паст рентабелли ва зарар қўриб ишлаётган ширкат хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантириш асосида қайта ташкил этиш механизми жорий этилиши; қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларига хизмат кўрсатувчи замонавий инфратузилма тизимининг барпо этилиши билан характерланади.

Қишлоқда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг навбатдаги муҳим вазифаси – ерга бўлган мулкчилик муносабатини ҳал қилишдир. Ерга мулкчилик ҳуқуқи ортиқча расмиятчиликка, қоғозбозликка берилган шаклда эмас, балки замонавийлашган ва бозор муносабатларига асосланган тартибда жорий этилиши лозим. Бунда ерларни узоқ муддатга ижарага бериш асосида фермер ва деҳқон хўжаликларини янада ривожлантириш устувор йўналиш бўлиб қолади.

Тупроқ унумдорлигини сақлаш, қайта тиклаш ва ошириб бориш; қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи корхона ҳамда ташкилотлар акцияларини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари ўртасида тақсимлаш орқали уларни акциядорлаштириш; ўзаро кредитлаш борасидаги имкониятларни кенгайтириш; қишлоқ хўжалиги бошқарув тизимини тубдан ислоҳ қилиш ва давлат харид нархларини ҳамда бутун нарх-навонинг шаклланиш тизимини ўзгартириш; фаннинг инновациясини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан узвий алоқаларини тиклаш ва ривожлантириш; соҳа ходимларига ҳуқуқий ва касбий таълим беришга доир тадбирлар тизимини ишлаб чиқариш республикада аграр сиёсатнинг муҳим йўналишлари ҳисобланади.

Иқтисодий ислохотлар нафақат қишлоқ хўжалиги, унга хизмат кўрсатувчи тармоқлар, маҳсулотни қайта ишловчи соҳалар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма бўғинлари ва ташқи савдо соҳаларини ислоҳ қилишни ҳам ўз ичига олади.

1.2. Халқ хўжалиги иқтисодиётида фермер хўжаликларининг ўрни ва вазифалари

Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, иқтисодиётда хусусий секторнинг роли ва аҳамиятини ошириш, капитал қуриш, қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида таркибий ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар, шунингдек, ишлаб чиқарувчиларга моддий-техника маблағларидан фойдаланишлари учун қулай шароитлар яратилиши ва фискаль ўзгаришларнинг мувофиқлаштирилиши ЯИМнинг ўсиш тенденциясини сақлашни таъминлайди. Иқтисодиётнинг янада ўсишида экспорт учун қулай бозор конъюктураси, экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришнинг рағбатлантирилиши, амалга оширилаётган ислохотларнинг қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг кўпайишига таъсири, шунингдек, иқтисодиётнинг бошқа секторларини барқарор ишлаши каби омиллар таъсир кўрсатди.

2005 йилда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари 7 фоизни, инфляция даражаси 7,8 фоизни ташкил этди, саноат ишлаб чиқариши 7,3 фоизга, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш 17,7 фоизга, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши 6,2 фоизга ўсди. Давлат бюджети кутилаётган 1 фоиз тақчиллик ўрнига ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,1 фоиз профицит билан ижро этилди. Эндиликда бизни ЯИМ ўртача йиллик ўсиш суръатининг 4-4,5 фоизда бўлиши қониқтирмайди. Шу боисдан келажакда, яъни 2010 йилга келиб, ЯИМ ўртача йиллик ўсиш суръатини 6-8 фоизга, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни 7-8 фоизга етказиш мўлжалланмоқда. 2010 йилгача ЯИМнинг таркиби ҳам ўзгариб, унинг даромадлар таркибидаги иш ҳақининг улуши ҳозирги 35 фоиздан 60-65 фоизга ўсиши оқибатида аҳоли турмуш даражасининг анча яхшиланиши кўзда тутилмоқда. Шу даврда саноат маҳсулотлари 2,3-2,5 баробарга, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари эса 1,82 баробарга кўпаяди. Республика ЯИМнинг ўсиш динамикаси қуйидаги жадвалда келтирилган.

1.2.1-жадвал. Ўзбекистон Республикаси ЯИМнинг ўсиш динамикаси

Давр	ЯИМ		ЯИМнинг ишлаб чиқариш таркиби, %				
	Мос даврларда жорий баҳо-ларда, млрд.сўм	Ўтган йилнинг мос даврига нисбатан % (таққослама баҳоларда)	Саноат	Қишлоқ хўжалиги	Қури-лиш	Хизмат кўрсатиш соҳаси	Соф солиқлар
2000	3255,6	103,8	14,2	30,1	6,0	37,2	12,5
2001	4925,3	104,2	14,2	30,2	5,8	28,2	11,9
2002	7450,2	104,2	14,5	30,1	4,9	37,9	12,6

2003	9837,8	104,4	15,8	28,6	4,5	37,4	13,7
2004	12189,5	107,7	17,1	26,8	4,5	37,6	14,0
2005	15923,4	107,0	21,2	25,3	4,8	38,1	10,6
2006	20759,3	107,0	22,1	25,0	5,1	36,7	11,2

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, 2006 йилда ЯИМнинг 7,0 %га, саноатнинг улуши 22,1 %, қишлоқ хўжалиги – 25 %, қурилиш 5,1 %, хизматлар соҳаси – 36,7 % ўсди. Республика иқтисодиётининг барқарор ривожланишида аграр тармоқнинг ҳиссаси юқори бўлмоқда. Мазкур соҳада мулкчилик муносабатлари шаклланиб, энг устувор йўналишлардан фермер хўжаликлари бугунги кунда иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлади.

Фермер хўжалигининг асосий вазифаси қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш, аҳолини истеъмол моллари билан таъминлаш, моддий ресурслардан самарали фойдаланиш, тупроқ унумдорлигини ошириш, тежамкор технологияларни амалиётга жорий этиш, атроф-муҳит экологияни яхшилашдан иборат. Ҳозирги кунда ҳукумат томонидан шу соҳани ривожлантиришга асосий эътибор берилиб, қатор қонун ва қонун ости ҳужжатлари қабул қилиниб, амалиётга кенг жорий этилмоқда.

1.2.2-жадвал. Фермер хўжаликлари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.
Фермер хўжаликлари сони, дона	87552	103921	125668	189235
Уларга бириктирилган ер майдони, минг га	2148,1	2935,4	3775,3	4953,2
Фермер хўжаликларида иш билан банд бўлганлар сони, минг киши	603,0	765,3	954,2	1381,1
Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларида фермер хўжаликларининг улуши, %	14,1	24,1	38,1	55,0
Битта фермерга тўғри келади, га	24,5	28,2	30,0	26,2

Республикада, 2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясига асосан, 2007 йилга келиб фермер хўжаликларига бириктирилган ер майдонларининг умумий қишлоқ хўжалиги ерларидаги салмоғи 17,5 фоиздан 63,3 фоизгача, суғориладиган майдонлардаги салмоғи 72,1 фоизгача етади. Фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотидаги улушини 25 фоизгача етказиш ёки фермер

хўжаликларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ҳажмини уч йил ичида 2 баробарга кўпайтириш белгиланди. Фермер хўжаликларининг умумий сони 189,2 мингтага, уларга бириктирилган ер 4,9 млн.га етди. Фермер хўжаликларининг ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги улуши 2003 йилда 14,8 %дан, 2006 йилда 32,3 %га, жами экин майдонлари 36,9 %дан 74,5 %га ортди. Пахта етиштириш 37,9 %дан 86,3 %га, буғдой 35,8 %дан 71,0 %га ортди. Экспертлар хулосасига кўра, фермер хўжаликларида ширкат хўжаликларига қараганда, пахта ва буғдойни етиштириш унумдорлиги юқори бўлди. Республика халқ хўжалиги иқтисодиётида фермер хўжаликларининг салмоғи ортиб бориши, аввало, фермерлар сонининг ортиб бориши, уларга бириктирилган ер майдонлари ва маҳсулот ҳажмининг ортиб боришидир. Ҳукумат томонидан олиб борилаётган иқтисодий ислохотларни амалиётга кенг жорий қилиш орқали фермер хўжаликлари фаолиятини янада ривожлантириш имконияти яратилади.

1.3. Фаннинг мақсади, вазифаси, предмети, фанлар билан алоқаси ва усуллари

Бозор иқтисодиёти шароитида халқ хўжалигининг барча тармоқлари бир-бирлари билан узвий боғланган ҳолатда фаолият кўрсатади. Тармоқни ривожлантириш ҳукумат томонидан қабул қилинган қонунлар ва иқтисодий ислохотлардан кенг фойдаланишни тақозо этади. Шу мақсадда “Фермер хўжалигини ташкил этиш ва унинг иқтисоди” фани аграр соҳани ривожлантиришда самарали хизмат қилади. Бу фан иқтисодий фан бўлиб, фермер хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг самарали йўллари, ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқарувчи кучлар; объектив иқтисодий қонунларни амалиётга татбиқ қилиш; хўжаликни бизнес режа асосида юритиш; фермер хўжалигига раҳбарлик қилиш; ишлаб чиқаришга фан-техника янгиликларини ва илғор тажрибаларни жорий этиш; пул-кредит муносабатлари; арзон ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш йўллари кўрсатади.

«Фермер хўжалиги иқтисодиёти» фани қуйидаги иқтисодий фанлар «Иқтисодий география», «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди», «Бизнес режа», «Тадбиркорлик», «Иқтисодий статистика», «Менежмент», «Маркетинг», «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит», «Техника иқтисодиёти» ва бошқа фанлар билан узвий алоқададир.

«Фермер хўжалиги иқтисодиёти» фани қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштирувчи фермер хўжаликлари тўғрисида қабул қилинган иқтисодий қонунларни ишлаб чиқаришга татбиқ қилиш ва маҳсулот етиштиришдан иборатдир.

Фаннинг предмети – фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий асосини, ишлаб чиқариш фаолияти ва унга хизмат қилувчи инфратузилма, иқтисодий қонунларни татбиқ қилиш, моддий таъминот ва корхоналар ўртасидаги иқтисодий муносабатлари, ишлаб чиқариш кучлари, ишлаб чиқариш муносабатлари ва иш юритишда меҳнат унумдорлигини оширишни ўрганишдан иборатдир. «Фермер хўжалиги иқтисодиёти» фани қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий самарадорликни, қонунлар ўзгаришини ва жамият ривожланишини ўрганиб синтез қилиб туради. Фермер хўжалиги тўғрисидаги иқтисодий қонунлар хўжаликни ижобий ривожлантириш учун хизмат қилади.

Фаннинг объекти – фермер хўжаликлари ва унинг ишлаб чиқаришига бевосита ўз хиссасини кўшадиган барча корхоналар фаолиятидир.

«Фермер хўжалиги иқтисодий» фаннинг мақсади қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштиришни кўпайтириш ва унга хизмат қилувчи тармоқлар ўртасида иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш; меҳнат жараёнларини бозор муносабатларида ривожлантириш; меҳнат унумдорлигини ошириш; ер-сув ҳамда асосий воситаларидан самарали фойдаланишдан иборатдир. Фермер хўжалиklarининг маҳсулот ишлаб чиқаришини, ижтимоий-иқтисодий фаолиятини ўрганишда қилинадиган таҳлиллар кўйидаги усуллар орқали ифодаланади. Ушбу усуллар ёрдамида ишлаб чиқаришда рўй берадиган ҳодисаларни иқтисодий баҳолайди.

1. Статистик гуруҳлаш усули - ер фондидан рационал фойдаланиш, маҳсулот таннархи, меҳнат ресурслари, меҳнат унумдорлигининг ўсиши, техникалардан рақибона фойдаланиш ва бошқа кўрсаткичларни ўрганади. Бу усул ёрдамида кўрсаткичларнинг таркиби, бир-бирига боғлиқлиги, кўп йиллик ўсиш даражаси, фермер хўжалигини янада ривожлантириш истиқболлари аниқланади.

2. Монографик усул - тажриба алмашиш мақсадида хўжалиklarнинг умумий ва айрим тармоқларининг фаолиятини, ишлаб чиқариш жараёнларини, ривожланиш истиқболларини аниқлаб беришдан иборат.

3. Аналитик ҳисоб усули – фермерлар фаолиятини таҳлил қилиш, фермер хўжалиklarининг барча тармоқларини ривожлантириш йўллари белгилайди.

4. Иқтисодий математик усул математик рақамлардир. Фермер хўжалигининг барча ишлаб чиқариш соҳалари бўйича кўрсаткичларини таҳлил қилишда математик рақамлар 3 манбадан олинади:

1. бизнес режадан;

2. хўжаликнинг йиллик ҳисоботидан;

3. меъёрий маълумотлар, технологик карта ва маълумотномалардан.

Иқтисодий математик усул бир қанча босқичларга бўлинади. Тайёрлаш, иқтисодий таҳлил, абстракт рақамлар, маълумотлар йиғиш ва уни ўрганиш.

5. Лойиҳа консрукторлик ишлари усули – лойиҳалаштирилган объектлар ва жамлаб бўлмайдиган ҳар хил кўрсаткичларни таҳлил қилишдан иборатдир.

Юқоридаги усуллар ёрдамида фермер хўжаликлари ва инвестиция лойиҳалари, хизмат кўрсатувчи тармоқларнинг ишлаб чиқариш фаолияти ҳамда иқтисодий самарадорлиги таҳлил қилиниб, келгусида ривожлантириш истиқболлари белгилаб олинади.

Фермер хўжаликлари мустақил субъект сифатида тенг ҳуқуқли қишлоқ хўжалик корхонаси сифатида фаолият кўрсатмоқда. Фермер хўжалиklarини ривожлантиришда ўз ечимини топмаган кўплаб масалалар мавжуддир. Шу мақсадда фермер хўжаликлари бошлиklarининг маълумоти, мутахассислиги ҳамда тадбиркорлик фаолияти таҳлил қилинганда, уларнинг асосий қисми ўрта маълумотли, турли касб эгалари, тадбиркорлик фаолиятини энди бошлаганлардир. Шу сабабли, фаннинг фермер хўжалиklarини ривожлантиришдаги аҳамияти, аввало, фермер хўжалиklarини ташкил этишнинг иқтисодий, ҳуқуқий ишлаб чиқариш асосларини ўрганиш; ҳуқуқат томонидан қабул қилинган қонун ва қарорлар; фермер хўжалиklarининг халқ хўжалигидаги ўрни ва истиқболлари; ер-сув ресурсларидан; асосий фондлардан фойдаланиш; фермер хўжалигини бошқариш ва меҳнат

унумдорлигини ошириш; моддий-техника ресурслари; инвестиция ва уни амалиётга жалб этиш; маҳсулот ишлаб чиқаришнинг самарадорлик кўрсаткичлари, маҳсулот етиштириш агротехникаси; инфратузилма ва сервис хизматлари кўрсатиш; тежамкор технологиялардан самарали фойдаланиш йўллари ўргатишдан иборатдир.

1.4. Фермер хўжалигини ривожлантириш йўллари

Республикада фаолият кўрсатаётган қишлоқ хўжалик корхоналаридан фермер хўжалиги ўзининг ишлаб чиқариш салоҳияти ва олинган иқтисодий самараси билан ажралиб турмоқда. Шунинг учун фермер хўжалигини ривожлантиришга мамлакат Президенти жуда катта эътиборни қаратди. Фермер хўжаликларини ривожлантириш ишлари, асосан, 4 босқичда амалга оширилмоқда. **I – босқич.** Фермер хўжалигини ташкил қилиш жараёнининг бошланиши (1998-2001 йиллар). **II-босқич.** Фермер хўжалигини ривожлантириш бўйича ҳуқуқий меъёрий ҳужжатларнинг қабул қилиниши (1992-1996 йиллар). **III-босқич.** Фермер хўжаликларини қишлоқ хўжалигида устувор хўжалик юритувчи шакл сифатида ривожланиши (1997-2000 йиллар). **IV босқич.** Фермер хўжаликларининг ривожлантирилиши (2001 йилдан бошлаб). Бу кейинги даврни ўз ичига олиб, бу давр фермер хўжаликларини истиқболда устувор ривожлантириш дастурларининг қабул қилиниши билан характерланади. Бу босқичда республика Президентининг 2003 йил 24 мартдаги №ПФ-3226 сонли «Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида» ва 2003 йил 27 октябрида №ПФ-3342 сонли «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 январда №8 сонли «Қишлоқ хўжалик корхоналарини фермер хўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2003 йил 30 октябрида №476 сонли «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» ва 2004 йил 24 декабрида №607 сонли «2005-2007 йилларда фермер хўжаликларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари қабул қилинди.

Фермер хўжалигини ривожлантириш Концепциясининг асосий вазибалари: қишлоқда ижара муносабатларини ривожлантириш асосида ер майдонларидан фойдаланишни тартибга солиш, шунингдек, ер ва сув ресурсларидан мақсадли фойдаланишнинг чора-тадбирларини ишлаб чиқиш; маҳсулот етиштиришда, моддий-техника ресурслари билан таъминлашда фермер хўжаликларининг иқтисодий мустақиллигини лизинг ва сервис хизматларидан самарали фойдаланиш; фермер хўжаликларига кредит бериш ва унинг тартибини соддалаштириш; маҳсулот етиштиришни ўз вақтида молиялаш ва кредитлашни такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тизимини амалга ошириш; хўжаликда маҳсулот етиштириш, уни қайта ишлаш, сотиш ва ижтимоий инфратузилмани кенг кўламда ривожлантириш; фермерларни ўқитиш ва қайта тайёрлашнинг замонавий тизимини ташкил қилиш; фермерларга фан-техника тараққиёти, янги агротехникалар ва илғор тажрибаларни амалиётга жорий этиш; истиқболсиз ширкат хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантиришда бўшаб қоладиган ишчи ходимларни фермер хўжаликларига жойлаштириш тадбирларини амалга ошириш ва ундан самарали фойдаланишдан иборатдир. Фермер хўжаликларини ривожлантиришда ҳукумат томонидан қуйидаги имтиёзлар берилди: фермер

хўжаликлари ташкил этилган пайдан бошлаб, икки йил муддатга ягона ер солиғи тўлашдан озод этилди; фермер лойиҳа асосида ўз ҳисобидан ўзлаштирган ер учун беш йил давомида ягона ер солиғи тўлашдан озод қилинди: Республика Мувофиқлаштирувчи Кенгашининг рухсатсиз фермерлар фаолиятини текширишга чек қўйилди; хорижий технологияларни олиб кирган деҳқон ва фермер хўжаликлари божхона тўловларидан озод қилинди; янги ташкил этилган юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликларига энг кам иш ҳақининг 150 баравари, фермер хўжаликларига эса 300 баравари миқдорида бошланғич сармояларни бериш йўлга қўйилди; фермер хўжаликларига лизинг асосида техникалар берилди; давлат эҳтиёжи учун дон ва пахта етиштирувчи фермер хўжаликларига бериладиган аванс маблағларини олдиндан кредит тарзида берилиши йўлга қўйилмоқда; Уюшма томонидан ташкил этилган ва қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларга хизмат кўрсатувчи ташкилотларни ташкил этилган вақтдан бошлаб, беш йил муддатга даромаддан олинадиган солиқдан озод этилди.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда олиб борилаётган ислохотлар асосида мулкчилик муносабатлари шаклланиб, барча тармоқлар бозор муносабатларида фаолият кўрсатмоқда. Республика аграр соҳасининг барча тармоқларида маҳсулот етиштириши имкониятлари кенгайиб, ҳуқуқий асослар яратилди. Ислохотлар натижасида қишлоқ хўжалигини урта босқичда ривожлантириши дастурлари ишлаб чиқилиб, самарали жорий этилди. Қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатаётган субъектлар орасида фермер хўжалиги ўзининг иқтисодий ва маҳсулот ишлаб чиқариши салоҳияти билан устуворлигини кўрсатди. Фермер хўжалигини келгусида ривожлантириши тўғрисида барча чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, амалиётга татбиқ этилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда ислохотларнинг заруриятини айтиш беринг.*
- 2. Мулкчилик муносабатларини шакллантириши тушунчаси нима?*
- 3. Қишлоқда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириши йўллари нималардан иборат?*
- 4. Фермер хўжалиги нима учун устувор деб тан олинди?*
- 5. Фермер хўжалигини ривожлантиришда фақинг вазифаси нималардан иборат?*
- 6. Фермер хўжалигини ривожлантириши босқичларини айтиш беринг.*
- 7. Фермер хўжалигини ривожлантириши концепциясининг моҳияти ва натижалари нималардан иборат?*

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. «Дехқончилик тараккиёт – фаровонлик манбаи». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси йиғилишида сўзланган нутқ. 1994 йил, 18 феврал. –Т., «Ўзбекистон», 1994, 23 б.
2. Каримов И. А. «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари». –Т., «Ўзбекистон», 1998 й.
3. Каримов И. А. «Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». –Т., «Ўзбекистон», 1995 й.
4. «Фермер хўжаликлари тўғрисида»ги Қонун. «Халқ сўзи» газетаси, 1998 йил, 30 апрел.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2004-2006 йилларда фермер хўжалигини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги Фармони. «Халқ сўзи» газетаси, 2003 йил, 27 октябр.
6. Петранева Г. А. «Экономика и управление в сельском хозяйстве». Академия, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>
7. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А. А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди». –Т.: «ТДИУ», 2004 й.
8. Олимжонов О. ва бошқалар. «Фермерлик фаолиятининг ҳуқуқий ва молиявий асослари». – Т.: «Ўзбекистон», 2005 й. 212 б.
9. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. «Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари». –Т.: «ТИҚХМИИ», 2004 й. 141 б.
10. Уральские выставки. www.uv2000.ru <http://www.uv2000.ru/>

II-БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИНИНГ ТАШКИЛИЙ – ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Фермер хўжалиги тушунчаси, мақсади, вазифаси, фаолияти ва унинг йўналишлари

Фермер хўжалиги – танлов асосида узоқ муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи, юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъектдир.

Фермер хўжалигининг мақсади – қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотларини етиштириш йўли билан даромад (фойда) олиш, ўзининг ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжларини қондиришдир.

Фермер хўжалигининг вазифалари – ажратилган ер ва сув ресурсларидан оқилона ва мақсадли фойдаланишни таъминлаш; тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш ҳамда ерларни муҳофаза қилиш; мустақил равишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш, уларни қайта ишлаш ва сотиш, шунингдек, хизматлар кўрсатиш; ветеринария қоидаларига риоя қилган ҳолда, чорва молларининг маҳсулдорлигини оширишдан иборатдир.

Фермер хўжалигининг фаолиятига – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш, шунингдек, бозорларда, шу жумладан ўз савдо шаҳобчалари орқали сотиш; тижорат фаолияти ва маркетинг тадқиқотларини ташкил қилиш; юридик ва жисмоний шахсларга пулли хизматлар кўрсатиш; ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш; фаолиятнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турларини амалга ошириш қиради.

Фермер хўжаликларининг асосий йўналишлари – Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги Фармонида белгилаб берилган: фермер хўжаликлари зарар билан ишлаётган, паст рентабелли ва истикболсиз ширкатлар негизида барпо этилади; фермер хўжалиги юридик шахс сифатида, асосан, хусусий корхона шаклида, кейинчалик улар турли шаклдаги кооперацияларга бирлашиш ҳуқуқи билан барпо қилинади; ер майдонлари фермерларга танлов асосида эллик йилгача узоқ муддатга, ижара муддати давомида мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан ижарага фойдаланиш учун берилади; фермер хўжаликларига бериладиган ер майдонлари ширкат хўжаликларининг балансидан чиқарилади; етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб бериш ҳамда моддий-техника ресурслари ва хизматларни олиш учун шартномаларни фақат фермер хўжаликларнинг ўзлари тайёрлов, қайта ишлаш ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналари ва ташкилотлари билан тўғридан-тўғри тузадилар.

Фермер хўжаликларини ташкил этиш ишлари қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

1. Меҳнат ресурслари етарли бўлмаган ва янги сугориладиган ерлар ҳамда захира ерларда фермер хўжаликлари ташкил этилади.

2. Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)нинг ерларида фермер хўжалиги тузиш учун берилган аризага биноан, умумий мажлиснинг қарори билан ажратиладиган ерларда фермер хўжаликлари тузилади.

3. Сурункасига зарар кўриб ишлаётган истиқболсиз ёки паст рентабелли хўжаликлар Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида қайта ташкил этилиб, тўлиғича фермер хўжаликларига айлантирилади.

Фермер хўжалиги аксарият ҳолларда ортиқча меҳнат ресурслари бўлмаган ерларда ва ҳудудларда ташкил этилди.

Чорвачилик маҳсулоти етиштиришга ихтисослаштирилган фермер хўжалиги камида 30 шартли бош чорва моли бўлган тақдирда ташкил этилади. Фермер хўжалигига ижарага бериладиган ер участкаларининг энг кам ўлчами бир шартли бош чорва молга ҳисоблаганда Андижон, Наманган, Самарқанд, Тошкент, Фарғона ва Хоразм вилоятларидаги суғориладиган ерларда камида 0,3 гектарни, вилоятлар ва Қорақалпоғистон Республикасидаги суғориладиган ерларда камида 0,45 гектарни, суғорилмайдиган (лалмикор) ерларда эса камида 2 гектарни ташкил этади.

Деҳқончилик маҳсулоти етиштиришга ихтисослаштирилган фермер хўжаликларига ижарага бериладиган ер участкаларининг энг кам ўлчами пахтачилик ва ғаллачилик учун камида 10 гектарни, боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ва бошқа экинларни етиштириш учун камида 1 гектарни ташкил этади.

Ер участкалари берилганда фермер хўжалиги ўз зиммасига қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги (уч йил учун ўртача йиллик ҳосил ҳисобида) ернинг кадастр баҳосидан кам бўлмаслигини таъминлаш мажбуриятини олади. Бу мажбурият ер участкасини ижарага олиш шартномасида мустаҳкамлаб қўйилади.

Фермер хўжалиги шу хўжалик бошлиғи томонидан ташкил этилади, у фермер хўжалигига тегишли алоқадор мол-мулк ажратиб беради ва уставини тасдиқлайди.

Фермер хўжалиги ташкил этиш учун унинг бошлиғи белгиланган тартибда ер участкаси олиши керак.

Фермер хўжалиги белгиланган тартибда давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан ташкил этилган, деб ҳисобланади. Фермер хўжалиги ваколатли орган томонидан давлат рўйхатига олингандан кейин юридик шахс мақомини олади, банк муассасасида ҳисоб-китоб варағи ва бошқа хил ҳисоб варақлари очиб, ўз номи ёзилган муҳрга эга бўлади.

2.2. Фермер хўжалигини ташкил этиш

Фермер хўжалигини юритиш истагини билдирган фуқаролар биринчи навбатда «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунда белгилаб берилган тартибда узоқ муддатли ижарага ер участкаси ажратишни сўраб қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) бошқаруви номига ариза берадилар. Бунда аризаларни бериш ва кўриб чиқиш қишлоқ хўжалиги экинларини йиғиб олиш тугаган вақтга тўғри келиши мақсадга мувофиқдир.

Фуқаронинг аризаси ва умумий мажлис қарори фермер хўжалигининг бизнес-режаси билан бирга туман ҳокимига юборилади. Ушбу ҳужжатлар туман ҳокими томонидан беш кун муддатда ер участкаларини бериш масалаларини кўриб чиқувчи туман комиссиясига ҳулоса бериш учун топширилади. Комиссия ўн беш кун муддатда ҳужжатлар билан танишиб чиқади ва бўлажак фермер билан суҳбат ўтказади ҳамда ижарага ер бериш мувофиқлиги ёки мувофиқ эмаслиги ҳақида ҳулосасини тайёрлайди. Ҳулосани юқоридаги ҳужжатлар билан бирга туман ҳокимига тақдим этади.

Туман ҳокими ўн беш кун муддатда тақдим қилинган ҳужжатларни кўриб чиқиб, фермер хўжалиги юритиш учун фуқарога ер участкаси бериш тўғрисида қарор тайёрлайди. Туман ҳокимининг тавсияси билан вилоят ҳокимиятида тузилган комиссияга юборилади. Комиссия ҳулосасига асосан, туман ҳокими қарор чиқаради. Туман ҳокими қарор қабул қилингандан сўнг, ўн кун муддат ичида ҳокимиятнинг ер тузиш ва ердан фойдаланиш хизмати билан фермер хўжалиги бошлиғи ўртасида ер ижараси шартномаси тайёрланиб, имзоланиши лозим.

Шартнома имзолангандан сўнг, ўн кун муддатда туман бош ер тузувчиси ва ширкат хўжалиги вакили фермер учун ажратилган ерни кўрсатади ва уч нусхадаги далолатнома билан тасдиқлайди. Фермер хўжалиги туман ҳокимлигида давлат рўйхатидан ўтади. Бунинг учун Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 августдаги қарорига мувофиқ, ушбу тоифадаги хўжаликлар туман ҳокимлигига қўйидаги ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

1. Ариза.

2. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) умумий йиғилишининг ёки бошқа қишлоқ хўжалиги корхонаси олий бошқарув органи ёки иш берувчи (маъмурияти) нинг фермер хўжалигини ташкил этиш тўғрисидаги қарори.

3. Нотариал тасдиқланган Низомнинг иккита асл нусхаси.

4. Давлат божси ёки рўйхатдан ўтиш тўлови тўланганлиги тўғрисида банк тўлов ҳужжати (энг кам иш ҳақининг беш баробари миқдориди).

5. Ваколатли шаҳар (туман) ҳокимияти органлари томонидан берилган хўжалик номини тасдиқловчи ҳужжат.

6. Ҳокимият қарори билан ташкил этилган танлов комиссиясининг ер участкаси бериш ҳақидаги қарори, ишлаб чиқаришни ташкил этишининг бизнес-режаси нусхалари.

7. Муҳр ва штампнинг уч нусхадаги эскизи.

Фермер хўжалигини давлат рўйхатидан ўтказиш учун зарур ҳужжатлар бўлажак фермернинг ўзи ёки шартнома асосида туман ҳокимлигининг фермер хўжалигини давлат рўйхатига олиш тўғрисидаги қарори ёки рўйхатдан ўтказишни рад этиш тўғрисидаги қарори ариза берувчи ариза берган кундан бошлаб (етти) иш кунида, туман ҳокимлигининг фермер хўжалигини давлат рўйхатига олиш тўғрисидаги қарори билан бир пайтда қабул қилинади. Шундан сўнг, туман ҳокимлиги янги ташкил этилган фермерга «Давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисида»ги гувоҳнома ва туман ҳокимияти муҳри билан тасдиқланган «руйхатга олинган» белгисига эга таъсис ҳужжатларини ҳамда муҳр ва штамп тайёрлашга рухсатномани топширади.

Фермер хўжалиги ташкил этишнинг ушбу Қонунда белгиланган тартиби бузилган ёки хўжаликнинг устави қонунга мувофиқ бўлмаган тақдирда фермер хўжалигини давлат рўйхатига олиш рад этилиши мумкин.

Давлат рўйхатига олиш рад этилганлиги, шунингдек, рўйхатга олиш муддатларининг бузилганлиги устидан судга шикоят қилиниши мумкин.

2.3. Фермер хўжалигининг ташкилий, ҳуқуқий ва ишлаб чиқариш асослари

Республика халқ хўжалигида бозор муносабатлари шаклланган бир пайтда қишлоқ хўжалигида хўжалик юритишнинг турли шакллари синовдан ўтказилди ва доимий равишда

такомиллаштириб борилди. Фермерга бўлган ҳукуматнинг эътибори тез орада ўзининг ижобий натижаларини бера бошлади. Мамлакатимизга четдан олиб келтириладиган озиқ-овқат маҳсулотлари миқдори кескин камайиб, унинг ўрнини маҳаллий маҳсулотлар эгаллади. Чунки Давлат мулкани хусусийлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида ер муносабатларини ислоҳ қилишга алоҳида эътибор берилди. Ер халқимизнинг асосий миллий бойлиги бўлиб, халқни озиқ-овқат ва саноатни хом-ашё билан таъминлашда муҳим хизмат қилмоқда. Республикамиз иқтисодий тараққиёти кўп жihatдан ердан фойдаланиш самарадорлиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси «Конституцияси» ва «Ер кодекси»га биноан, ер Давлат мулки бўлиб, давлат томонидан муҳофаза қилинади. Давлатнинг чиқарган қонунлари асосида ҳар бир Ўзбекистон фуқароси ердан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бозор муносабатларини эркинлаштириш жараёнида ердан фойдаланишнинг қўйидаги тизимлари қабул қилинди:

1. Ширкат хўжаликларига қишлоқ хўжалиги ерлари доимий фойдаланиш учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни таъминлаш мақсадларида берилади;

2. Деҳқон хўжаликлари ердан мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланадилар;

3. Фермер хўжаликларига ер 50 йилгача муддатга ижарага берилади.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва хусусийлаштириш жараёнини муваффақиятли охирига етказиш мақсадида 1998 йил 30 апрелда «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонун қабул қилиниши аграр ислохотларни жадаллаштириш учун ҳуқуқий негиз бўлиб хизмат қилмоқда.

Ушбу тизимда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда истиқболли субъектлардан бири бўлган фермер хўжалиги ўзига узоқ муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда, қишлоқ хўжалигида товар ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритувчи субъектдир. Фермер хўжалигини ташкил этиш, уларнинг фаолияти, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши билан боғлиқ бўлган муносабатлар мазкур қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Фермер хўжалиги юридик шахснинг барча ҳуқуқларига эга бўлади. Фермер тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга ва бошқа шакллардаги хўжалик юритувчи корхоналар билан тенг ҳуқуқларга эга.

Фермер хўжалиги фаолияти қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилиб, улар: фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш фаолиятини ер участкаси тўғрисидаги низомга асосан, ташкил этиш; етиштирилаётган маҳсулотга мустақил баҳо белгилаш; етиштирган маҳсулотини истеъмолчиларга ўз хоҳиши бўйича реализация қилиш; харид этилган маҳсулотга олдиндан ҳақ тўланадиган фьючерс битимлари тузиш; тадбиркорликни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда юритиш; қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш, сотиш ва эркин савдога мўлжалланган акцияларни сотиб олиш; кредитлар олиш, суғурта ва бошқа ҳолларни таъминлаган ҳолда, имтиёзли кредитлашга жалб этиш; ижарага берилган ер участкасини кредит олиш учун гаровга қўйиш; ўрта ва кичик корхоналар учун белгиланган имтиёзлардан фойдаланиш; ходимларни ишга ёллаш ва улар билан тузилган меҳнат шартномаларини бекор қилиш ҳуқуқларига эга.

Қонун ҳужжатларида фермер хўжалигининг бошқа ҳуқуқлари ҳам назарда тутилиши мумкин.

Фермер хўжалиги қишлоқ хўжалиги кооперативи умумий мажлисининг қарори билан белгиланган ихтисослашувга мувофиқ, ўз фаолияти йўналишларини, ишлаб чиқариш тузилмаси ва ҳажмларини мустақил равишда белгилайди. Фермер хўжалиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг қонунларда тақиқланмаган ҳар қандай турли қишлоқ хўжалик маҳсулотини қайта ишлаш ва реализация қилиш билан ҳам шуғулланади. Фермер хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулотини сифатли, меъёрий стандартларга мос, экология, санитария қоидалари асосида ишлаб чиқишдан иборат. Фермер хўжалиги фаолиятининг ҳуқуқий асослари унинг низомида белгилаб қўйилади (1-илова).

2.4. Фермер хўжаликлари фаолиятида қонун ҳужжатларидан фойдаланиш тартиби

Фермер хўжаликларини ташкил этиш, уларнинг фаолияти, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши билан боғлиқ муносабатлар «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонун ва бошқа қонун ости ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида фермер хўжалиги тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқа қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Ер билан боғлиқ бўлган барча муносабатларда Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси»дан фойдаланилади. «Ер кодекси»нинг асосий принциплари қуйидагилар: энг муҳим табиий ресурс, қишлоқ хўжалигининг асоси тариқасида ер фондини асраш, тупроқ сифатини яхшилаш ҳамда унинг унумдорлигини ошириш; ерлардан оқилона, самарали ва белгиланган мақсадда фойдаланишни таъминлаш; қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерларнинг, энг аввало, суғориладиган ерларнинг алоҳида муҳофаза этилишини, кенгайтириб боришнинг ҳамда улардан қатъий белгиланган мақсадда фойдаланишни таъминлаш; қишлоқ хўжалиги ерларининг унумдорлигини ошириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ҳамда ерларни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширишни давлат йўли билан ва бошқа тарзда қўллаб-қувватлаш; ерга ва табиий муҳитга зарар етказилишининг олдини олиш, экологик хавфсизликни таъминлаш; ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш шаклларининг хилма-хиллиги, ер муносабатлари иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлигини таъминлаш ҳамда уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя этиш; ердан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш; ерларнинг ҳолати ҳақидаги ахборотнинг тўлиқ бўлишини ҳамда ундан эркин фойдаланишга йўл қўйилишини таъминлаш.

Умуман, «Ер кодекси»да юқоридаги принциплардан келиб чиққан ҳолда, фермер хўжалигининг ер билан бўладиган барча муносабатлари аниқ кўрсатиб берилган.

Фермер ўз фаолиятида «Ер кодекси»дан ва меъёрий ҳужжатлар тўпламидан фойдаланиши мақсадга мувофиқ. Бу ҳужжатлардан фойдаланиш тартиблари Вазирлар Маҳкамасининг Қарори ва Ўзбекистон Адлия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади.

Фермер ўзининг иш фаолиятини, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонун бўйича амалга оширади.

Қонуннинг 8-моддаси фермер хўжалигининг Низоми тўғрисида бўлиб, уставнинг моҳияти, мазмуни, фермер хўжалигини бошқариш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, фермернинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, хўжаликни қайта ташкил этиш ёки тугатиш билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этиш бўйича Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 30 октябрдаги 476-сонли қарори билан «Фермер хўжалигининг намунавий Низоми» тасдиқланган. Ушбу ҳужжат орқали ҳар бир фермер ўзининг шароити, ихтисослигини ҳисобга олган ҳолда фермер хўжалигининг Низомини қабул қилади.

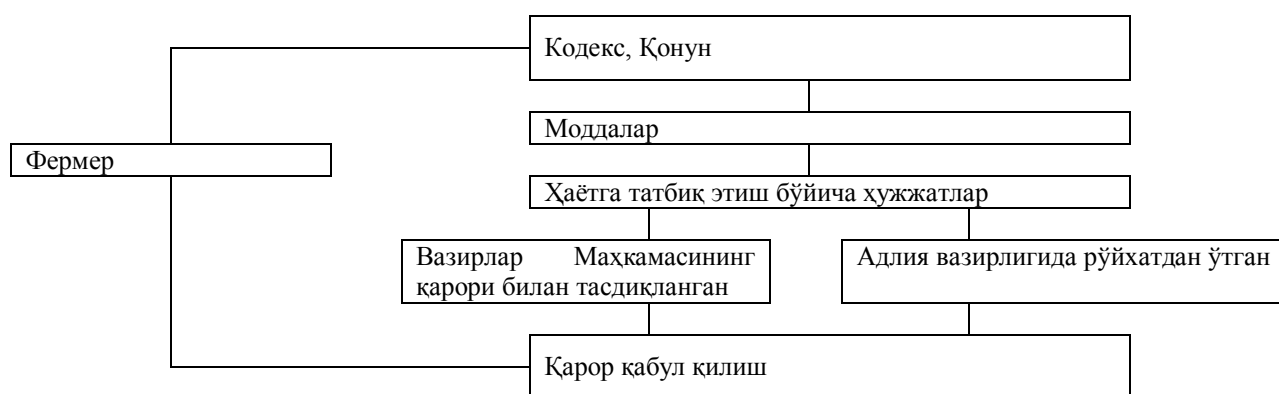
Қонуннинг 23-моддасида Ишловчиларни меҳнатга жалб қилиш, ҳақ тўлаш, суғурта бадалларини тўлаш каби умумий қоидалар белгиланган. Уларни қандай расмийлаштириш ва амалга ошириш бўйича «Меҳнат кодекси»дан ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 30 октябрдаги 476-сонли қарори билан «Фермер хўжалиги ходимларини ёллаш тўғрисидаги намунавий шартнома» тасдиқланган ҳужжатдан фойдаланилади.

Фермер хўжалиги томонидан етиштирилган маҳсулотларни сотиш, моддий таъминот ва сервис хизмат кўрсатувчи ташкилотлар билан бўладиган иқтисодий муносабатлари «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонунда белгиланган бўлиб, уни ташкил этиш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 30 октябрдаги 476-сонли қарори билан тасдиқланган «Намунавий контрактация шартномаси», «Моддий-техника ресурслари етказиб беришга намунавий шартнома», «Хизматлар кўрсатишга (Ишларни бажаришга) намунавий шартнома» ҳужжатларида акс эттирилган.

Фермер хўжалиги фаолиятини юритиш жараёнида қўлланадиган меъёрий ҳужжатлардан фойдаланишда биринчи навбатда қонунларни ҳаётга татбиқ этиш бўйича Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари билан тасдиқланган ёки Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган қонун ости ҳужжатларини ўрганиб чиқишлари ва тегишли модданинг асл моҳиятини билиб олиши лозим. Ундан кейин ўзининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини талаб қилишлари мумкин.

1-расм. Фермер хўжалигида қонун ҳужжатларидан фойдаланиш тартиби

1-чизма. Фермер хўжалигида қонун ҳужжатларидан фойдаланиш тартиби

Қисқача хулосалар

Фермер хўжалиги ўзига танлов асосида узоқ муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда, қишлоқ хўжалигининг устувор субъекти ҳисобланади. Республика қишлоқ хўжалигида

фаолият кўрсатаётган субъектлар орасида ҳар томонлама устувор бўлган фермер хўжаликларини ривожлантириш тўғрисида ҳукуматнинг кўплаб қарорлари қабул қилинди. Унда фермер хўжалигининг ҳуқуқий асослари, хўжаликни тузиш тартиби, ишлаб чиқариш фаолияти, ер участкасидан фойдаланиш тартиблари, Президент, Олий Мажлис ва Сенат, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган қонун ва қонун ости ҳужжатларидан фойдаланиш тартиблари, фермернинг ҳақ-ҳуқуқлари тўғрисидаги барча қонуний асослар яратилиб, кенг жорий этиш йўллари кўрсатиб берилган.

Назорат ва муҳофама учун саволлар

- 1. Фермер хўжалигининг мақсади ва вазифасини тушуниринг.*
- 2. Фермер хўжалиги қандай ташкил этилади?*
- 3. Ташкилий-ҳуқуқий ва ишлаб чиқариш асослари нима?*
- 4. Намунавий Ўзломнинг вазифасини тушуниринг.*
- 5. Қонуний ҳужжатларидан қандай фойдаланилади?*

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси” ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари (“Ер кодекси”, “Ширкат хўжалиги”, “Фермер хўжалиги”, “Дехқон хўжалиги”, “Ер кадастри тўғрисида”ги Қонунлар). –Т.: “Адолат”, 1999, -446 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари” тўғрисидаги Фармони. “Халқ сўзи газетаси”, -Т.: 24 март 2003 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларининг ривожланиш концепцияси тўғрисида”ги Фармони. “Халқ сўзи газетаси”, -Т.: 2003 йил, 27 октябр.
4. Каримов И. А. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
5. Коваленко Н.Я. Экономика сельского хозяйства, М. «Юркнига». 2004
<http://shopper.h1.ru/books.shtml?topic=935&page=1>
6. Олимжонов О. ва бошқалар. “Фермерлик фаолиятининг ҳуқуқий ва молиявий асослари”. – Т.: Ўзбекистон, 2005, . 212 б.
7. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. “Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари”. –Т.: ТИҚХМИИ, 2004, -141 б.
8. Фермер узаконень наконец то. www.agronews.ru
9. Фармонов Т. Х. “Фермер хўжаликларини ривожлантириш истиқболлари”. –Т.: “Янги авлод”, 2004, 143 б.

III-Боб. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ ЕР ВА СУВ РЕСУСЛАРИДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШИ

3.1. Ер ресурслари ва ундан самарали фойдаланиш

Қишлоқ хўжалигида ер асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлиб, кишиларнинг ерга ишлов бериши йўли билан ишлаб чиқариш шаклланади. Ер бир пайтда меҳнат предмети (меҳнат йўналтирадиган объект сифатида) ва меҳнат куроли (ерда зарур биологик шароитларни туғдириш натижасида ўсимликлар ривожланади) сифатида қишлоқ хўжалигида юзага келади. Ер ҳар бир халқнинг асосий бойлигидир.

Ўзбекистон Республикаси 447,4 млн. гектар ер майдонига эга. Республика қишлоқ хўжалигига яроқли ер майдонларининг 81 фоизи ёки 26,6 млн. гектари яйлов ва пичанзорларни ташкил этади. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг 16 фоизи ҳайдаладиган ерларни ташкил этади. Шундан 3,0-3,2 млн. гектари ҳайдалади ва лалми деҳқончилик билан шуғулланилади. Қолган қисмидан намлик жуда кам бўлганлиги сабабли фойдаланилмайди.

Республика ерининг бир қисми шаҳарлар ва аҳоли пунктлари, бир қисми транспорт ва коммуникациялари, дарё ва сув ҳавзалари билан банд ерлар, ўрмон хўжалиги ерлари, ҳарбий мақсадлар учун ажратилган ерлар ва давлат захира фондидан иборат. Биз учун энг муҳими, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар ҳисобланади. Республиканинг ер манбалари чекланган ва у қишлоқ хўжалиги тармоғида фойдаланиладиган ресурс сифатида камайиб бормоқда.

Қишлоқ хўжалигида ер фонди асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида қуйидаги хусусиятларга эга:

1). Ер табиатда чегараланган. Уни инсон хоҳлаганча кўпайтириш имкониятига эга эмас. Шунинг учун, мавжуд ер ресурсларидан самарали фойдаланиш даркор. Бундан ташқари, саноатнинг, коммуникациянинг ўсиши, аҳолининг кўпайиши табиий ҳолда бир кишига тўғри келадиган ер майдонининг қисқаришига олиб келади. Қолаверса, инсониятнинг ердан тўғри фойдаланмаслиги сабабли, уларнинг қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам юз бермоқда. Тупроқ эрозияси, шўр босиш, касалликларга чалиниш каби тараққиётнинг салбий оқибатларини камайтириш ҳар бир давлатнинг, ердан фойдаланувчиларнинг асосий вазифасидир.

2). Ер – табиат маҳсули.

3). Ер абадий ишлаб чиқариш воситасидир.

4). Турли жойларда мавжуд ер майдонлари турли сифатга, яъни унумдорликка эга. Ернинг табиий ва сунъий унумдорлиги бир-биридан фаркланади. Табиий унумдорлик бу инсон аралашувисиз табиат томонидан вужудга келган ернинг ҳосил бера олиш қобилиятидир. Инсон аралашуви натижасида вужудга келган унумдорлик сунъий унумдорликдир. Бу унумдорликни ошириш имкониятлари катта.

5). Ерни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш мумкин эмас. Мавжуд ерларда экин турларини жойлаштириш, техникадан фойдаланиш, ишлаб чиқариш ҳажмига бўлган талабларни келтириб чиқаради.

6). Ер абадий ишлаб чиқариш воситасидир. Ердан тўғри фойдаланиб, иқтисодий унумдорликни оширишга эътибор берилса, алмашлаб экиш, экинларни тўғри жойлаштириш,

тармоқларни бир-бири билан ихтисослаштирилганда, унинг физик структураси бузилмай, тупроқ унумдорлиги ошади.

Ердан фойдаланиш унумдорлиги уч хил бўлади:

1. Тупроқ унумдорлиги – намлиқ сизими, сув ўтказувчанлиги, механик, физик, химиявий, биологик таркиби, озуқа моддаларининг умумий захираси билан ўлчанади.

2. Тупроқнинг таркибий унумдорлиги – ерга вақтинча дам бериш, дарахт барглари, ёввойи ўтлар таналари, илдиз чириши, дуккакли экинлар экиш билан тупроқ озукаси бойитилади.

3. Тупроқнинг сунъий унумдорлиги – кишиларнинг ўз меҳнати ва қўшимча капитал сарфлаши йўли билан озукани кўпайтириш тушунилади.

Ернинг унумдорлигини ошириш органик, минерал ўғитлар, алмашлаб экиш, прогрессив технологияларни қўллаш, агротехника, меҳнат воситалари, ишлаб чиқариш воситаларидан, режаларни тўғри, реал тузиш, шўрланишга йўл қўймаслик каби омилларга боғлиқ бўлади.

Республика бўйича қишлоқ хўжалиги экинлари майдони кейинги жадвалда келтирилган.

3.1.1-жадвал. Қишлоқ хўжалиги экинларининг майдонлари динамикаси

Экин турлари	1980 й.	1990 й.	2000 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2006 йилда 1980 йилга нисбатан %
Донли экинлар	1173,8	1008,1	1614,0	1666,5	1615,2	1616,5	137,7
Техника экинлари	1912,1	1876,3	1512,5	1516,8	1517,7	1476,9	77,2
шундан:							
<i>пахта</i>	<i>1877,1</i>	<i>1830,1</i>	<i>1444,5</i>	<i>1455,7</i>	<i>1472,0</i>	<i>1447,5</i>	<i>77,1</i>
<i>сабзавот,</i>	<i>104,3</i>	<i>140,2</i>	<i>129,9</i>	<i>137,6</i>	<i>137,4</i>	<i>154,2</i>	<i>147,8</i>
<i>картошка,</i>	<i>23,3</i>	<i>41,8</i>	<i>52,2</i>	<i>52,4</i>	<i>49,6</i>	<i>52,6</i>	<i>225,4</i>
<i>полиэ экинлари</i>	<i>52,1</i>	<i>79,8</i>	<i>36,9</i>	<i>35,0</i>	<i>33,8</i>	<i>37,0</i>	<i>71,0</i>
Жами:	3994,6	4194,2	3778,3	3691,5	3646,0	3633,6	90,9

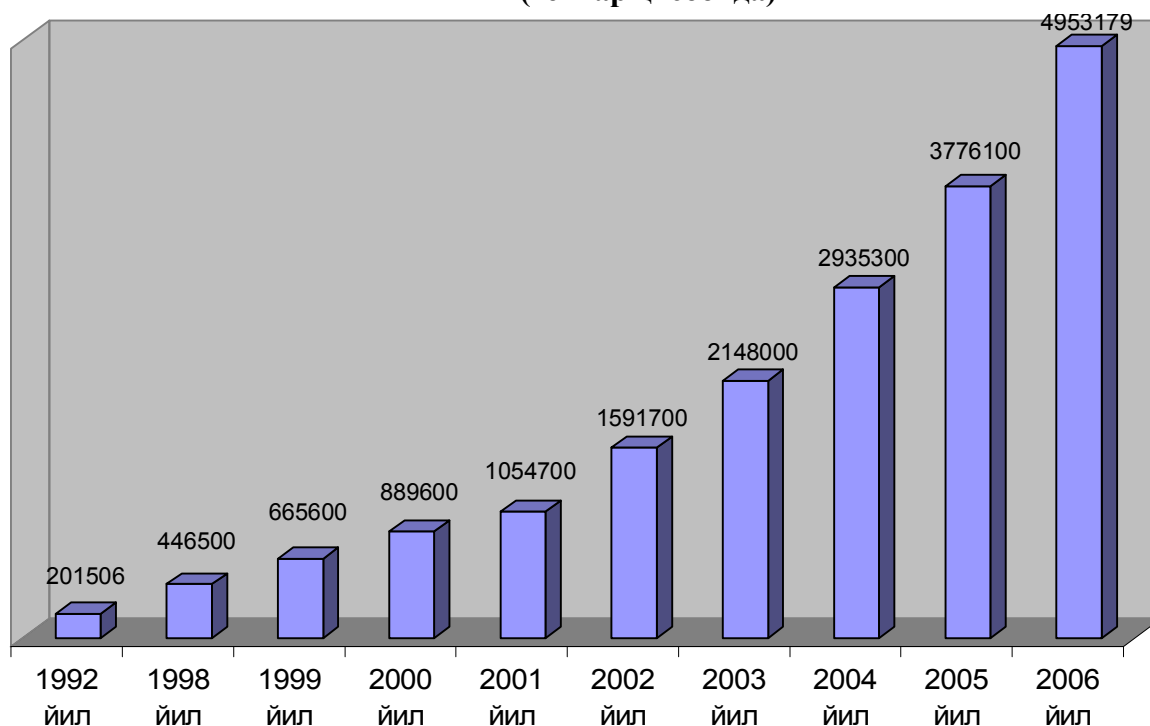
Жадвал маълумотларидан кўриниб турубдики, республиканинг экин майдонлари 1980 йилни, 2006 йилга нисбатан солиштирилганда 90,9 фоизга камайган бўлса, донли экинлар 37,7%, сабзавот 147,8% картошка 212,8 фоизга ошди. Пахта экин майдонлари қарийб 429,6 минг гектарга камайди.

Республикадаги мавжуд экин майдонларидан самарали фойдаланишни бозор муносабатларида ташкил этиш мулкчилик муносабатлари асосида ерга ва унинг ҳосилдорлигини оширишга қаратилгандир. Ҳукумат томонидан қабул қилинган “Ер кодекси” ердан самарали фойдаланишнинг ҳуқуқий асосларини яратиб берган. Ҳар бир

ердан фойдаланувчи фермер қонунда белгиланган тартиб асосида ердан фойдаланишда тупроқ унумдорлигини ва бонитетт балини оширмоқда.

Бу тадбирларни бажаришда фермер хўжалиklarининг ҳиссаси катта бўлиб, улар ердан самарали фойдаланиб келмоқда. Шунинг учун фермер хўжалиklари сони ва уларга бириктирилган экин майдонлари ортиб бормоқда. Бу ҳолат қуйидаги диаграммада акс этган.

3.1.1-диаграмма. Фермер хўжалиklарида ер майдонининг ўсиши (гектар ҳисобида)

1992 йилда фермер хўжалиklари 201 506 гектар ерга деҳқончилик қилган бўлса, 2006 йилга келиб, бу кўрсаткич 495 3179 гектарга ёки 25 бараварга ошди. Чунки ҳар бир гектар ердан самарали фойдаланиб, юқори ҳосил олишга ва тупроқ унумдорлигини кўтаришга ҳаракат қилмоқда.

Қишлоқ хўжалигида ердан самарали фойдаланиш қуйидаги иқтисодий кўрсаткичлар билан тавсифланади:

1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ер фондидан фойдаланиш даражаси (қишлоқ хўжалик ерларининг умумий ер майдонига нисбати).
2. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш даражаси (100 га қишлоқ хўжалик ерига етиштирилган маҳсулот, пул ва натура кўринишида).
3. Ердан самарали фойдаланиш, ҳар бир гектар ердан олинган ҳосил, бир гектар ерга тўғри келадиган соф даромад, рентабеллиги ва ҳоказо.

3.2. Ерни иқтисодий баҳолаш ва унинг мониторинги

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг қиймат баҳоси (меъерий нархи) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 19 майдаги 120-сонли «1998-2000 йилларда қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорига мувофиқ аниқланади. Қишлоқ

хўжалигига мўлжалланган ерларнинг қиймат баҳоси мавжуд меъерий маълумотлар асосида аниқлаш учун мўлжалланган.

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг меъерий баҳолари, банклардан ипотека қарзлари беришда, хусусий турар жойлар қуриш учун ер ажратиб бериш ва деҳқон хўжаликларига меъёрдан ортиқча ер ажратиб беришда, ер солиғи ставкалари миқдорини аниқлаш, аукцион орқали ер участкаларини сотиш ва қонунчиликда кўзда тутилган бошқа ҳолларда шу ернинг дастлабки баҳосини белгилаш учун қўлланилади. Демак, ерларнинг меъерий баҳоси қуйидагича ҳисобланади:

- ✓ *хўжаликнинг ички миқёсида; тупроқ сифати (бонитети) бир хилда тенг бўлган экин ерлари ва бошқа қишлоқ хўжалик ерларининг алоҳида участкалари: бу ҳолда ернинг меъерий баҳоси хўжалик ичидаги масалаларни ечиш, деҳқон ва фермер хўжаликларига, қурилишга, суғориладиган ерларни реконструкциялашга ва бошқа мақсадларга ер ажратиш учун аниқланади.*
- ✓ *умумий миқёсда: қишлоқ хўжалиги билан шугулланувчи корхоналарнинг ер майдони ёки қишлоқ хўжалик ерларининг асосий турлари. Бу ҳолда, ернинг меъерий баҳоси, ерга солиқ солиш ставкаси миқдорини ҳисоблаб чиқиш, банклардан ер участкаларини гаровга қўйиб кредит олиш учун аниқланади. Давлат режаларини тузиш мақсадида ернинг меъерий баҳосини ҳисоблашнинг ҳудудий бирлиги туман миқёсида ер участкалари, вилоят миқёсида эса маъмурий туманлар ҳисобланади.*

Ер участкаси – ўз чегараланган белгиси, майдони, жойлашиш жойи, ҳуқуқий структурасига (ер эгаси, ердан фойдаланувчиси ва бошқалар) эга бўлган ер сатҳининг қисми.

Шартли кадастрли гектар – ҳосилдорлиги пахта бўйича гектарига 8 центнерни ташкил қилувчи, бонитети 20 балли, паст сифат ернинг маҳсулдорлик меъёри.

Тупроқ бонитировкаси – қишлоқ хўжалик экинлари ўсишини ва балл бонитетларда (100 балли тизим бўйича) ифодаланиш учун, уларни аҳамиятлироқ табиий хусусиятлари бўйича классификациялаш.

Ялпи маҳсулот – майдон бирлигидан чиққан жами деҳқончилик маҳсулотларининг қийматда ифодаланиши.

Соф даромад – ялпи маҳсулот қиймати билан уни ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар ўртасидаги фарк.

Кадастрли ҳисобланган ҳосилдорлик – 100 баллик баҳолаш шкаласи бўйича 1 балл баҳога қабул қилинган ц/га ҳосилдан келиб чиқиб, қишлоқ хўжалик экинларининг ҳисобланган ҳосилдорлиги.

3.2.1-жадвал. Балл бонитетлари бўйича асосий қишлоқ хўжалик экинларининг кадастрли ҳисобланган ҳосилдорлиги, ц/га

Балл бонитетлари	Пахта	Дон	Беда	Дон учун маккажўхори	Бир йиллик ўтлар	Илдиз мевалилар
10	4	6	20	7,5	30	90
20	8	12	40	15	60	180
30	12	18	60	22,5	90	270

40	16	24	80	30	120	360
50	20	30	100	37,5	150	450
60	24	36	120	45	180	540
70	28	42	140	52,5	210	630
80	32	48	160	60	240	720
90	36	54	180	67,5	270	810
100	40	60	200	75	300	900
1 баллнинг баҳоси	0,4	0,6	2,0	0,75	3,0	9,0

1 гектар суғориладиган ердан олинадиган соф даромад қуйидагича аниқланади:

$$ЧДн = \frac{ВПн \cdot Рн}{100};$$

Бунда: ЧДн – 1 га суғориладиган ернинг меъёрий соф даромади;

ВПн – 1 га суғориладиган ернинг меъёрий ялпи маҳсулоти;

Рн – ҳар хил сифатли ерлар фоизидан ҳосил бўлган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳисобланган даромади меъёри.

Асосий экинларни бирга қўшиш бўйича меъёрий ялпи ҳосилни ҳисоблаш қуйидагича амалга оширилиши мумкин:

- ерни баҳолаётган объектнинг экин майдонлари таркиби ва шу экинларни сотиш баҳолари бўйича ўртачасини қўллаб;

- умумий экин майдонидаги экинлар бўйича баҳолар ҳисоблаб чиқилиб, қуйидаги тартибда ҳисобланади:

$$\frac{X \cdot P + Z - P + K \cdot P}{(X + Z + K)}$$

Бунда: X – 1 гектардаги пахта хом-ашёсининг қиймати;

Z – 1 гектардаги дон маҳсулотининг қиймати;

K – 1 гектардаги озуқа экинининг қиймати;

P – экинларнинг фоиз (%) ҳисобидаги солиштирма миқдори.

Суғориладиган 1 гектар ернинг меъёрий баҳоси қуйидагича аниқланади:

$$Цн = \frac{ЧДн \cdot K}{П}$$

Бунда: Цн – суғориладиган ернинг 1 гектарининг меъёрий баҳоси;

ЧДн – суғориладиган ернинг 1 гектаридан олинадиган меъёрий соф фойда;

П – капиталга банк қўядиган ссуда фоизи;

K – қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида, хўжалик юритиш мавқеи ва интенсивлик даражасини ҳисобга олувчи коэффициент.

Республикадаги барча ерлар халқимиз ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигининг асосидир. Ундан фақат бугунни эмас, келажак авлодларнинг манфаатини кўзлаб, илмий асосланган ҳолда оқилона, самарали фойдаланиш, уни муҳофаза этиш умуммиллий долзарб масала ҳисобланади. Бу вазифани ҳал этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2000 йил 23 декабрида «Ер мониторинги тўғрисидаги Низом»ни тасдиқлади. Ер мониторинги республика ер фондидаги барча ўзгаришларни ўз вақтида илмий асосланган ҳолда аниқлаш, ерларга баҳо бериш (сифат ҳамда иқтисодий жиҳатдан), уларга таъсир этувчи салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини изчил тугатиш мақсадида ернинг ҳолатини кузатиб бориш билан боғлиқ бўлган ахборотлар тизимидан иборатдир. Республиканинг барча ерлари мониторинг объекти ҳисобланади.

Ер мониторинги Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Геодезия, картография ва давлат кадастри Бош бошқармаси, Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, республикадаги бошқа манфаатдор вазирликлар, идоралар ва ташкилотларнинг бевосита иштирокида амалга оширилади.

Ўзбекистон Ер ресурслари давлат қўмитаси зиммасига вазирликлар ва идоралар фаолиятини ва ер мониторинги маълумотларини умумлаштиришдек муҳим вазифа юклатилган. «Ўздаверлойиҳа» институтининг Ер кадастри шўъба корхонаси ер мониторинги амалга оширилишини таъминлаш бўйича қишлоқ хўжалик ерлари тупроқ мониторингини амалга ошириш учун тупроқшунослик тадқиқотларига оид тўпланган барча маълумотларни умумлаштириб, мониторинг тадқиқотларини олиб бориш мақсадида республика, вилоятлар ҳамда туманлар ҳудудида асосий майдонларни танлаш ва уларни асослаш; вақт ўтиши билан тупроқларнинг асосий хусусиятлари ўзгарганлигини исботловчи маълумотларни теран ва тўлиқ таҳлил этиш; тадқиқот олиб бориладиган асосий ҳамда экологик майдонларда тупроқларнинг ҳолатини исботловчи кўрсаткичлар мажмуасини асослаш, ташкил этиш ҳамда юритиш; тупроқнинг ҳолатини кузатиш, унга оид маълумотларни сифатли тўплаш ҳамда уларга ўзгартиришлар киритиш ишларини олиб боради. Бунинг учун қишлоқ хўжалик ерлари тупроқларини сув ва шамол эрозияси таъсири оқибатида ўзгариши мониторинги; қишлоқ хўжалик ерлари тупроқлари шўрланганлик даражасининг ўзгариш жараёни мониторинги; қишлоқ хўжалик ерлари тупроқлари оғир металлар билан заҳарланганлик ҳамда заҳарланганлик даражасининг ўзгариши мониторинги; қишлоқ хўжалик ерлари тупроқларининг техноген ўзгариши мониторинги; нефть маҳсулотлари салбий таъсири натижасида тупроқларнинг ифлосланиши мониторинги; барча ўсимликларнинг оғир металлар билан заҳарланиш даражаси мониторинги; қишлоқ хўжалик ерлари тупроқларининг гербицид в. пестицидлар билан заҳарланиш даражаси мониторинги; минерал ўғитлардан фойдаланиш натижасида тупроқлар таркибидаги ўзгаришлар мониторинги амалга оширилади.

Ер мониторинги ер таркибидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ерларга баҳо бериш, салбий жараёнларининг олдини олиш ва оқибатларини тугатиш учун ер фондининг ҳолатини кузатиб туриш тизимидан иборат. Давлат ер кадастри юритишни, ердан фойдаланишни, ер тузишни, ер фондидан белгиланган мақсадда ва оқилона фойдаланиш устидан давлат назоратини амалга оширишни, ерларни муҳофаза қилишни ахборот билан таъминлаш ер мониторинги асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ер кодексига биноан ер умуммиллий бойлик бўлиб, давлат томонидан муҳофаза қилинади. Ердан давлатнинг чиқарган қонунлари асосида ҳар бир фуқаро ва корхона фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бозор муносабатлари шароитида қишлоқ хўжалигида ширкат хўжаликларига доимий фойдаланиш учун, деҳқон хўжаликлари ердан мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланиш, фермер хўжаликлари узоқ муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи берилган. Қишлоқ хўжалигида фаолият юритувчи субъектлар, ҳар бир гектар ердан қонун ҳужжатлари асосида самарали фойдаланиши лозим.

3.3. Фермер хўжаликларига ер участкалари бериш тартиби ва ундан фойдаланиш

Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонунларига мувофиқ, фермерларга ер участкалари узоқ муддатли ижарага бериш тартиби бўйича берилади.

Ер участкалари фермер хўжаликларига танлов асосида ижарага берилиб, ижара муддати қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади.

Фермер хўжаликларига қуйидаги ерлардан ижарага берилади:

- *захира ерларидан;*
- *юримдик ва жисмоний шахсларга берилмаган қишлоқ хўжалиги ерларидан;*
- *қайта ташкил этилаётган ва тугатилаётган қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) ҳамда бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари ва ташкилотлари ерларидан;*
- *қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари ва ташкилотлари ерларидан берилди.*

Илмий-тадқиқот муассасаларига, олий ўқув юртлирига, академик лицейларига, касб-ҳунар коллежларига ва умумтаълим мактабларига ўқув-тажриба, нав синаш мақсадлари учун берилган ерлар ҳамда сув фонди ерлари фермер хўжаликларига берилмайди.

Чорвачилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган фермер хўжалиги хўжаликнинг бизнес режасида назарда тутилган камида 30 шартли бош чорва молларини боқиш шартлари билан ташкил этилади. Бунда шартли равишда ҳар бир бош мол ҳисобига қуйидаги коэффициентлардан фойдаланилади: корхоналар (сигирлар, насл олинадиган новвослар, бўрдоқига боқиладиган новвослар) ва отлар учун 1 га, ёш қорамоллар учун – 0,6, қўй ва эчкилар учун – 0,1, чўчқалар учун 0,3 ҳамда паррандалар учун – 0,025.

Фермер хўжалигига бериладиган ер участкаларининг энг кам ўлчами ҳар бир шартли бош чорва молига ҳисобланади;

Андижон, Наманган, Самарқанд, Тошкент, Фарғона ва Хоразм вилоятларидаги суғориладиган ерларда – камида 0,30 гектарни;

Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Қашқадарё, Жиззах, Навоий, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларидаги суғориладиган ерларда камида 0,45 гектарни:

- суғорилмайдиган (лалмикор) ерларда – камида 2 гектарни ташкил этади.

Деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашаётган фермер хўжаликларига ижарага бериладиган ер участкаларининг энг кам ўлчами:

- пахтачилик ва ғаллачилик учун – камида 10 гектарни;
- боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ва бошқа экинлар етиштириш учун – камида 1 гектарни ташкил қилади.

Ер участкаси фермер хўжалигига имкони борича ягона мавзе бўйича, контурлар яхлитлиги сақлаб қолинган ҳолда берилади, участка чегаралари суғориш тармоқлари, коллекторлар, йўллар ва бошқа топографик элементлар бўйича белгиланади. Фермер хўжалигига берилган ер участкаси бошқа ердан фойдаланувчиларнинг ерлардан фойдаланиши учун ноқулайликлар вужудга келтирмаслиги керак.

Фермер хўжаликлариغا ижарага берилган ер участкаларидан қатъий, мақсадга мувофиқ ҳолда фойдаланилади, улар хусусийлаштирилиши ва олди-сотди, гаров, ҳадя, айирбошлаш объекти бўлиши мумкин эмас.

Фермер хўжаликлариغا ижарага берилган қишлоқ хўжалиги ерлари экинларидан қишлоқ хўжалиги экинлари шартномасида назарда тутилмаган, белгиланган мақсадлардан бошқа мақсадларда фойдаланилиши, амалдаги қонун ҳужжатларида ва мазкур Низомда назарда тутилган барча келиб чиқадиган оқибатлари билан биргаликда ижара шартномасининг қўпол равишда бузилиши ҳисобланади.

Фермер хўжалигига берилган ер участкаси фермер хўжалиги қайта ташкил этилганда бўлиниши мумкин, агар уни бўлиш вақтида янги ташкил этилган ер участкалари «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида ва ушбу Низомда назарда тутилган энг кам ўлчамлардан кам бўлмаса.

Фермер хўжаликлариغا ер участкаларини ижарага бериш бўйича материаллар ер тузиш хизмати органлари томонидан давлат бюджети маблағлари ҳисобига тайёрланади.

Ер участкалари бериш қоидага кўра, фермер хўжалигини ташкил этиш ва ер участкасини ижарага олиш тўғрисидаги барча ҳужжатлар қишлоқ хўжалиги экинлари йиғиштириб бўлинган муддатда расмийлаштирилган ҳолда амалга оширилади.

Юридик ва жисмоний шахсларга берилмаган қишлоқ хўжалиги мақсадидаги ерларда ва захирадаги ерлардан ер участкалари бериш тартиби – бунда туман ҳокими юридик ва жисмоний шахсларга берилмаган қишлоқ хўжалиги мақсадидаги ерлардан ва (ёки) захирадаги ерлардан ер участкалари ажратиш тўғрисида, шунингдек, ушбу ерларни фермер хўжаликлариغا бериш бўйича танлов ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Ҳокимнинг танлов ўтказиш тўғрисидаги қарори маҳаллий оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, қишлоқ хўжалиги корхоналари ва ташкилотлари бошқаруви (маъмурияти) биноларида осиб қўйилиши керак. Эълонда қуйидагилар кўрсатилиши лозим: ер участкасининг ўлчами, жойлашган жойи, сифати ва бошқа тавсифлари, ташкил этилаётган фермер хўжалигининг мўлжалланаётган ихтисослашуви, танловнинг ўтказилиш вақти ва жойи. Танлов уни ўтказиш тўғрисидаги қарорлар қилинган вақтдан бошлаб, бир ой мобайнида ўтказилиши керак.

Ер участкалари бериш тўғрисидаги ариза ташкил этилаётган хўжаликнинг бизнес-режаси ёки фаолият дастури илова қилинган ҳолда танлов эълон қилингандан бошлаб бир ой мобайнида туман ҳокимига берилади. Ариза берувчининг фамилияси, исми ва отасининг исми, унинг турар жойи, сўралаётган ер участкаси жойлашган жой, унинг майдони, қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)нинг номи, мўлжалланаётган ихтисослашув, чорвачилик йўналишидаги фермер хўжалиги ташкил этишда–боқилиши мўлжалланаётган

молларнинг турлари бўйича бош сони, ер участкасини ижарага олиш муддати кўрсатилади. Фуқароларнинг аризаси махсус дафтарда рўйхатдан ўтказилади.

Туман ҳокими аризани ер участкалари бериш (сотиш) масалаларини кўриб чиқиш бўйича комиссияга беради, комиссия фермер хўжалигига ер участкалари бериш бўйича танлов ўтказди.

Комиссия қарори баённома билан расмийлаштирилади ва туман ҳокимига берилади. Туман ҳокими комиссия қарори асосида, уч кун мобайнида фермер хўжалиги юритиш учун ер участкаси бериш тўғрисида қарор чиқаради ва ушбу қарорни ҳамда танлов комиссияси иши натижаларини вилоят ҳокими бошчилик қиладиган ер участкалари бериш (сотиш) масалаларини кўриб чиқувчи вилоят комиссиясига тасдиқлаш учун юборади.

Вилоят ҳокими бошчилик қиладиган комиссия тақдим этилган ҳужжатларни кўриб чиқади ва туман ҳокимининг фермер хўжалиги юритиш учун ер участкаси бериш тўғрисидаги қарорини тасдиқлаш (ёки тасдиқлашни рад этиш) ҳақида қарор қабул қилади.

Фермер хўжалигининг ер участкасига эгалик қилиш ҳамда ундан фойдаланишдаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонун ҳужжатларида белгиланади. Фермер хўжалигига берилган ер участкаларидан қатъий белгиланган мақсадда фойдаланилади. Улар хусусийлаштирилиши, олди-сотди, гаров, ҳадя, айирбошлаш объекти бўлиши ва иккиламчи ижарага берилиши мумкин эмас.

Ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи кредитлар олишда фермер хўжалиги томонидан гаровга қўйилиши мумкин.

Ер участкасининг ўлчами ва чегаралари фақат фермер хўжалиги бошлиғининг розилиги билан ўзгартирилади. Фермер хўжалиги бошлиғи вафот этган тақдирда, ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи қонун ҳужжатларига мувофиқ ижарага олиш шартномасининг амал қилиш муддатига мерос бўйича ўтади.

Ер участкасини ижарага олиш шартномасининг амал қилиш муддати тугаганидан кейин фермер хўжалиги ижарага олиш шартномасини янги муддатга узайтириш ҳуқуқига эга. Фермер хўжалигининг бошлиғи вафот этган тақдирда, ижарага олиш шартномасини янги муддатга узайтириш ҳуқуқига унинг меросхўри эга бўлади.

Ер участкасини ижарага олиш шартномаси тарафлар ўртасидан низолар чиққанда, суд томонидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин.

Фермер хўжалиги тугатилган тақдирда, ер участкасини ижарага олиш шартномаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бекор қилиниши лозим.

Фермер хўжалигига берилган ер участкасидан фойдаланганлик учун ҳақ маҳаллий бюджетга тўланадиган ҳар йилги ижара ҳақи тариқасида ер участкасининг сифатига, жойлашган ери ва сув билан таъминланганлик даражасига қараб, ернинг кадастр баҳосини инобатга олган ҳолда белгиланадиган ягона ер солиғи ставкаси миқдорида ундирилади.

Давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан икки йил мобайнида, фермер хўжалиги ер участкасидан фойдаланганлик учун ижара ҳақи тўлашдан озод этилади.

Фермер хўжалиги лойиҳа асосида ерни ўзлаштиради, беш йил давомида ўзлаштирилган ер учун ягона ер солиғи тўлашдан озод қилинади.

3.4. Ўзбекистонда сув ресурсларидан фойдаланиш йўллари

Ўзбекистон Республикаси қурғоқчилик зонасида жойлашган бўлиб, ёз ойлари ҳавоси ҳаддан ташқари иссиқ бўлади. Тупроқдаги сув намлари парланиб тупроқ таркибидан чиқиб кетади. Экилган экинлар сувсизликдан куриб, нобуд бўлади. Бу эса суғориб дехқончилик қилиш усулидан фойдаланишни тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси территориясидан икки дарё – Амударё ва Сирдарё оқиб ўтади. Бу дарёларнинг йиллик сув ўтказиш қуввати 121690 млн м³ ни ташкил этиб, уларнинг сувларидан Ўзбекистон (63020 млн м³), Қирғизистон (5140 млн м³), Тожикистон (13230 млн м³), Қозоғистон (25010 млн м³) истеъмол қиладилар. Бу сув захиралари қишлоқ хўжалик экинларини суғоришга (85,6 %) саноат ва маиший хизматларга 14,4 % фойдаланилади. Ўзбекистон Республикасида йилига 72,4 км³ сув фойдаланилиб, 61 км³ оқова сувлар, 11,3 км³ ер ости сувларини ташкил этади. Ўзбекистон Республикасида йиллик об-ҳаво ҳароратига қараб, сув захиралари ҳам ўзгаради. Энг кам сувли йиллари сув захираси сувга бўлган талабнинг 67 %ни қоплай олади, ҳолос. Натижада қишлоқ хўжалиги экинларининг сув билан етарли таъминланмаслиги оқибатида ҳосилдорлиги пасаяди, ҳар хил касалликлар билан касалланиш даражаси ортади, маҳсулот сифати ёмонлашади. Келажакда Ўзбекистонда сувга бўлган талаб орта бориб, талабни қондириш муаммолари кўпаяди.

Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунига асосан, сувга доир муносабатларни тартибга солиш, қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари учун сувдан оқилона фойдаланиш, сувни буғланиш, ифлосланиб кетиш ва камайиб кетишдан саклаш, сувнинг зарарли таъсирининг олдини олиш ва бартараф қилиш, сув объектларининг ҳолатини яхшилаш, шунингдек, сув таъминоти корхоналари билан сув истеъмолчилари ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабатларини яхшилашдан иборатдир.

Суғоришда магистрал каналлар, сув омборлари ва бошқа сув хўжалиги объектларидан сувларни ички ва умумий тизим режалари асосида амалга оширилади.

Икки томонлама ишловчи зах қочириш тармоқларида сувдан фойдаланиш мелиорация қилинган ерлардаги сув режимини тартибга солиш, ички хўжалик ва умумий тизими режалари асосида амалга оширилади.

Фермерлар сувдан лимит бўйича фойдаланишади. Фойдаланиш тартиби маъмурий, ҳудудий сув тақсимлаш қондасига биноан амалга оширилади.

Сувдан лимит бўйича фойдаланиш тартиби сув хўжалиги органлари томонидан белгиланади.

Сувдан фойдаланишда ҳақ тўлашни жорий этиш, сувдан лимит бўйича фойдаланиш, назорат қилиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайди.

Сув объектлари доимий ёки вақтинча фойдаланишга берилади.

Муддати белгиланмаган сувдан фойдаланиш – доимий фойдаланиш дейилади.

Сувдан вақтинча фойдаланиш муддати: қисқа – уч йилгача ва йигирма йилгача бўлиши мумкин.

Сув олиш ва унинг ҳисоб-китобини қилиш сув хўжалиги орагани билан тузилган шартномага асосан, амалга оширилади. Сув хўжалиги корхоналари ва ташкилотлари ер солиғидан озод қилинган.

Хўжаликда суғориш ички сув йўллари орқали ёки дренаж, сув чиқариш қудуқлари ёрдамида амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган сувни мониторинг қилиш орқали салбий оқибатлар ўрганилиб, сувларнинг самарадорлиги оширилади.

Сувдан фойдаланувчилар конунларда белгиланган тартибда ирригация-мелиорация ишларини амалга оширади.

Фермер хўжаликлари сув олишни кўпайтириши ёки камайтириши, каналлардаги ва сув омборларидаги гидротехника иншоотларидан ўзбошимчалик билан фойдаланиши ёки насос станциялари ва бошқа иншоотлар қуришлари тақиқланади.

Сув ресурсларидан самарали фойдаланишда сувни аниқ ҳисоб-китоб қилиб, истеъмолчига келадиган сув ўлчаш қурилмаси ва гидropостларни қуриш ташкил этилади.

Хўжалик ички ариқларини тозалашда хўжалик билан фермерлар ўртасида келишмовчиликлар бўлиб туриши сабабли, ички ариқлари тозаланмасдан, сув сарфи ва исрофгарчилиги ортиб боради. Натижада хўжалик раҳбарлари ва фермер хўжаликлари бошликлари ирригация ишларини ўзлари билганича бажармоқда. Оқибатда сув таъминотининг бузилишига йўл қўйилмоқда. Сув тақсимоти эски усулда тахминий кўз билан чамалаб бўлинмоқда. Натижада бош мироб хўжалик ичида сувни тўғри тақсимот қилолмай, туман сув хўжалиги бўлимларидан қўшимча сув сўраб, сув сарфини кўпайтирмоқда.

Сув таъминоти корхоналарининг асосий вазифаси сув истеъмолчиларига сувни ўз вақтида шартнома асосида етказиб беришдир. Истеъмолчилар эса сув учун сарф – харажатларни ўз вақтида тўлаб боришлари керак.

3.5. Фермер хўжалигида СФУлар фаолиятдан фойдаланиш

Сув ресурсларидан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадида республика фермер хўжаликларига ўз вақтида сув билан таъминлаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилган бўлиб, унинг бажарилиши таъминланмоқда. Масалан 2000 йилда 141 та СФУ ташкил қилинган бўлса, 2006 йилда 406 та СФУ ташкил қилиниб, республикада жами бўлиб 1502 та уюшма фаолият кўрсатмоқда. Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йилдаги 476 сонли қарорида белгиланган 255 та СФУнинг ўрнига 223 та (87,4%) ташкил этилиб, уларнинг балансига 4702 миллион сўм маблағ ўтказилди ҳамда кўплаб мол-мулк ва техника воситалари берилди.

Сувдан фойдаланувчилар уюшмалари фаолиятини яхшилаш тўғрисидаги асосий вазифалар:

- СФУлар сувдан фойдаланувчиларга ажратилган лимитлар доирасида сув етказиб беради;
- уюшма таъсисчилари ва бошқа сувдан фойдаланувчилар ҳамда сув хўжалиги ташкилотлари билан ички сув хўжалик объектларини таъмирлаш ва ишлатиш бўйича шартномалар тузишади ва унинг бажарилишини таъминлайди;

- уюшма хўжалиги ҳудудидаги сув хўжалиги объектларини тозалаш ва таъмирлаш, реконструкция қилиш ишларини ташкил этади;

- сув ўлчаш асбобларини қуришни ташкил этади ва уларни белгиланган тартибда паспортларини тузади, шаходатлаш ҳамда рўйхатдан ўтказишни таъминлайди;

- ер эгаларига сугориладиган ерларнинг шўрини ювиш, сувдан мақсадли ва самарали фойдаланишни таъминлаш бўйича тадбирларни амалга оширишда услубий ва амалий ёрдам кўрсатади;

- сувни иқтисод қилувчи илгор тажрибаларни ҳамда технологияларни жорий этишни ташкил этади;

- уюшма балансидаги асосий воситаларни техник кўриқдан ўтказиб боради, таъмирлаш ва янгилаш, ресурсларни иқтисод қилувчи техника ва технологияларни жорий қилиш ва истиқболли режаларни ишлаб чиқиш ҳамда ҳар бир сувдан фойдаланувчининг бадалларини ҳисоб-китоб қилиб, белгиланган тартибда таъсисчиларнинг умумий йиғилишида тасдиқлайди.

Ўтказилган мониторинг натижаларига кўра, СФУлар фермер хўжалиқларига сув етказиб бериш ишларини амалга оширмоқда. Республика деҳқон ва фермер хўжалиқлари уюшмасининг Фарғона шаҳри вакиллиги қошида «Водий-шаршара» сувдан фойдаланувчилар маркази 120 дан ортиқ фермер хўжалиқларига сув етказиб бериш юзасидан шартнома тузган.

Сувдан фойдаланувчилар маркази шартномага асосан, сувдан фойдаланувчиларга ажратилган лимит доирасида сув етказиб бериш, ички сув хўжалиқ объектларини таъмирлаш, тозалаш ва реконструкция қилиш ишларини ташкил этган бўлиб, бу соҳада бир қанча муаммолар мавжуд. СФУ томонидан шартномага асосан, ички сув хўжалиқ объектларини таъмирлаш, тозалаш ва реконструкция қилиш ишлари талаб даражасида бажарилмаяпти. 2004 йилда СФУлари 35 мингдан ортиқ фермер хўжалиқлар билан 4848 млн.сўмлик шартнома тузган бўлиб, 2402 млн.сўмлик ёки 49,5 фоиз хизматлар кўрсатилган, холос. Тузилган шартномаларнинг бажармаслигига сабаб, сувдан фойдаланувчилар уюшмаларининг моддий-техника базаси шаклланмаганлигидир. Қашқадарё вилоятида Вазирлар Маҳкамасининг 476-сонли қарорига асосан, тугатилган ширкат хўжалиғи ўрнида ташкил этилган фермер хўжалиқларига 25 та СФУлар ташкил этилган. Лекин СФУ балансида бирорта техника йўқ. СФУлар фермер хўжалиқлари билан сув лимити асосида шартнома тузмаган. СФУнинг 2005 йил учун харажатлар сметаси тузилган. Фермер хўжалиқларига ер тақсимлаб берилган. Харажатлар сметасида йиллик иш ҳақи фонди 5379 минг сўмни, ишлаб чиқариш харажатлари 1562 минг сўмни, маъмурий харажатлар 608 минг сўмни, жами 2005 йил учун харажат 7549 минг сўмни ташкил қилган. Харажатлар сметасида сувдан фойдаланувчилар уюшмасининг моддий-техника базасини шакллантириш учун маблағ ажратиш кўзда тутилмаган. СФУлар хизмат кўрсатаётган 121 та фермер хўжалиқларида суғориладиган ер майдони 2649 гектарни ташкил этади. Шундан ҳар бир гектарга 2850 сўм сувдан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш кўзда тутилмоқда. Шунингдек, ўтказилган таҳлил натижалари ва Республика деҳқон фермер хўжалиқлари уюшмасидан олинган маълумотларга кўра, Республикаимизнинг Сурхондарё, Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё, Самарқанд вилоятларида ташкил этилган айрим Сувдан фойдаланувчилар уюшмалари номигагина фаолият кўрсатмоқда. Моддий-техника базаси ва маблағига эга бўлмаган сувдан фойдаланувчилар уюшмалари илғор тажрибаларни, ресурсларни, техника ва технологияларни жорий қилиш ҳамда асосий воситаларни янгилаш каби ишларни олиб боришлари керак.

3.6. СФУдан фойдаланишдаги иқтисодий муносабатлар

Бутун дунёда бўлганидек, мамлакатимизда ҳам сув ресурсларига бўлган талаб ортиб бормоқда. Шу сабабли, мавжуд сув ресурсларидан самарали фойдаланишга ҳукуратимиз томонидан катта эътибор берилмоқда. Сув хўжалиғини бошқариш тизимида ҳам ислохотлар

амалга оширилди. Мавжуд сув ресурслардан фойдаланиш Ҳавза бошқарув тизимига ўтказилди.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида сувдан фойдаланиш тизими Сувдан фойдаланувчилар уюшмаси (СФУ) орқали амалга оширилиши йўлга қўйилди.

СФУдан фойдаланиш тизимининг йўлга қўйилиши 2000 йилдан бошлаб Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарорлари билан паст рентабелли ва зарар кўриб ишлаётган ширкат хўжаликлари тарқатилиб фермер хўжаликларига айлантириш жараёнида ташкил этила бошланди. Фермер хўжаликларини сув билан таъминлашда асосий корхона бўлинма СФУлар ҳисобланади.

СФУлар нима? Улар бугунги кунда қандай вазифаларни бажаради ва унинг бошқарув тизими қандай тартибда амалга оширилади?

Сувдан фойдаланувчилар уюшмаси (СФУ) бир ёки ундан ортиқ сувдан фойдаланувчиларнинг хоҳиш истаги билан тузиладиган нодавлат-нотижорат ташкилотдир. СФУга қишлоқ хўжалигида ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари кириб, уларга бериладиган сувларни адолатли тақсимлаб, ирригация ва мелиорация тармоқларини, магистрал каналлар ва сув йўлларини таъмирлаш учун тақсимлаш ва ундан ўз вақтида фойдаланишдан иборатдир.

СФУ аъзоллигига ерга эгаллик ҳуқуқини қўлга киритган юридик ёки жисмоний шахслар киради.

Уюшма аъзоларининг бевосита ўзлари ёки уларнинг ваколатлари СФУ фаолиятини демократик тамойиллар ва унинг Низоми асосида бошқарадилар. СФУнинг бошқарув ташкилий тузилмаси қуйида акс эттирилган.

Расм–1. СФУнинг ташкилий тузилмаси

СФУнинг олий бошқарув органи умумий йиғилиш қарори бўлиб, унда барча уюшма аъзолари ёки сувдан фойдаланувчилар вакиллари қатнашади. Уларнинг ҳар бири бир овозга эга ҳисобланади. Умумий йиғилиш ваколатига СФУ фаолиятига боғлиқ бўлган ички ҳужжатларни тасдиқлаш, ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақларини белгилаш, бадал тўловлари ҳамда жорий ва узоқ муддатли иш режаларини тасдиқлаш киради.

Умумий йиғилишда кенгаш ва тафтиш комиссиясининг ҳисоботлари эшитилади ва тегишли қарорлар қабул қилинади.

СФУ кенгаш аъзолари эса ___киши (жамоатчилик) асосида (иш ҳақисиз) фаолият юритади ва ҳар ойда ўз йиғилишларини ўтказди.

Тафтиш комиссияси Уюшма ва кенгашнинг молиявий ҳамда хўжалик фаолиятини (таҳлил) назорат қилади ва бу тўғрисида умумий йиғилишга ҳисобот беради.

Ижро органи ва бошқарувчи СФУнинг кундалик фаолиятини амалга оширади. СФУнинг молиявий манбалари, уюшма аъзоларининг бадаллари, шартнома асосида кўрсатилган бошқа хизматлар учун тўловлардан ташкил топади.

Фермер хўжаликлари учун сувдан фойдаланиш лимитлари ваколатли органлар томонидан белгиланади.

Фермер хўжалиги қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- берилган ер участкасида ўз уставида назарда тутилган ихтисослашувга ва ижарага олиш шартномасига мувофиқ фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этиш;

- ихтисослашувни ҳисобга олган ҳолда ва тузилган контрактация шартномалари асосида қишлоқ хўжалик экинларини жойлаштиришни амалга ошириш;

- харид қилинадиган маҳсулотга олдиндан ҳақ тўланадиган фьючерс контрактлари тузиш;

- етиштирган маҳсулотини, шу жумладан, бу маҳсулотни истеъмолчиларга реализация қилиш ҳуқуқини ўз хоҳишига кўра тасарруф этиш;

- етиштираётган маҳсулоти, бажараётган ишлари ва кўрсатаётган хизматларига нарх белгилаш;

- электр энергияси, ёқилғи–мойлаш материаллари, минерал ўғитлар, ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситалари етказиб берилиши, хизматлар кўрсатилиши юзасидан шартномалар тузиш;

- тадбиркорлик фаолиятида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда солиқ солинадиган, чекланмаган миқдорда даромад олиш;

- олган даромадларни, банк муассасасидаги ўзининг ҳисоб варақларида бўлган пул маблағларини тасарруф этиш;

- акциялар ва бошқа қимматли қоғозларни олиш;

- кредитлар олиш, бошқа юридик ва жисмоний шахсларнинг пул маблағлари ҳамда мол-мулкларини шартнома асосида жалб этиш ҳамда уларни ишлаб чиқаришга ва такрор ишлаб чиқаришга йўналтирилиш;

- кредитлар олиш учун ўз мол-мулкни, шунингдек ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйиш;

- кичик ҳамда хусусий корхоналар учун берилган имтиёзлар ва преференцияларнинг барча турларидан фойдаланиш;

- зарур асбоб – ускуналар, ишлаб чиқариш воситалари ҳамда бошқа мол-мулкни олиш, ижарага олиш, бинолар ва иншоотлар қуриш ҳамда уларни таъмирлаш;

- ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожат этиш.

Фермер хўжалиги қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

3.7 Дехқончиликда суғориш усуллари ва илғор технологиялар

Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларнинг III босқичи давом эттирилмоқда. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг қайта тузилиши жараёни интенсив равишда амалга оширилмоқда. Истиқболсиз ширкат хўжаликлари асосида фермер хўжаликлари ташкил этилмоқда. 2005 йилда фермер хўжаликлари сони 140 мингга етди. Ушбу фермер хўжаликларини сув билан мунтазам таъминлашда 268 та СФУлар ташкил этилди. Иккинчидан, сув ресурсларини бошқариш гидрографик асосда ўтказилди. Учинчидан, қишлоқ хўжалик объектларини, иншоотларини модернизация қилишни амалга оширишга киришилди. Дехқончилик маҳсулотларини етиштиришда суғоришнинг қуйидаги усуллари, турлари мавжуд:

1. *Ер устидан, юзасидан суғориш.*
2. *Ёмғирлатиб суғориш.*
3. *Тупроқ остидан, ичидан суғориш.*
4. *Томчилатиб суғориш.*
5. *Пуркаб, майда дисперсли, аэрозол, туманлатиб суғориш.*

Суғориш усули суғориш тартибига, меҳнат унумдорлигига, ернинг мелиоратив ҳолатига, текислаш ишларига, сув тармоқлари жойлашишига, конструкциясига, қурилиш ва эксплуатация харажатларига, маҳсулот унумдорлигига таъсир қилади. Унинг турини тўғри танлаш қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилини ва маҳсулдорлигини белгилайди.

Суғориш усули ва турини белгилашда қуйидаги омиллар ҳисобга олинади:

1. **Табиий шароитлар** (майдон рельефи, тупроқ қалинлиги, унумдорлиги, сув сиғими, сув ўтказувчанлиги, сувга таъсири, туз миқдори, сифати ва бошқалар, табиий намланганлик, шамол тезлиги ва йўналиши, тупроқ ва ҳаво, сув танқислиги ва буғланиш майдонининг зовурланганлиги, грунт сувларининг чуқурлиги ва минерализация, сув манбаи тури ва режими, массивининг сув билан таъминланганлиги ва бошқалар).

2. **Хўжалик шароитлари** – меҳнат ресурслари, дала ишларини механизациялаш даражаси, қурилиш, электр энергия, суғориш механизмлари мавжудлиги.

3. **Дехқончилик тизими** – қишлоқ хўжалик экинлари таркиби, алмашлаб экиш, агротехник тадбирлар.

4. **Экинларнинг суғориш тартиби** – экиннинг талаби бўйича суғоришлар.

5. **Суғоришнинг иқтисодий афзалликлари** – капитал ва эксплуатацион харажатлар, ҳосил, фойда, қоплаш муддати.

6. **Тупроқла сув эрозиясига йўл қўймаслик** – суғоришнинг тупроқ сув физик, химик, микробиологик хоссаларига таъсири.

7. **Суғоришнинг юксак унумдорлиги** – механизациялаш ва автоматлаштириш дала ишларини максимал механизациялаш ва бошқалар. Суғориш техникаси, суғоришни ўтказиш технологияси параметрлари (эгат, пол узунлиги, оралиғи, сув сарфлари. Ёмғир учиш узунлиги ва бошқалар). Суғорувчи техника, суғориш ўтказиш учун техник мосламалар (машиналар, механизмлар, қуроллар ва бошқалар).

Ҳозир ҳар хил суғориш турига алмаштирадиган мосламалар, машиналар ҳам яратилмоқда.

Суғориш усуллари қўллашнинг асосий мақсадлари ва қўлланиш шарт-шароитлари қуйидаги жадвалда келтирилган.

3.7.1-жадвал. Суғориш усуллари ни қўллашнинг асосий мақсадлари:

Суғориш усуллари	Тупроқни намлаш	Ҳавони намлаш	Тупроқда нам йиғиш	Шўр ювиш	Тупроқ емири-лишининг олди-ни олиш	Ўғит бериш	Чиқинди сув билан суғориш	Ўсимликни намлаш	Бегона ўтларни олдидан ўлдириш(провокация)
Ер устидан	Қ	-	Қ	Қ	-	х	х	-	Қ
Ёйғирлатиб	Қ	Қ	х	-	Х	х	х	Қ	Қ
Тупроқ ичидан	Қ	-	Қ	-	Қ	Қ	Қ	-	-
Томчилатиб	Қ	-	х	-	Қ	Қ	-	-	-
Субирригация	Қ	-	Қ	-	Қ	-	-	-	-
Туман ҳосил қилиб	х	Қ	-	-	Қ	х	-	Қ	х

Эслатма: «Қ» - мумкин. «-» - мумкин эмас. «х» - қисман мумкин.

Фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалик экинларини суғориш ҳар бир экин тури бўйича ишлаб чиқилган технологик карта асосида ва туман ҳокими томонидан қабул қилинган қарорлар асосида олиб борилади. Тоғли худудларда суғориш меъёрлари чўл ва яйлов ерларига нисбатан кам белгиланади. Лекин об-ҳавонинг ноқулай келиши сабабли суғориш меъёрлари талабдан ортиқча берилиши мумкин.

3.7.2-жадвал. Ноқулай табиий шароитларда суғориш усуллари ва ундан фойдаланиш

Суғориш усуллари	Шўр тупроқларда	Ёнгил қумок тупроқларда	Оғир тупроқларда	Мураккаб ер тузилишида	Кагта нишаблиқда	Шўр сизот суви яқин жойлашганда	Сув захиралари етишмаганда	Шўр сув билан суғорганда	Кучли шамолда
Ер устидан	Қ	х	Қ	х	х	х	х	х	Қ
Ёмғирлатиб	-	Қ	х	Қ	Қ	Қ	Қ	-	х
Тупроқ ичидан	-	х	х	х	Қ	-	Қ	-	Қ

Томчилатиб	-	х	Қ	Қ	Қ	-	Қ	-	Қ
Субирригация	-	х	Қ	-	-	-	-	-	Қ
Туман ҳосил қилиб	Қ	Қ	Қ	Қ	Қ	Қ	Қ	-	Қ

Экиладиган қишлоқ хўжалик экинларининг тури ёппасига экиладиган экинларга ва қаторлаб экиладиган экинларга бўлиниб, уларнинг ҳар қайсиси ўзига мос суғориш ва сув бериш усуллари талаб қилади. Суғориш техникаси қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- талаб қилинадиган суғориш режимини минимал сув харажати билан амалга оширишга, тупроқнинг зарур намлигини яратишга;
- суғориш тизимининг юқори фойдали иш коэффиценти билан ишлашга;
- тупроқнинг чуқур қатламларига сувни бекор филтрация бўлмаслигига, буғланишга ва ташлашга;
- юқори меҳнат унумдорлигини таъминлашга суғориш, механизациялаш ва автоматлаштиришга, дала ишларини механизациялаштиришга ҳалақит бермасликка;
- тупроқ ҳосилдорлигини оширишга, тупроқнинг ғовақлик тузилиши таъминлашга;
- эрозиянинг бўлмаслигига.

Ўрта Осиё илмий тадқиқотлар ўсимликчилик институти (ЎОИТЎИ) олимлари томонидан Тошкент вилояти Паркент туманининг катта нишабликли ерларида (0,09 – 0,11) жуяклар бўйича қишки буғдой, маккажўхори, қовунни суғориш, Т-9 полимери билан ишланган эгатлар, қишки буғдой ва маккажўхорини суғориш, полиэтилен шланглар билан қишки буғдой, маккажўхорини суғориш, ППЛ-50-йиғма кўчувчан полиэтилен лотоклар, картошка, қишки буғдойни суғориш, контурли эгатлар билан қишки буғдой, маккажўхорини суғориш, тешикли полиэтилен плёнкалар билан экранлаштирилган эгатларда пахта, маккажўхори ва лавлагини суғориш синаб кўрилган ва бу тажрибаларда 900 м³/га сувни тежашга, тупроқ ирригацион эрозиясини бартараф этишга, ҳосилдорликнинг 1,5-2,0 баробар ошишига, сувчилар меҳнат унумдорлигининг 2 – 2,5 марта ошишига эришилган.

Узумзорларни ва полиз экинларини (қовун, тарвуз, помидор, патисон, картошка, бодринг, булғор қалампири) катта нишабликли ерларда (0,1 – 0,15) томчилатиб ва томчинайча усулида суғориш технологиясини қўллаш натижасида 40-60% сувни тежашга эришилган.

Суғоришда маргинал (коллектор-ташлама) сувларини ишлатиш натижасида картошка, маккажўхори, олмадан юқори ҳосил олинган Сирдарё вилояти, Ш. Рашидов тумани фермер тхўжаликларида «Байинлих» (Германия) ёмғирлатиш машинаси билан ғўзани суғоришда икки марта сув тежалишига эришилган. Фарғона вилояти, Бешариқ тумани «Дўстлик» фермер хўжалигида ўрмон қаторларини (қайрағоч, терак, лох, тол, тут, анжир, анор), зовур ташлама сувлари билан суғориш мумкинлиги синалган.

Тошкент вилояти, Паркент туманида полиэтилен плёнка билан қопланган эгат орқали суғориш технологияси яхши натижа берапти. Бунда ирригацион эрозияни бартараф этиш,

буғланувчи сувнинг камайиши, тупрокнинг биологик активлиги, ҳосилдорлик ошиши кузатилган. Ўзбекистон Республикаси Пахтачилик илмий-текшириш институти (ЎзПТИ) марказий тажриба базасида пахтани алмашлаб экиш, экинларни комплекс томчилаб суғориш синаб кўрилган ва ғўзадан 5-6 ц/га, маккадан 5 ц/га ва 30-35% сув тежалган. Шунингдек, ёппасига экиладиган экинларни ҳам томчилатиб суғориш мумкинлиги аниқланган.

Хоразм вилояти ерларида тежамкор суғориш технологияларини қўллашда қуйидаги натижаларга эришилган:

- томчилатиб суғоришда 45-50% сув тежалган, ғўза ҳосилдорлиги 38,1 ц/га ошган;
- тупроқ ичидан суғоришда 1660 м³/га (30%) сув тежалган, ғўза ҳосилдорлиги 39,3 ц/га ортган;
- эгатни қарама-қарши суғоришда 2775 м³/га (48%) сув тежалган, ғўза ҳосилдорлиги 376 ц/га ошган;
- дискрет импульсли 2735 м³/га (48,8%) сув тежалган, ҳосилдорлик 34,9 ц/га ошган;
- ҚД сувлари ариқ суви билан суғоришда 2020 м³/га (36 %), ҳосилдорлик 27,8 ц/га ортган.

Ҳозирги даврда далани суғоришда сувнинг буғланишига, фильтрацияга ва исрофгарчиликни камайтириш учун эгат оралаб суғориш технологияси сувни тежашга имкон беради.

Томчилатиб суғоришни қўллаш қуйидаги масалаларни ечишни талаб қилади:

- *технологик жиҳатдан фермер хўжаликлари учун (10-100га) томчилатиб суғоришнинг оддий тизимларини яратиш ва ишлаб чиқиш;*
- *иқтисодий жиҳатдан сувни тежаш ҳисобига сувчиларнинг меҳнат ҳақини ошириш;*
- *ташкилий жиҳатдан сервис хизматини, эҳтиёт қисмларни яхшилаш, кадрлар малакасини ошириш зарур.*

Катта нишабликли ерларда эгатда (ЎзПТИ) полиэтилен плёнка (1-10 см оралиқда, 6-8 мм тешилган) экранли суғоришни қўллаш натижасида суғориш нормаси 4510 м³/га тенг бўлган, буғланиш камайган ва микробиологик жараён яхшилانган, эгатлаб суғоришда 5840 м³/гани ташкил этган. Ғўза ҳосилдорлиги 57,8 ц/га, эгатлаб суғоришда 38,6 ц/га бўлган. Магнитланган сув билан томчилатиб суғориш эса, ғўза ҳосилининг 3-4 ц/га, маккажўхори донининг 2-4 ц/га ошишига олиб келган.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистоннинг барча ерлари 447,4 млн.гектар бўлиб, шундан 3-3,5 млн. гектари ҳайдаладиган ва лалми ерлардир. Ер давлат мулки бўлиб, ундан давлат томонидан қабул қилинган “Ер кодекси” ва “Ер кадастри” тўғрисидаги қонунларда белгиланган тартибда фойдаланилади. Ер фондидан фойдаланишда фермерларнинг ҳақ-хуқуқлари, уларга ер участкалари бериш тартиби, ерни иқтисодий баҳолаш ва унинг мониторинги ишлаб чиқилган.

Ўзбекистонда сув ресурслари миқдори, сув билан таъминланиш манбалари берилган бўлиб, сувдан самарали фойдаланишда СФУларни ташкил этиш юқори самара беришлиги асосланган. Фермер

хўжаликларини сув билан таъминлашда СФУлар ўртасидаги муносабатлар ишлаб чиқилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Ўзбекистонда ер фондидан фойдаланиш йўллари ва хусусиятларини айтинг.*
- 2. Тўғрироқ умумдорлигини ошириш тадбирлари нилмалардан иборат?*
- 3. Ерни иқтисодий баҳолаш кўрсаткичлари ва мониторинг тушунчасини изохланг.*
- 4. Сув ресурсларидан фойдаланиш ва СФУларнинг таъкилий асослари деганда нилма тушунилади?*
- 5. Сув ортиш усуллари ва ил ор технологияларни айтиб беринг.*

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси” ва бошқа қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари (“Ер кодекси”, “Ширкат хўжалиги”, “Фермер хўжалиги”, “Деҳқон хўжалиги”, “Ер кадастри” тўғрисидаги Қонунлар). –Т.:“Адолат”, 1999. 446 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни. 1993 йил 2 сентябр.
3. Каримов И. А. “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”. –Т.:“Ўзбекистон”, 1998.
4. Попов Н. А. Экономка отраслей АПК. Курс лекции, 2002, <http://family.taukita.ru/item22219310>
5. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А. А. “Қишлоқ хўжалиги иқтисоди”. –Т.:“ТДИУ”, 2004.
6. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. “Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари”. –Т.:“ТИҚХМИИ”, 2004, 141 б.
7. Фармонов Т. Х. “Фермер хўжаликларини ривожлантириш истикболлари”. –Т.:”Янги авлод” 2004. 143 б.
8. Султонов А.С. ва бошқалар. “Суғориладиган ерлар сув хўжалиги экономикаси”. -Т.: “Меҳнат”, 1999.
9. Фермер: сельское хозяйство, сельскохозяйственное оборудования, техника продаж... www.selhoz.net.ru
10. ЛБР - сельскохозяйственная техника, комбайны, косилки, сеялки, запчасти к сельхозтехнике www.lbr.ru

IV-БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИДА МЕХНАТНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА УНИНГ САМАРАДОРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ

4.1. Мехнат ресурслари ва ундан фойдаланиш

Кишиларнинг меҳнат қилиш қобилияти, уларда бўлган жисмоний ва маънавий қобилиятлар йиғиндиси иш кучи дейилади. Иш кучи одамнинг меҳнат қобилияти бўлиб, ҳар қандай жамиятда ва ишлаб чиқариш шароитларида турлича фаолият кўрсатади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган фуқаролар меҳнат ресурслари деб аталади. Уларнинг ҳуқуқий асослари Республика Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган «Меҳнат кодекси»да (1996 й.), «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги (1998 й.) Қонунларда батафсил кўсатилган. Меҳнат ресурслари 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар, 55 ёшгача бўлган аёллар ҳисобланади. Шу билан биргаликда меҳнат қилиш имкониятига эга бўлган ўсмирлар ва нафақахўрлар ҳам меҳнат ресурслари саналади.

Қишлоқ хўжалигида фан техника ва чет эл технологиялари натижасида оддий меҳнат мураккаб меҳнатга, қишлоқ хўжалик меҳнати эса интеллектуал меҳнат турига айланиб бориши керак. Бу эса бозор талаби бўйича қишлоқда меҳнат ресурсларининг малакасини оширишни талаб этади. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги олий ўқув юртлари, коллеж ва ихтисослашган мутахассислик курслари фаолият кўрсатиб, бозор иқтисодиётига асосланган малакали кадрлар тайёрлаб бормоқда. Кадрлар тайёрлаш тадбирларининг асосий мақсади қишлоқ хўжалигини яна саноат усулида ривожлантириб, механизациялаш даражасини оширишдир.

Меҳнат ресурслари баланси - меҳнат ресурслари сонининг режалаштирилган, бажариладиган ишлар учун унинг бажарилган ишига тўғри келишидир.

Меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражасини мавжуд ресурсларнинг йиллик иш вақти фондиди, ишлаб чиқаришнинг иш кучига бўлган талабига бўлиш йўли билан аниқланади.

Хўжаликнинг иш кучига бўлган талаби, технологик карта бўйича бажариладиган иш ҳажмига қараб аниқланади. Қўл кучи билан бажариладиган ишлар киши-куни, киши-соати ҳисобида белгиланади. Ўзбекистон шароитида йилнинг 282 куни давомида деҳқончилик ишларини бажариш мумкин. Ишловчининг йиллик иш вақти фондиди аниқлаш учун йилнинг ишга яроқли кунидан дам олиш (52 кун), байрам (19 кун) таътил кунларини чиқариб ташлаш керак. 282-52-19 кунни ташкил этади.

4.2. Фермер хўжаликларида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш

Фермер хўжаликлари оилавий хўжаликлар бўлганлиги сабабли, уларда меҳнат қилиётганларнинг аксарияти оила аъзолари ҳисобланади. «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунга мувофиқ, фермер хўжаликлари бошлиғи 18 ёшга тўлган, тегишли малака ва иш тажрибасига эга бўлган, муомилага лаёқатли, мазкур хўжалик аъзоларидан бири бўлиши мумкин. Хўжалик фаолиятини юритишда фермер қўшимча иш кучини жалб этиб, шартнома асосида ишлайдиган ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда, тарафларнинг келишувига биноан, пул ва натура шаклида амалга оширилади. Шу билан бирга ёлланма ишчилар фермер хўжалиги розилиги

билан пул ёки бошқа хил улушни киритишга ҳам қўшган улушига муносиб равишда хўжалик даромади (фойда) тақсимотида қатнашиши мумкин.

Фермер хўжалиги аъзолари ҳамда шартнома асосида ишлаётган ишловчилар Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш вазирлиги ҳузуридаги «Нафақа» жамғармасига бадаллар тўланган тақдирда, меҳнат дафтарчаси белгиланган тартибда расмийлаштирилган ҳолда меҳнат стажига қўшилади ва пировард натижада нафақа олишлари мумкин.

Республика қишлоқ хўжалигида фермер хўжаликлари улуши ортиши муносабати билан фермер хўжаликларида меҳнатга қобилиятли қишлоқ аҳолисининг салмоғи ортиб бориш имконияти кенгаймоқда. Масалан, фермер хўжаликлар сони 2003 йил 87552 та бўлган бўлса, 2006 йилга келиб 189,2 мингтага етди, ишловчилар сони 603,0 минг кишидан 1381,1 минг кишига, ўртача битта фермер хўжалигида 6-7 кишини ташкил этмоқда.

Инсоннинг жисмоний ва ақлий фаолияти меҳнат ҳисобланади. Меҳнат онгли фаолият натижасидир. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан меҳнатнинг ҳолатига боғлиқ. Агарда қилинаётган меҳнат розилик билан, катта қониқиш билан бажарилаётган бўлса, унинг унумдорлиги ҳам юқори бўлади. Ҳар бир мамлакат аҳолисининг меҳнат қилиш қобилиятига эга қисми, унинг меҳнат ресурсларини ташкил этади. Ўзбекистон аҳолисининг 40% га яқини меҳнат қилиш қобилиятига эга.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари меҳнат ресурслари асосий ва ёрдамчи гуруҳларга бўлинади. Асосий меҳнат ресурсларига 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркеклар киради. Ёрдамчи меҳнат ресурсларига 14-16 ёшдаги ўсмирлар ва нафақа ёшидаги аёл ва эркеклар киради. Улардан, асосан, қишлоқ хўжалиги мавсумий даврларида фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг даражаси қуйидаги кўрсаткичлар билан аниқланади: ҳар бир ишчи ходимнинг бир йилда ишлаган кунлари. Одатда, эркеклар бир йилда 280 кун, аёллар 240 кун ишлайдилар. Ишлаган киши кунларидан фойдаланиш коэффицентини ишлаган кунларни меъёр бўйича ишлаши лозим бўлган йиллик иш кунлари миқдорида бўлиш орқали аниқланади. Хўжаликнинг меҳнат ресурслари ҳолатини ўрганиш учун меҳнат ресурслари баланси тузилади. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги йил давомида бир ишчи ходим ҳисобига ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот миқдори билан аниқланади.

Меҳнат унумдорлиги иқтисодий категория бўлиб, конкрет сарфланган меҳнатнинг натийжавийлиги ёки самарадорлигидир. Меҳнат унумдорлигини вақт бирлиги ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори, деб ҳам биладилар.

4.2.1-жадвал. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг кунлик меҳнатга ҳақ тўлаш тариф ставкалари (2003й.)

Тракторчи-машинистлар:						
Маҳсулотлар учун ҳисобланадиган расценкалар:						

I-гурух	496-04	545-80	600-71	660-34	723-37	789-38
II-гурух (Қорақалпоғистон Респуб.) маҳсулот олгунча аванс ҳисобида	604-74	665-40	732-35	805-04	881-89	962-36
I-гурух	462-83	509-26	560-49	616-13	674-94	736-53
II-гурух (Қорақалпоғистон Республикаси) Чорвачиликда ҳамда қўл кучи билан бажариладиган ишларда:	563-76	620-32	682-72	750-49	822-13	897-15
Маҳсулотлар учун ҳисобланадиган расценкалар	461-53	507-83	558-93	614-40	673-05	734-47
Маҳсулот олгунча аванс ҳисобида	431-34	474-61	522-36	574-21	629-02	686-42

Чорвачиликда ҳамда қўл кучи билан бажариладиган ишларда маҳсулот олгунча аванс ҳисобланганда кунлик тариф ставкалар ишчилар учун белгиланган разрядлар бўйича ставка миқдорини 25,4 кунга бўлиш йўли билан аниқланади, бошқа турдаги ишларда кунлик тариф ставкаларини аниқлашда, бу миқдор тармоқ коэффициентларига кўпайтириш йўли билан ҳисобланади.

Масалан: 2003 йил 1 майдан V-разрядли тракторчи – машинистлар маҳсулот учун ўнлик тариф ставка миқдори вилоятларда 15977: 25104x1,15 т 723-37 сўм, Қорақалпоғистон Республикасида 15977 : 25104x1,402к 881-89 сўмни ташкил этади.

Фермер хўжалигида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишда, аввало, ишчининг унумсиз ишлашига йўл қўймаслик, замонавий технологияларни жорий этиш, иш ва ижтимоий шароитларни яхшилаш, иш ҳақини ўз вақтида таъминлаш, моддий ва маънавий қизиқувчанлигини ошириш ва ҳар бир ишловчини пировард натижага боғлаган ҳолда фикрини ўзгартириш, мусобақа ва рағбатлантиришни яхши йўлга қўйишдан иборатдир.

Иш ҳақи тўлаш ишбай ва вақтбай асосида бўлиб, ишбай усулида 6 разрядли тариф ставкасидан фойдаланилади. Фермер хўжалигида фаолият кўрсатаётган тракторчи-машинистларга қуйидаги тариф ставкаси бўйича иш ҳақи берилади.

Фермер хўжалиги раҳбари меҳнат ҳақи фондини йил бошида экин экиладиган майдонларнинг технологик картаси асосида ҳисоблаб, меҳнат ресурсларига бериладиган иш ҳақини режалаштиради. Фермер иш ҳақини тўлаш тартибини ишчи билан келишилган ҳолда ойлик маошнинг ҳаммасини ёки бир қисмини ҳосил йиғиштирилгандан сўнг олиши ҳам мумкин. Фермер иш ҳақининг фойдадан солиқ тўловларини чегириб қолинган қисмини тўлаб бериш мажбуриятини олади. Ҳар бир ишчи билан меҳнат шартномаси тузилганда фермер фаолиятига ва мулкига зарар келтирмаслик ҳамда хавфсизлик, тижорат сирларини сотмаслик, ҳар бир сўмлик харажат учун курашиш ишлари келишиб олинади.

4.3. Меҳнат ресурслари бозори ва меҳнат унумдорлиги

Мустақил Ўзбекистон Республикасида аҳолининг асосий қисми меҳнатга яроқли бўлиб, унинг асосий қисми қишлоқ хўжалик корхоналарида фаолият кўрсатмоқда. Шунинг учун ишчи кучи қишлоқ хўжалигида жуда арзон бўлиб, маҳсулот таннархи таркибида иш ҳақи 35-40 %ни ташкил этади. Етиштирилган маҳсулот ҳажми ва харидорлар ҳам камайиб бормоқда. Шу муносабат билан қишлоқ хўжалигидаги ишчининг ишга бўлган муносабати ва моддий манфаатдорлиги кескин камайиб бормоқда. Чунки етиштирилган маҳсулоти, биринчидан, юқори баҳода сотилиши таъминланмай келган бўлса, иккинчидан, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш пастлиги, меҳнатга яроқли ишчиларнинг кескин ортиб бориши туфайли, ишчининг моддий қизиқувчанлиги камайиб, ишсизлар сони ошиб кетишига сабаб бўлмоқда. Кооператив ширкат хўжаликлари ўрнида фермер хўжаликлари ташкил қилиниши сабабли, қишлоқ хўжалигида кўплаб меҳнат ресурслари бўшатилиб, ишчи ўринлар камайиб бормоқда. Бу йўл билан қишлоқ аҳолисини саноат корхоналарида ишлашга ва ушбу саноатни қишлоққа киритишга манба яратилмоқда. Қишлоқ хўжалигидан меҳнат ресурсларини иш билан мунтазам равишда таъминлаш учун туманда, вилоят ва республика миқёсида меҳнат бозорлари фаолият кўрсатмоқда. Меҳнат бозорининг асосий мақсади аҳолини иш билан таъминлаш бўлиб, аҳолининг малакаси, мутахассислиги, маълумоти ва ишбилармонлигига қараб, уни бу ҳудудда ёки бошқа ҳудудларда ишга жойлаштиришдан иборатдир. Меҳнат бозорларига ҳар бир ишсиз фуқаро ўз аризаси билан мурожаат қилиб, бўш ўринларга қабул қилинади. Меҳнат бозорини шакллантириш, аввало, қишлоқ хўжалиги тармоқларини бир текис ровижлантиришдан иборатдир. Меҳнат бозори ҳар бир фуқаронинг таклифига асосан, иш билан таъминлайди.

Фермер хўжалигида меҳнат унумдорлиги бевосита ва билвосита кўрсаткичлар ёрдамида аниқланади.

Меҳнат унумдорлиги ялпи маҳсулотнинг уни ишлаб чиқариш учун сарфланган иш вақтига (киши-соат) нисбати билан аниқланади. Бу меҳнат унумдорлигининг бевосита кўрсаткичи бўлиб, у қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$M_y = \frac{Y_m}{X}$$

Бунда:

M_y - меҳнат унумдорлиги;

Y_m - ялпи маҳсулот (ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори);

X - ялпи маҳсулотни етиштириш учун сарфланган иш вақти (киши-соат).

Бу кўрсаткич ялпи маҳсулот кўлами қанча кўп бўлса ва уни етиштириш учун сарфланган иш вақти қанча кам бўлса, меҳнат унумдорлигининг шунча юқори бўлишини кўрсатади. Қишлоқ хўжалигида кўпинча маҳсулотлар бир йилда бир марта ишлаб чиқарилади. Шунинг учун меҳнат унумдорлиги бевосита кўрсаткичлар: вақт ҳисобига бажарилган қишлоқ хўжалик иши ҳажми, бир гектар қишлоқ хўжалик экинини ишлаш учун сарфланган меҳнат, бир бош қорамол боқиш учун сарфланган меҳнат каби кўрсаткичлар ёрдамида аниқланади.

Меҳнат унумдорлигининг ўзгариши ва унинг даражасини аниқлашда натурал ва қиймат кўрсаткичларидан ҳам фойдаланилади. Агарда меҳнат унумдорлиги ўсимликчилик ёки чорвачилик бўйича аниқланадиган бўлса, натурал кўрсаткич ўрнида қиймат

кўрсаткичидан фойдаланилади. Барча етиштирилган маҳсулотлар қиймат кўринишида бўлади.

4.4. Меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари

Бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат олдида турган иқтисодий ва ижтимоий масалаларни ҳал қилишнинг асосий омилларидан бири меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ҳар томонлама юксалтиришга эришишдан иборатдир.

Ижтимоий меҳнат унумдорлигини оширишда ишлаб чиқарувчи кучлар даражаси ва ишлаб чиқариш муносабатларининг характериға боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш фаолиятининг натижалари муҳимланган.

Фермернинг меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар: 1) моддий-техника омилари (техника жараёни, табиат ресурсларининг характери, ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс механизациялаш, электрлаштириш, автоматлаштириш ва бошқалар), 2) шахсий омиллар, (ходимларнинг ихтисоси, малакаси, тадбиркорлиги) 3) ижтимоий меҳнатнинг қандай ташкил қилинганлигини кўрсатувчи омиллар (ихтисослаштириш, кооперациялаштириш, ишлаб чиқаришни комбинациялаштириш, корхоналарда меҳнатни бозор шароитларида шакллантириш), 4) табиий омиллар (об-ҳаво шароити, сув, иссиқлик температураси ва бошқалар) группасига бўлиш мумкин.

Фермер хўжалигида меҳнат унумдорлигини оширишда ишлаб чиқариш фан-техника тараққиёти ва илғор тажриба ютуқларини ҳисобга олган ҳолда интенсив ривожланади.

Фермер ишлаб чиқаришининг фонд ва энергия билан қуролланиш даражасининг орта бориши натижасида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган иш вақти тежаллади, меҳнат сарфи камайиб ҳар бош чорвадан олинadиган маҳсулот миқдори, ҳар гектар экин майдонидан олинadиган ҳосил миқдори ортиб, оқибатда меҳнат унумдорлиги ошади.

Фермер хўжалигида меҳнат унумдорлигини ошириш омилларидан бири ишлаб чиқаришни комплекс механизациялашга ўтишни тезлаштиришдир.

Тупроқ унумдорлигини мунтазам ошира бориш, кўплаб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва сарфланган меҳнат самарадорлигини оширишдир. Ерни мунтазам равишда минерал ва органик ўғит билан ўғитлаш, суғорилиб деҳқончилик қилинадиган экин майдонларини кенгайтириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, юқори ҳосил берадиган экин навлари ҳамда ҳайвон зотларини яратиш ва ишлаб чиқаришда кенг қўламда фойдаланиш, фан-техника ва агротехника талабларига тўла риоя қилган ҳолда ерга ишлов бериш ва бошқа тадбирлар тупроқ унумдорлиги ортишиға, ҳосил кўпайишиға, маҳсулот сифати яхшиланишиға ва оқибатда меҳнат унумдорлиги ортишиға олиб келади.

Чорвачиликда меҳнат унумдорлигининг ортиши кўп жиҳатдан мустаҳкам озуқа базаси яратиш ва ҳайвонларни илмий рацион асосида боқишни ташкил этишға боғлиқдир.

Меҳнат унумдорлигини оширишда меҳнат интизомини мустаҳкамлаш ҳам муҳим роль ўйнайди.

Меҳнат интизоми бузилган ерда ишлаб чиқаришни юксалтириш мумкин эмас. Меҳнат интизомини мустаҳкамламасдан туриб, кунлик иш меъёрлари ўз муддатида бажарилмайди. Фермер хўжаликларини ривожлантириш бўйича ҳукумат томонидан қабул қилинган

қонунларга ўзгартириш киритилиб, ёлланма ишчиларни жалб қилиш ва уларга меҳнат қонунчилиги бўйича ҳақ тўлаш ташкил этилади.

Фермер хўжалигида меҳнат интенсивлигини ошириш катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида фақат жонли ва буюмлашган меҳнатгина тежалиб колмасдан, сарфланган вақт ҳам қисқаради. Меҳнат интенсивлигининг ўсиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш кўпаяди, ишлаб чиқариш воситаларидан унумли фойдаланилади. Иш кунидан унумли фойдаланишга эришиш меҳнатни илмий асосда меъёрлаштиришга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Меҳнатни илмий асосда меъёрлаштириш ва меъёрларни такомиллаштириш фақат меҳнат ресурсларидан тўла ва унумли фойдаланилишга эмас, балки асосий ва айланма фондлардан самарали фойдаланишга имкон яратади.

Фермер хўжалигида меҳнат жараёнларини механизациялаштириш, автоматлаштириш, электрлаштириш натижасида сарфланаётган меҳнатнинг унумдорлиги ошишини таъминлаш мумкин. Бу фермерлар ихтиёридаги барча машиналар, тракторларнинг ишга яроқлилигини ошириш ҳамда улардан йил давомида фойдаланишга эришишдан иборат. Фермерларни ишлаб чиқариш ресурслари, молиявий ресурслар билан таъминлаш орқали меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда кадрларнинг малакасини ошириб, уларни жой-жойига қўйиш ҳамда иктисодий сиёсатни оммага тўғри тушунтириш ҳам ижобий роль ўйнайди.

Фермер хўжалигида меҳнат унумдорлигини ошириш табиий шароитларга ва фан-техника тараққиёти ютуқларини амалиётга татбиқ этишга ҳам боғлиқдир.

Қисқача хулосалар

Республикада мавжуд меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари берилган бўлиб, фермер хўжаликларида ёлланма ишчиларни ёллаш ва ундан фойдаланиш кўрсаткичлари ҳамда меҳнат бозорлари фаолияти, ишловчиларни иш билан таъминлаш, меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари кўрсатилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Меҳнат ресурслари ҳақида тушунича беринг.*
- 2. Меҳнат бозори фаолиятини тушунишинг.*
- 3. Меҳнат унумдорлиги тушуничаси ва уни ошириш йўллари айтиб беринг.*
- 4. Меҳнат бозорлари фаолиятини қандай баҳолайсиз?*
- 5. Ёлланма ишчиларнинг ҳақ-хуқуқларини изохланг.*

Асосий адабиётлар.

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси” ва бошқа қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари (“Ер кодекси”, “Ширкат хўжалиги”, “Фермер хўжалиги”, “Дехқон хўжалиги”, “Ер кадастри” тўғрисидаги Қонунлар). –Т.:“Адолат”, 1999, 446 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнат кодекси”. –Т.: “Шарқ”, 1998.
3. Каримов И. А. “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”. –Т., “Ўзбекистон”, 1998.

4. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А. А. “Қишлоқ хўжалиги иқтисоди”. –Т.: “ТДИУ” 2004.
5. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. “Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари”. –Т.: “ТИҚХММИ”, 2004, 141 б.
6. Фармонов Т. Х. “Фермер хўжаликларини ривожлантириш истиқболлари”. –Т.: “Янги авлод”, 2004, 143 б.
7. Фермер: сельское хозяйство, сельскохозяйственное оборудования, техника продаж...
www.selhoz.net.ru <http://www.selhoz.net.ru/>
8. <http://www.bookler.ru/bookisbn/5-7695-1158-3.shtml>
9. “Ўзбекистон иқтисодиёти” журнали. 2004-2006 йй.

V БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИНИНГ МОЛ-МУЛКИ, УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

5.1. Фермернинг мол-мулки ва ундан фойдаланиш йўллари

Фермер хўжаликлари ўз ихтиёридаги мол-мулкдан ва ер участкаларидан фойдаланиб фаолият кўрсатади.

Фермер хўжалигининг мол-мулкига: бинолар, иншоотлар, қишлоқ хўжалиги экинзорлари ва кўчатзорлари, дов-дарахтлар, чорва моллари, паррандалар, етиштирилган маҳсулоти, қишлоқ хўжалик техникаси, инвентарь, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, пул маблағлари, интеллектуал мулк объектлари, шунингдек, фермер хўжалигининг балансидаги бошқа мол-мулклар киради.

Фермер хўжаликлари мол-мулкининг шаклланиш манбалари қуйидагилар:

хўжалик аъзоларининг пул ва моддий маблағлари; маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациясидан, шунингдек, фаолиятининг бошқа турларидан олинган даромадлар; қимматли қоғозлардан олинган даромадлар; кредитлар; юридик ва жисмоний шахсларнинг беғараз хайрия ва бошқа бадаллари, эҳсонлари; қонунларда тақиқланмаган бошқа манбалар.

Фермер хўжаликлари зарур мол-мулкни ва ишлаб чиқариш воситаларини биржаларда, ярмаркаларда, бозорларда юридик ва жисмоний шахслардан сотиб олади.

Фермер хўжаликларининг мол-мулки миқдори чекланмаган бўлиб, у давлат томонидан ҳимоя қилинади. Фермер хўжаликларининг мол-мулки уларнинг аъзоларига умумий, биргаликдаги мулк ҳисобланади.

Фермер хўжаликларининг мол-мулкни кўпайтириш ва ундан самарали фойдаланишнинг асоси тадбиркорлик фаолияти ҳисобланади.

Тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) – тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан амалга ошириладиган, ўз таваккалчилиги ва мулкий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускорлик фаолиятидир. Тадбиркорлик фаолияти субъектлари қаторига ўрнатилган тартибда рўйхатга олинган ва тадбиркорлик фаолиятини юритаётган юридик ва жисмоний шахслар киради. Фермер ва юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликлари кичик ва ўрта тадбиркорлик фаолияти субъектлари ҳисобланади.

Фермер хўжаликларининг мол-мулкларидан самарали фойдаланиш йўлларига:

- *мавжуд техника воситаларидан интенсиф фойдаланиш;*
- *бино-иншоотларини ўз вақтида таъмирлаб бориш;*
- *техника воситаларининг юк кўтариш қобилиятидан максимал фойдаланиш;*
- *от-арава транспортдан фойдаланиш ва бошқалар киради.*

5.2. Асосий ишлаб чиқариш фондлари

Фермер хўжалигининг моддий-техника ресурслари ҳисобланган ер, машина-трактор, комбайнлар, кимёвий воситалар, ёқилғилар, ем-хашаклар, уруғликлар ва бошқа воситаларнинг қиймат ҳолидаги кўриниши фермер хўжалигининг фондларини ташкил этади.

Асосий воситалар иқтисодий моҳиятига кўра, ишлаб чиқариш жараёнида бир неча йиллар давомида қатнашиб, қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларига, бажарилаётган хизматларга йилма-йил қисман ўтказиб боради. Асосий воситалар – ҳозирги даврда республикада 15 (Россия федерациясида 50) минимал ойликдан юқори қийматга эга

бўлган ва 1 йилдан кўпроқ хизмат қиладиган ишлаб чиқариш воситаларига айтилади. Уларга фермер хўжалиги ерлари, машиналар, тракторлар, бинолар, иншоотлар, транспорт воситалари, қурилмалар, дастгоҳлар, ишчи, маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик мевали дарахтлар ва бошқалар киради. Уларнинг шаклланиши ишлаб чиқариш жараёнида қатнашишига кўра, ишлаб чиқариш ҳамда ноишлаб чиқариш фондларига бўлинади. Улар ишлаб чиқариш жараёнида бевосита ва билвосита қатнашадиганларга бўлинади.

Улар ишлаб чиқариш жараёнидаги функционал фаолиятига кўра, меҳнат предметлари ҳамда меҳнат воситаларига бўлинади. Фермер хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда инсон меҳнати ёрдамида ишлаб чиқиш жараёнида бир марта қатнашиб ўз шаклини тўлик ўзгартирадиган предметлар фермернинг меҳнат предметлари дейилади.

Фермер хўжалигида ишлаб чиқариш жараёни – меҳнат предмети, иш кучи ва ишлаб чиқариш воситаларининг биргаликда ҳаракатидан пайдо бўлади. Ишчи кучи деганда меҳнатга яроқли ишчилар тушинилса, ишлаб чиқариш воситалари пул ва натура шаклида бўлади. Хўжаликда барча ишлаб чиқариш воситалари натура кўринишида ва хўжалик баланси ҳисобидаги пул кўринишида бўлади. Фермер хўжалигида ишлаб чиқариш воситалари хизмат қилиш муддатига қараб асосий ва айланма фондларга бўлинади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари - қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотга ўз қийматини йилма-йил аста-секинлик билан ўтказиб борувчи меҳнат воситаларига айтилади. Масалан: транспорт воситалари, иморатлар, маҳсулдор моллар, кўп йиллик дарахтлар ва бошқалар.

Асосий ишлаб чиқариш воситалари хилма-хил бўлиб, улар доимо ҳаракатда бўлади, яъни меҳнат воситалари кўринишидан, маҳсулот кўринишидан пул фирмасига ўтиб, пул ўз навбатида яна меҳнат воситаларини тиклаш ва кўпайтириш учун хизмат қилади. Бундай ҳаракатга фондларнинг айланиши, дейилади.

Фермер хўжалиги ишлаб чиқариш фаолиятида бир марта қатнашиб, ўз хусусиятини йўқотадиган воситалар айланма фондлар дейилади (ўғит, ёқилғи, ем-хашак ва ҳоказолар).

Асосий фондлар бошланғич, қолдиқ ва тиклаш баҳоларига эга бўлиб, бошланғич қиймат асосий фондларни ташкил этишдаги ҳақиқий сарфланган харажатлар; қолдиқ қиймат – асосий фондлар қийматидан ейилган қиймат чиқими; тиклаш қиймати – бу мулкларни сотиб олиб тўлдириш қийматидир.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари икки хил; жисмоний ва маънавий ишлаб чиқариш жараёнида эскиради.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг маҳсулотга ўтган қийматини пул формасида ажратиш йўли билан тўпланадиган қисмига амортизация фонди дейилади.

Асосий воситаларнинг эскиришини уларнинг амалдаги эскириш меъёрлари (нормативлари) ёрдамида аниқлаш мумкин. Уларнинг эскириш қиймати амортизация суммалари деб аталади. Асосий воситаларнинг эскириш меъёрини белгилаб берувчи амортизация меъёри асосида уларнинг эскириш қиймати (суммаси) қуйидаги формула ёрдамида аниқланади.

$$Ac = \frac{AB_k}{An} \cdot 100 \text{ ёки } \frac{AB_k}{An};$$

Бунда:

Ac – асосий воситаларнинг амортизация суммаси (сўм);

Абк – асосий воситаларнинг баланс қиймати (сўм);

Ан – асосий воситаларнинг эскириш меъёри (коэффициентда, йилда).

Амортизация ажратмаларнинг меъёри асосий фондларни тиклаш ва капитал таъмирлаш учун зарур бўлган суммаларни ҳисоблаш учун хизмат қилади.

Асосий фондлардан фойдаланилганлик учун амортизация ажратмалари ажратилади. Бу асосий фондлардан йил мобайнида фойдаланилади.

5.3. Айланма маблағлар ва улардан самарали фойдаланиш

кўрсаткичлари

Айланма маблағлар деб, бир ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиб, ўз формасини тўла йўқотиб, ўз қийматини бутунлай бошқа янги маҳсулотга ўтказадиган меҳнат буюмларига айтилади. Масалан, уруғлик, ўғит, ёқилғи, ем-хашак ва ҳоказолар.

Айланма фондлар иш жараёнида икки хил бўлиб, биринчидан, ишлаб чиқариш жараёнига ҳозирча қатнашмаган, узлуксиз ишлаб чиқаришни таъминлаш учун захира меҳнат буюмлари; иккинчидан, ишлаб чиқаришда қатнашиб, ўз қийматини янги маҳсулотга ўтказувчи воситалардир.

Айланма фондлар айланиши қанча секин бўлса, ишлаб чиқариш самарадорлиги шунча паст бўлади. Фермер хўжаликлари узлуксиз ишлаши учун айланма фондлари билан бир қаторда муомала фондларига эга бўлиб, муомала фондларига - реализация қилишдан тушган пуллар, оборот воситаларини сифатли ишлатиш, ташиш, сақлаш учун кетадиган харажатлардан ташкил топади. Айланма фонди ва муомала фонди биргалашиб, фермер хўжалигининг айланма маблағини ташкил этади. Айланма маблағнинг 75-80 % айланма фондни ташкил этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида фондларнинг баланс қиймати ҳар хил нархда баҳоланганлиги туфайли, ҳозирги баланс баҳога тўғри келмай қолади. Шу мақсадда фондларни қайта баҳолаш фондларнинг тиклаш баҳосига қараб амалга оширилмоқда. Бу баҳолаш усули режалаштирилганлиги, ҳисоб-китобни яхшилаш, самарадорликни аниқлаш, амортизацияни ҳисобга олиш имкониятини беради.

Айланма фондлар(воситалар)дан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Айланма фондларнинг айланиш коэффициенти – хўжаликлардаги айланма фондларнинг бир йил давомида айланиш тезлигини кўрсатади. Унинг миқдори имконият доирасида бирдан юқори бўлгани маъқул. Шу кўрсаткичга асосланган ҳолда айланма фондларнинг айланиш муддати ҳам аниқланади. Бунда сотилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг, кўрсатилган хизматларнинг, бажарилган ишларнинг умумий қийматига, асосий подага ўтказилган ёш ҳайвонларнинг қийматини қўшиб, ундан асосий подадаги ҳайвонларни сотишдан тушган маблағни айиргандан сўнг, қолган қиймати. Айланма фондларни йиллик ўртача қолдиқ суммасига тақсимлаш лозим. У қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K = \frac{C_k + E_{x_k} - X_c}{XAF_{kk}}$$

Бунда:

K – айланма фондларнинг айланиш коэффициенти;

$Ск$ – сотилган қишлоқ хўжалик маҳсулоти, бажарилган иш ва хизматларнинг қиймати (сўм);

$ЕхК$ – асосий подага ўтказилган ёш ҳайвонларнинг қиймати (сўм);

$Хс$ – асосий подадаги ҳайвонларни сотишдан тушган тушум (сўм);

$ХАФкк$ – айланма фондларнинг йиллик ўртача қолдиқ қиймати (сўм).

Йил давомида айланма фондлар(воситалар) айланишининг ўртача даври – бир йилдаги календарь кунлари умумий сонининг (365 ёки 366) айланиш коэффициентига тақсимлашдир:

$$Ad = \frac{365}{K}$$

Бунда:

Ad -айланма фондларнинг айланиш муддати, кун.

5.4. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг иқтисодий кўрсаткичлари

Фермер хўжалигида маҳсулот етиштиришнинг иқтисодий самарадорлиги асосий фондлар билан таъминланганлигига боғлиқдир. Хўжаликда асосий воситалар етарли бўлмаса, маҳсулот ҳажми, меҳнат унумдорлиги пасайиб, сарф-харажатлар кескин ошиб кетади. Агар талаб даражасидан ортиқча бўлса ҳам, маҳсулот таннархининг ортишига олиб келади. Шунинг учун хўжаликдаги мавжуд асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланишда куйидаги иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Фонд билан таъминланиш, фонд билан қуролланиш, фонд сиғими, фонд қайтими, фонд рентабиллиги.

1. Фонд билан таъминланиш - фондларнинг қишлоқ хўжалик экин майдонига нисбати билан белгиланади.

$$\Phi_t = \frac{Af}{Em}$$

Бунда, Φ_t -фонд билан таъминланганлик;

Af -асосий фонд;

Em -ер майдони.

2. Меҳнатни фонд билан қуроллантиришни – ишлаб чиқариш фондлари қийматини меҳнатга қобилятли ишловчиларнинг ўртача сонига нисбати билан белгиланади.

$$\Phi_k = \frac{Af}{Ic}$$

Бунда, Φ_k -фонд билан қуролланганлик;

Af -асосий фонд;

Ic - йиллик ишловчилар сони.

3. Фонд қайтими – ялпи маҳсулот қийматини асосий фондларнинг йиллик ўртача қийматига нисбати.

$$\Phi_k = \frac{Ym}{Af}$$

Бунда, Φ_k -фонд қайтими;

Ym -ялпи маҳсулот қиймати;

Af -асосий фонд.

4. Фонд сизими – ишлаб чиқариш фондларининг ялпи маҳсулот қийматига нисбати.

$$\Phi_c = \frac{A\phi}{Я_m};$$

Бунда: Φ_c -фонд сизими;

$Я_m$ -ялпи маҳсулот;

$A\phi$ -асосий фонд

5. Фондлар бўйича рентабиллик – соф фойдани асосий фондларнинг йиллик ўртача қийматига бўлиб, 100 га кўпайтмасидир.

$$P\phi = \frac{C\phi}{\Phi} \cdot 100;$$

Бунда: $P\phi$ -фонд рентабеллиги;

$C\phi$ -соф фойда;

Φ -асосий ишлаб чиқариш фонди.

6. Асосий фондларнинг қопланиш муддати - асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматининг соф фойдасига нисбати

$$T = \frac{A\phi}{C\phi};$$

бунда; T -асосий фонднинг қопланиш муддати, йил.

$C\phi$ -соф фойда.

Қисқача хулосалар

Фермернинг мол-мулкига ўзига тегишли бўлган барча асосий воситалар киради. Асосий воситалар ўз ишлатилиш хусусиятига қараб, асосий ишлаб чиқариш ва айланма фондларга бўлинади. Асосий фондларни кўпайтириш ва ундан самарали фойдаланиш, фондларнинг иқтисодий кўрсаткичлари ва улардан фойдаланиш, самарадорлигини ошириш йўллари кўрсатилган. Фермернинг мол-мулкани шакллантирувчи пул маблағлари, улардан самарали фойдаланиш йўллари кўрсатиб ўтилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Фермернинг мол-мулкига нималар киради?*
- 2. Асосий фонд тушунчаси ва унинг таркиби нимадан иборат?*
- 3. Асосий ишлаб чиқариш фондлари ва ундан фойдаланиш йўллари.*
- 4. Айланма фондлар ва улардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларини айтиб беринг.*

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Мулк тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонун ва фармонлари. –Т.: “Шарқ”, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжаликлари тўғрисида”ги Қонуни, “Халқ сўзи газетаси”, -Т.: 30 апрел, 1998.
3. Каримов И. А. “Дехқончилик тараққиёти – фаровонлик манбаи”. –Т.: “Ўзбекистон”, 1993.
4. Емельянов А. М. Экономика сельского хозяйства. Москва. 1982, 550 б
5. Тошбоев А. Ж. “Тармоқ иқтисоди ва менежмент” фанидан амалий машғулотлар олиб бориш учун услубий кўлланма. –Т.: “ТИҚХМИИ”, 2000.
6. Коваленко Н. Я. Экономика сельского хозяйства, М. «Юркнига». 2004
<http://shopper.h1.ru/books.shtml?topic=935&page=1>
7. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. “Қишлоқ хўжалиги иқтисоди”. –Т.: “ТДИУ”, 2004.
8. Ўзбекистон иқтисодиёти журнали. –Т.: 2005. №8

VI БОБ. ФЕМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИГ МОДДИЙ ТЕХНИКА ТАЪМИНОТИ

6.1. Фермер хўжалигида моддий-техника ресурслари тушунчаси ва вазифаси

Фермер хўжалигининг моддий-техника ресурслари деганда, фермернинг мавжуд барча асосий фондлари ва хўжалик инвентарлари тушунилади. Фермер хўжалигида техникалар етарли миқдорда бўлмаса, қишлоқ хўжалиги ишлари, ўз агротехник муддатларида бажарилмайди. Бу, ўз навбатида, маҳсулот ишлаб чиқариш даражасининг пасайишига олиб келади. Демак, ишлаб чиқаришда моддий-техника ресурсларининг аҳамияти катта.

Республикада олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида фермер хўжалигининг моддий-техника базаси кейинги йилларда янада мустаҳкамланиб бормоқда. Фермер хўжалиги ишлаб чиқаришига «Кейс», «Магнум» каби юқори унумли техникалар кириб келмоқда. Фермер ва деҳқон хўжаликлри учун мини техникалар ишлаб чиқарилмоқда. Фермерларга техникалар лизинг компаниялари орқали берилмоқда. Жадвал 6.1.1.

6.1.1-Жадвал. Фермерлар томонидан лизинг асосида олинган техникалар

Худудлар номи	2004 йилда			2005 йилда		
	Тракторлар сони	Ўрим-йиғим комбайн-лари сони	Тиркама-лар (агрегат-лар) сони	Тракторлар сони	Ўрим-йиғим комбайн-лари сони	Тиркама-лар (агрегат-лар) сони
Қорақалпоғистон Республикаси	89			164		1
Андижон	21		23	64		41
Бухоро	158			244		
Жиззах	125		27	195		79
Қашқадарё	145		19	131		52
Навоий	68		15	62		17
Наманган	43		19	212		75
Самарқанд	161		18	152		64
Сурхондарё	63		8	56		9
Сирдарё	118	2	45	107		193
Тошкент	58		26	28		21

Фарғона	47	21	17	102	62	38
Хоразм	26		3	50		5
Жами	1122	23	220	1567	62	595

Фермер хўжаликларининг моддий-техника базаси мустаҳкам бўлса, уларда иқтисодий жиҳатдан ривожланиш юқори бўлади. Фермер хўжалигининг моддий-техника ресурслари табиий ва иқтисодий ресурслардан ташкил топади. Табиий ресурслар – ер, сув, ўрмон, чорва ҳайвонлари, иссиқлик ҳамда ёғингарчилик миқдоридан ташкил топади. Уларнинг асосий қисми давлат тасарруфида бўлиб, корхоналарга, фуқароларга фойдаланиш учун берилади.

Иқтисодий ресурсларга молиявий ҳамда меҳнат ресурслари киради. Фермер хўжалигини таъминлашда моддий техника ва молиявий ресурслар мавжуд:

1. Моддий-техника ресурсларига – ишлаб чиқаришнинг моддий воситалари, бинолар, иншоотлар, машиналар, тракторлар, комбайнлар, барча турдаги кимёвий воситалар, ўғитлар, уруғликлар, ем-хашаклар, ёқилғи, мойлаш, қурилиш ва бошқа материаллар киради.

2. Молиявий ресурсларига – давлат томонидан ажратилаётган маблағлар, хўжаликларнинг жорий, валюта счётларидаги, ғазнадаги пуллари, амортизация фонди, акциялардан олаётган фойдалари, банк кредитлари ҳамда ички ва ташқи инвестицияларни амалга ошириш натижасида олаётган маблағлар, таъсисчилар ва бошқа манбалардан келиб тушаётган маблағлар киради.

Фермер хўжалигининг маблағлари:

1. Фермер хўжалигининг маблағларига – маҳсулот сотиш, иш ва хизматлар бажариш натижасида олаётган пул даромадлари, тақсимланмаган фойдадан ажратилаётган маблағ, амортизация фондидан ажратилаётган маблағ, амортизация фонди ҳисобланган маблағ, фойдаланилмаётган айрим ишлаб чиқариш воситаларини сотишдан, ижарага бералаётган воситалардан фойдаланиш натижасида ва бошқа манбалардан олинган маблағлар киради.

2. Четдан жалб этиладиган маблағлар – Ирригация-мелиорацияга, экологияга ҳамда ижтимоий соҳаларга давлат бюджетидан ажратилаётган маблағлар, давлат эҳтиёжлари учун сотиб олинаётган маҳсулотларга давлат ҳисобидан ажратиладиган транш маблағлари, тижорат институтларининг кредит маблағлари, инвестициялар, хомийлардан, ҳамкорлардан ва бошқа манбалардан жалб қилинадиган маблағлар киради. Шундай тартибда шакллантирилган моддий-техника ресурсларидан фермерлар йил мобайнида тўлиқ ва самарали фойдаланишса, барча турдаги тадбирлар вақтида, сифатли амалга оширилади.

Тайёрлов ва хизмат кўрсатувчи таъминот корхоналари фермер хўжаликларини моддий техника ресурслари билан ўз вақтида таъминлаб турса, маҳсулот ҳажми ортади ва фермернинг тўлов қобилияти ошади. Агар моддий техника таъминоти ўз вақтида амалга оширилмаса, аввал фермер хўжалигининг иш фаолиятига, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига, ундан келадиган даромадга салбий таъсир этиб, тўлов қобилиятини йўқотади.

Шунинг учун, истеъмолчи билан таъминотчи ўртасида тузилган шартномалар ўз вақтида самарали бажарилишини таъминланиш керак.

6.1.2-жадвал. Фермер хўжаликларига моддий ресурслар етказиб бериш кўрсаткичлари таҳлили (2005 й).

Қорақалпоғистон Республикаси	7861	29102	31625	5453	37950,9	38055
Андижон	3664	14656	12508	3006	120024	12754,2
Бухоро	6778	35652,4	35114	6842	67875	67625
Жиззах	9665	29362	29335	10025	49563	48978
Қашқадарё	13424	19730	19730	14862	58921	58921
Навоий	3300	13874	11131	3167	10186	9328
Наманган	4997	29630	28753	4428	18818	16051
Самарқанд	7786	28632	28621	7683	20541	20542
Сурхондарё	2375	32870	32811	2364	15143	14714
Сирдарё	6753	44210	41480,6	7913	38643	42253
Тошкент	5227	20865	2576,1	5205	19920,7	15981,9
Фарғона	6913	38837	33593	6081	26835	22426
Хоразм	7827	29814	32125	7777	25114	23422
Жами	86570	367234,4	339402,7	84806	509534,6	391051,1

Шартнома бўйича минерал ўғит ва дизел ёқилғиси олинган бўлиб, шартнома бўйича республика фермер хўжаликларига 367,2 минг тонна ўғит етказиб берилиши керак эди. Аслида 339,4 минг тонна ёки 27,8 минг тонна етказиб берилмади. Ўғит ҳисобига ҳосилнинг учдан бир қисми яратилса – ҳақиқатда ушбу ҳосил олинмай қолади. Дизел ёқилғиси бўйича республикадаги 125,7 минг фермер хўжалигидан 84,8 мингта фермер таъминот ташкилоти билан шартнома тузган. Шартнома бўйича 509,5 минг тонна ёқилғи етказиб берилиши керак

бўлса, ҳақиқатда 391,0 минг тонна ёки 118,5 минг тонна таъминлаб берилмади. Хўжаликнинг маҳсулот ишлаб чиқариш учун моддий ресурслари етарли бўлмаса, маҳсулот ҳажми ҳам ошмайди. Шунинг учун, таъминот ва хизмат кўрсатувчи корхоналар тузилган шартнома шартларини бажаришлари керак.

2005 йилда республика бўйича фермер хўжаликларида пахтачиликда ҳосилдорлик 19,0 центнерни ташкил этди. Ўтган 1993-2005 йиллар ичида 1990 йилда олинган 27,7 ц/гадан камайиш 1995 йилда 24 ц/га дан (3,7 ц/га ёки 13,4 %), 2000 йилда 18,9 ц/гача (8,8 ц/га ёки 31,8%), ўртача камайиши эса 6,7 центнерни ташкил қилди. Ушбу йиллар ичида пахта ҳосилдорлигининг кескин пасайиши баъзи бир объектив ва субъектив омиллар (алмашлаб экиш тизимининг бузилиши, минерал ва органик ўғитларни солиш меъёрининг камайиши, сув танқислиги, ерларнинг мелиоратив ҳолатининг ёмонлашуви ва шўрланиш даражасининг кучайиши, агротехнологик жараёнларни ўз муддатида сифатли ўтказмаслик, ҳашоратлар, ўсимликлар касаллиги ва зараркунандаларга қарши курашиш) туфайли бўлмоқда. Маълумотларга қараганда, ўтган давр ичида пахтачиликда ҳосилдорликнинг пасайишига таъсир этадиган энг асосий 8 та омилнинг 4 таси жойларда ўсимликлар касаллиги ва зараркунандаларга қарши кимёвий ва биологик курашларнинг етарли даражада олиб борилмаслигига кўпроқ боғлиқ экан.

Ушбу ҳолатнинг бир нечта объектив ва субъектив сабаблари мавжуд бўлиб, энг асосийси, ҳали жойларда ўсимликларни касалликлардан ҳимоя қилиш, ҳашорат ва зараркунандаларга қарши кимёвий ва биологик курашиш шаҳобчаларининг самарали фаолият кўрсатмаслиги, уларнинг етук ва тажрибали кадрлар билан таъминланмаганлиги натижасида белгиланган тадбирларни талаб даражасида олиб борилмаслиги; «Ўзкимёсаноат» компанияси ва ҳудудий «Қишлоқхўжаликкимё» бўлинмалари фермер хўжаликларидаги экин майдонларининг тупроқ унумдорлиги ва экинлар ҳосилдорлигини «бизнес режа»га асосан, аниқ ҳисобланган меъёрлар бўйича минерал ўғитлар билан таъминланмасликлари натижасида рўй бермоқда.

Ёқилғи-мойлаш материаллари таъминотида ҳудудлар ўртасидаги катта тафовут, энг аввало, давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳисоб-китоб Жамғармаси томонидан транш маблағларида вегетация даврлари бўйича ёқилғи-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар ва бошқа моддий харажатлар суммасининг тўлиқ кўзда тутилмаслиги ёки маблағларни харажатлар турларига номуносиб тарзда тақсимланиши; транш маблағларини ҳақиқатда қилинган сарф-харажатлар бўйича тақсимот ишларида маҳаллий ҳокимиятларнинг ноқоунуний аралашиши ва ўз навбатида баъзи бир бошқа харажат турларига ортикча маблағларни ўтказиб юборишлари; жойларда пахта ва ғалла майдонларида юқори ҳосил олиш учун кўшимча агротехника тадбирларининг ўтказилиши ёки табиий офатлар натижасида кўшимча майдонларга қайта экин экиш жараёнлари учун зарур миқдорда ёқилғи-мойлаш материаллари таъминотини тўғри йўлга қўймаслиги; жойларда фермер хўжаликлари томонидан ёқилғи-мойлаш материаллари учун ўз вақтида пул маблағларининг ўтказиб бермаслиги сабаб бўлмоқда.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ёқилғи-мойлаш материалларига бўлган талабини тўлароқ қондириш, хўжалик субъектлари ўртасида дебиторлик ҳамда кредиторлик қарзларини камайтириш мақсадида, 2004 йилдан бошлаб ёқилғи-мойлаш материалларини фонд орқали тақсимот усули билан бир вақтда қишлоқ хўжалик короналари учун ортикча ёқилғи мойлаш

материалларини фонд орқали тақсимот усули билан бир вақтда қишлоқ хўжалик корхоналари учун ортиқча ёқилғи-мойлаш материалларини товар хом-ашё биржаси орқали сотилиши йўлга қўйилди.

Агросервис хизмати кўрсатиш корхоналарини ташкил этишда асосий масала, яъни уларни қай даражада миждозларга яқин ва қулай масофада жойлашганлиги ҳисобланиб, бунда буюртмачиларнинг хизмат харажатларининг тежалиши, барча хизматларнинг арзон, ўз вақтида ва сифатли бажарилишига эришилади.

Туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимлари ўз ҳудудларида фермер хўжаликларини турли хил сервис хизматларига бўлган талабларини мунтазам кузатиб боришга ихтисослашган маркетинг бўлимларини ташкил этиб, улар деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси билан ҳамкорликда фаолият кўрсатиши зарур.

6.2. Моддий-техника ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлик кўрсаткичлари

Фермер хўжалигини моддий-техника ресурслари билан талаб даражасида таъминлашга катта эътибор берилмоқда. Бу сарфланадиган меҳнат ҳамда маблағ харажатлари камайиши, меҳнат унумдорлиги юксалиб, фойда суммаси кўпайиши учун имконият яратади. Фермер хўжалигини моддий-техника воситалари билан таъминлаш ва ундан фойдаланиш жараёнини билишни талаб этади. Шунинг учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин.

1. Моддий-техника ресурслари билан таъминланганлик даражаси қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$MTP_{ТД} = \frac{(E_k + (A\Phi_k - A_c) + A\Phi_k + BГ_k)}{KХe}$$

Бунда: $MTP_{ТД}$ – моддий-техника ресурслари билан таъминланганлик даражаси, сўм.

E_k – қишлоқ хўжалик ерларининг қиймати (сўмда);

$A\Phi_k$ – асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати (сўмда);

A_c – асосий воситаларнинг ўртача йиллик эскириш суммаси (сўмда);

$A\Phi_k$ – айланма воситаларнинг ўртача йиллик суммаси (сўмда);

$BГ_k$ – боғлар, токзорларнинг ўртача йиллик суммаси (сўмда);

Бу кўрсаткич ёрдамида ҳар бир фермер ихтиёридаги фойдаланилаётган 1 га қишлоқ хўжалик ерига ёки экин майдонига қанча сўмлик моддий-техника ресурслари тўғри келаётганлиги аниқланади. Унинг миқдори талаб, яъни меъёр даражасида бўлиши керак.

Фермер хўжалигининг МТР таъминланганлик даражасини, масалан, асосий ва айланма фондлар ёки ҳайдов, чопиқ тракторлари билан таъминланганлик даражасини шу кўрсаткичнинг таркибидаги бошқа кўрсаткичлар бўйича ҳам алоҳида-алоҳида аниқлаш мумкин.

2. Энергетик ресурслар билан таъминланганлик – энергетик ресурсларнинг экин майдонига нисбати билан аниқланади.

$$Эрт = \frac{ЭР_k}{Э_m(KХe)}$$

Бунда: *Эрт* – энергетик ресурслар билан таъминланганлик.

ЭРк – жами энергетик ресурслар қуввати (от кучида);

Эм(Кхе) – жами экин майдони (қишлоқ хўжалик ерлари).

3. Мехнатнинг энергетик ресурслар билан қуролланганлик даражаси. Жами энергетик ресурсларни (от кучида) мехнат қилган кишиларнинг ўртача йиллик миқдорига (кишилар) нисбати билан аниқланади. Бунда ушбу тенгликдан фойдаланиш мумкин:

$$\text{Эрк} = \frac{\text{ЭРк}}{\text{Мр}}$$

Бунда: *Эрк* – энергетик ресурслар билан қуролланганлик.

Мр – ишлаган мехнат ресурсларининг ўртача йиллик сони (киши).

Бу кўрсаткичлар фермер хўжалигида бажариладиган барча ишларнинг қай даражада механизациялашаётганлигини ёки автоматлашаётганлик ҳолатини ўрганишга ёрдам беради.

4. Ишлаб чиқариш жараёнларининг механизациялаш даражаси – трактор, машиналар ёрдамида бажарилган жами иш (эталон гектарда) миқдорини фермер хўжаликлари бўйича бажарилган жами ишлар ҳажмига (эталон га) нисбати ва юзга кўпайтириш йўли билан аниқланади.

$$\text{Мд} = \frac{\text{Ми}}{\text{Жи}} \cdot 100\%;$$

Бунда: *Мд* – ишлаб чиқаришнинг механизациялашганлик даражаси, фоизда;

Ми – машина, тракторлар ва бошқа механизмлар ёрдамида бажарилган иш (Эт.га);

Жи – жами бажарилган иш миқдори (Эт.га);

5. Янги техника ва технологиялардан фойдаланиш даражаси янги техника, технология жорий этилмасдан аввал қилинган харажатлардан, улар жорий этилгандан сўнг қилинган харажатлар миқдори, суммаси айирилиб, аниқланган рақам дастлабки харажатларга тақсимланади ва 100 фоизга кўпайтирилади:

$$\text{Хт} = \frac{\text{Х1} - \text{Х2}}{\text{Х1}} \cdot 100\%$$

Бунда: *Х1* – янги техника, технология жорий этилмасдан олдинги харажатлар (сўм);

Х2 – янги техника технология жорий этилгандан сўнги харажатлар (сўм);

6. Машина-трактор ҳамда автомашиналар паркидан фойдаланиш коэффиенти – хўжаликда фойдаланилган машина-тракторлар сонининг, мавжуд бўлган машина-тракторлар сонига нисбатидир.

$$\text{МТПФк} = \frac{\text{Фс}}{\text{Мс}}$$

Бунда: *МТПФк* – машина-трактор паркидан фойдаланиш коэффиенти.

Фс – фойдаланилган машина-тракторларнинг сони (дона);

Мс – мавжуд бўлган машина-тракторларнинг сони (дона);

7. Машина-тракторлар ҳамда комбайнларнинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашганлик даражаси – ишлаган машина кунлари сонини ишлаган машиналар сонига тақсимлаш натижасида аниқланади.

$$\bar{M}_k = \frac{\sum M_k}{M_c}; \quad \bar{T}_k = \frac{\sum T_k}{T_c}; \quad \bar{K}_k = \frac{\sum K_k}{K_c};$$

Бунда:

\bar{M} к-битта машинанинг 1 ойда, мавсумда, йилда ишлаган (қатнашган) ўртача кунли;

$\sum M_k$ -жами ишлаган машина кунлари;

$\sum T_k$ -жами ишлаган трактор кунлари;

$\sum K_k$ -комбайнларнинг ишлаган жами кунлари;

M_c -ишлаган машиналар сони;

T_c -тракторлар;

K_c -комбайнлар сони.

Бу кўрсаткич ёрдамида хўжаликда 1 трактор, комбайн ёки машина йил давомида неча машина-кун ишлаганлиги аниқланади.

8. Ўртача ва алоҳида ҳар бир машина-трактордан, юк машинасидан, дон комбайни, пахта терувчи машинадан фойдаланиш даражаси – машиналар (т/км), тракторлар (эт.га), комбайнлар (гектар, тонна) ёрдамида алоҳида–алоҳида жами бажарилган иш ҳажмини шу ишларни бажаришда қатнашган юқорида кўрсатилган техникаларнинг ўртача сонига тақсимланади.

$$TMK_{ki} = \frac{T_i}{T_c}; \frac{M_i}{M_c}; \frac{K_i}{K_c}$$

Бунда:

TMK_{ki} – трактор, машиналарнинг ўртача бажарган иши (1 сменада, 1 кунда, мавсумда, 1 йилда эталон гектарда, тонна/км, тоннада, гектарда).

$\sum T_i, M_i, K_i$ – тракторлар, машиналар, комбайнлар ёрдамида бажарилган жами иш ҳажми (эталон гектарда, тонна/км, тоннада);

$\sum T_c, M_c, K_c$ – шу ишларни бажаришда қатнашган тракторлар, машиналар, комбайнларнинг ўртача сони (дона).

Бу кўрсаткичлар ёрдамида, 1 та тракторнинг маълум муддатда бажарган иши миқдори аниқланади.

9. Моддий-техника ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлиги – 1 эт.гектарнинг, 1 тонна км, 1 кВт соатнинг таннархи аниқланади.

$$\varepsilon_{ГТН} = \frac{\sum M_x}{\sum \varepsilon_{Гга}}$$

Бунда:

$\varepsilon_{ГТН}$ – 1 эталон га, таннархи (сўмда);

$\sum M_x$ – механизация ёрдамида бажарилган ишларга қилинган жами харажат (минг сўм);

$\sum \varepsilon_{Гга}$ – жами бажарилган иш ҳажми (эталон гектар).

Янги техника-технологияларга қилинган инвестицияларнинг самарадорлиги ҳам шу тартибда аниқланади. Бунинг учун уларни жорий этиш туфайли тежалган харажатлар натижасида қўшимча олинган соф даромад суммасини уларга қилинган инвестициялар суммасига бўлиш йўли билан аниқланади.

Юқорида кўрсатилган кўрсаткичлар ҳолатини аниқлаб, моддий-техника ресурслари ҳолати, даражаси, самарадорлиги таҳлил қилинади. Натижада уларга таъсир этувчи омиллар аниқланиб, яхшилаш чора-тадбирлари белгиланади.

6.3. Фан-техника тараққиёти, унинг йўналишлари ҳамда самарали технологиялар

Фермер хўжалигининг моддий-техника ресурслари билан таъминланиши ва улардан самарали фойдаланиши, асосан, фан-техника тараққиётига бевосита боғлиқ. Фан-техника тараққиётида – қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган барча фанларнинг ривожланиши, тараққий топиши, билимли, малакали кадрлар тайёрланиши натижасида самарали янги техникалар яратилиши, мавжудлари эса такомиллаштирилиши назарда тутилади.

Фермер хўжалиги учун зарур бўлган қулай ва самарали машина, трактор, механизм, ускуналар яратилиши, мавжудларини такомиллаштириш, серҳосил, тезпишар экин навлари, сермахсул чорва зотлари, илғор технологияларни яратишдан иборат.

Республикада фан-техниканинг тараққий этиши натижасида қишлоқ хўжалиги учун янги, сифатли ҳайдов, ишлов берувчи тракторлар, пахта териш машиналари, кимё саноатида полиэтилен қувурлар, плёнкалар ишлаб чиқарилмоқда ҳамда ёмғирлатиб, тупроқ остидан томчилатиб суғориш учун янги самарали техникалар, илғор технологиялар жорий этилишини таъминламоқда.

Фан-техника тараққиёти ягона давлат сиёсати асосида олиб борилмоқда.

Фан-техника тараққиётининг асосий мақсади янги, самарали қишлоқ хўжалик техникаларини, экологик талабларга жавоб берадиган кимёвий воситаларни, янги навларни, зотларни яратиш, мавжуд воситаларни такомиллаштириш, меҳнатнинг характерини ўзгартириб, унинг унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар миқдорини кўпайтириш, сифатини яхшилаш, уларни қайта ишлаб, истеъмолчиларга етказиб бериш орқали аҳоли, корхоналар ва ниҳоят давлатнинг иқтисодиётини юксалтиришдир.

Фан-техника тараққиёти фермер хўжалигида қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

янги ерларни комплекс ўзлаштириш, зах ва шўрланган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сув билан таъминланиш тадбирларини таъминлайдиган ишлаб чиқариш воситаларини яратиш, такомиллаштириш; тезпишар, кам сув талаб этадиган, сифатли ва серҳосил уруғ навларини, сермахсул чорва молларини яратиш; фермер хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш, электрлаштириш, кимёлаштириш ҳамда механизациялаштиришни таъминлайдиган воситаларни яратиш, мавжудларини такомиллаштириш; фермер хўжалигига сервис хизматларини кўрсатиш, маҳсулотларни қайта ишлаб, саклаб, истеъмолчиларга етказиб бериш, тадбиркорлик субъектларини шакллантириш; фермер хўжалиги иқтисодиётини эркинлаштирилишини таъминловчи иқтисодий механизмларни яратиш ва уларни жорий этиш; фан-техника тараққиёти

натижаларини фермер хўжалиги ишлаб чиқаришининг барча соҳаларига ўз вақтида жорий этиш қобилиятига эга бўлган мутахассис кадрларни тайёрлаш, фаолият кўрсатаётганларининг рағбатлантиришни такомиллаштириш имкониятига эга бўлган механизмларни яратиш. Фан-техника тараққиётининг шу йўналишлар бўйича амалга оширилиши натижасида қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган моддий-техника ресурсларини яратиш, мавжудларини эса такомиллаштириш таъминланади; фан-техника тараққиёти натижасида яратиладиган моддий техника ресурслари фермер хўжалигида янги, самарали технология вужудга келишини, бу жараён ривожлантирилишини таъминлайди.

6.4. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришнинг илғор технологиялари

Қишлоқ хўжалиги ерларига ишлов беришнинг бизга одат бўлиб қолган усули – тупроқдаги ҳайвонот дунёсига, чувалчанглар, қўнғизларга ва бошқа микроорганизмларга ўзининг салбий физик таъсирини кўрсатмоқда. Фермерлар 49 йилга ижарага олган ерининг экологик ҳолатига: тупроқ унумдорлиги, сувдан фойдаланиш даражаси ҳамда технологик жараёнларининг ўз вақтида бажарилишига жавобгар эканлигини инобатга олган ҳолда, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришнинг илғор, тежамкор технологияларини тарғиб қилиш бугунги долзарб масалалардан ҳисобланади.

Шудгорсиз экиш, ерга ҳеч қандай механик ишлов бермаслик ва одатда, олдиндан гербитит моддаларини ишлатиб ўсимликларни экиш, баъзида эса уруғларини тўғри жойлаштириш учун кичик ғовақлар ҳосил қилишдир.

Ерга минимал ишлов бериш бўйича тадқиқотлар дастлаб АҚШ, Янги Зеландия ва Шотландияда ўтказилган. «Ай-Си-Ай» фирмаси 1961 – йилда «паракват» қўллаш билан шудгорсиз экишни тавсия қилишдан олдин иложи борича, ҳал қилиш лозим бўлган муаммолардан бири тупроқ билан бириккандан сўнг, кучини йўқотиб, парчаланиб кетувчи гербититнинг қўлланилиши ердаги ўсимликларни нобуд қилиш билан бирга, тупроққа механик ишловсиз тўғридан-тўғри экиш имконини беришини аниқлаган.

Республикамиз шароитида сув-ер ресурсларини тежаш технологияларидан бири бу буғдой ва пахтани пуштага экиш технологияси ҳамда ирригация тизимини такомиллаштириш (латокларни қўллаш) дир.

Фермерликни ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири ер ва сув ресурсларини тежашда ҳар бир м² ер майдонига сарфланадиган харажат ва олинадиган фойда миқдорини оширишдир. Йил давомида иссиқхонадан фойдаланиш билан гуллар етиштириш, узум етиштириш, гидрофонда ҳар хил маҳсулот етиштириш ва бошқалар.

Юқорида келтирилган усул ва услублардан ташқари, маслаҳат бериладиган иш юритиш технологияларидан бири бу аралаш экинлар ҳамда бир вақтнинг ўзида чорвачилик билан паррандачиликни ҳам ривожлантиришдир.

6.5 Янги техника ва технологиялардан фойдаланишнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини аниқлаш

Фермер хўжалигида фан-техника тараққиёти мавжуд техникани такомиллаштиришни, янги, самарали техникани, технологияни, хом-ашёни, материалларни яратиш ва жорий қилишни, шунингдек меҳнатни ва ишлаб чиқаришни ташкил қилишни ҳамда яхшилашни ўз ичига олади. Фан-техника тараққиёти ишлаб чиқаришни интенсивлаш ва унинг самарадорлигини оширишнинг ҳал қилувчи йўналишларидан биридир.

Фермер хўжалиги ишлаб чиқаришидаги техника тараққиётининг муҳим йўналиши техникани мунтазам равишда такомиллаштиришдан, эскирган техникани янги, унумли ва тежамли техника билан алмаштиришдан иборатдир.

Фермер хўжалигида техникани такомиллаштириш машиналар, агрегатлар ва механизмлар қувватини, ишлаш тезлигини ошириш, кўп жисмоний меҳнат сарфланишини талаб қилувчи моддий машиналардан ярим автомат ва автомат машиналар ҳамда линияларга, комплекс механизациялашган ва автоматлашган цехлар ҳамда корхоналарга ўтиш йўли билан бормоқда.

Фермер хўжалигида ишлаб чиқаришнинг интенсив технологияси қўлланилмоқда. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига ёрдам беради. Шу сабабли кичик бизнес ёки катта ҳажмдаги қишлоқ хўжалиги корхорнаси янги технологияни жорий қилса, иқтисодий самарадорликка эга бўлади, йўқми шуни ҳисоб-китоб қилиш керак. Агарда янги технологияни ишлаб чиқаришга жорий қилганда, иқтисодий самарадорликка эришсагина бундай технологияни тезда жорий қилиш керак. Акс ҳолда, янги технологияни жорий қилишдан ҳеч қандай наф бўлмайди. Янги техника ва технологиялардан фойдаланишнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини куйидаги формула ёрдамида ҳисоблаш мумкин:

$$P_k = (Y_t \times C_t) - (Y_1 \times C_1) \times A$$

Бунда:

P_k – иқтисодий самарадорлик, (фойда) сўм;

Y_t, C_t – янги маҳсулотнинг янги техникани қўллашдаги “ t ” давридаги баҳоси ва таннархи;

Y_1, C_1 – янги техникани қўллашдан олдинги янги маҳсулотнинг баҳоси ва таннархи;

A – “ t ” давридаги маҳсулот ҳажми.

Формула $(Y_t \times C_t) > (Y_1 \times C_1)$ бўлганида, янги технологияни қўллаш фермер хўжалигининг юқори иқтисодий самара бериши тушунилади.

Қисқача хулосалар

Фермер хўжалиги моддий-техника ресурсларидан фойдаланиши натижасида ишлаб чиқариш жараёнида юқори самарадорликка эришади. Унда жонли меҳнат сарфи тежалиб, маҳсулот ҳажми, меҳнат унумдорлиги ошади. Айниқса, қишлоқ хўжалигида янги фан-техника, технология ва чет эл тажрибаларини қўллаш ҳисобига ҳам самарадорликка эришилмоқда. Республикамиз аграр соҳасида фаолият кўрсатаётган чет эл техникалари ва технологиялари талаб даражасида фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усуллари кенг ёритилган бўлиб, ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичлари ҳисоб-китоб қилинмоқда. Амалиётга ушбу янги

техникаларнинг иш фаолияти самарадорлигини аниқлаш услубларини амалиётга жорий этиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Моддий-техника ресурслари деганда нимани тушунасан?*
- 2. Моддий-техника ресурсларининг фермер хўжалигидаги аҳамияти қандай?*
- 3. Фермер хўжалигида фан-техника тараққиётини изохлаб беринг.*
- 4. Самарали технологиялар тўғрисида тушурича беринг.*
- 5. Моддий-техника ресурсларидан фойдаланишда самарадорликни ифодаловчи кўрсаткичларни айтиб беринг.*
- 6. Янги техника ва технологияларни кўллашда қандай масалаларга эътибор бериш керак?*

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги Қонуни. -Т.: 1999 йил 14 апрел.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш Концепцияси тўғрисида”ги Фармони. 2003 йил 27 октябр
3. Каримов И. А. “Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир”. Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисидаги маъруза. “Халқ сўзи” газетаси. 2005 йил 29 январ.
4. Қишлоқда ижтимоий ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш асослари. –Т.: “Ижод дунёси”, 2004, 318 б.
5. Коваленко Я. Н. “Экономика сельского хозяйства”. Москва, “ЭКМОС”, 1998.
6. Парпиев У., Саломов И. “Бозор иқтисодиёти асослари ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш”. –Т.: “Шарқ”, 1996, 219 б.
7. Фермер: сельское хозяйство, сельскохозяйственное оборудования, техника продаж... www.selhoz.net.ru
8. Приамурский Институт Агроэкономики и Бизнеса www.admin.ru
9. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. “Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари”. –Т.: “ТИҚХМИИ”, 2004, 141 б.
10. Хусанов Р. Ҳ., Ҳамдамов А. Н., Рафиқов И. Э. “Қишлоқ хўжалигида сервис хизмати муқобил машина-трактор паркларини ривожлантириш масалалари. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2001.

VII БОБ. ИНФРАТУЗИЛМА ХИЗМАТЛАРИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ.

7.1. Инфратузилма ва унинг фермер хўжалигида тутган ўрни

Инфратузилма (лотинча *infra* - қуйи, *struktura*-жойлашув, тузилиш) – турли-туман хизмат кўрсатувчи тармоқлар транспорт, алоқа, савдо, моддий-техника таъминоти, сув билан таъминлаш, фан, маориф, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқаларни ўзи ичига олади.

Ишлаб чиқаришнинг ҳажми ўсиши билан қишлоқ хўжалигида моддий-техника ресурслари, электроэнергия, транспорт, алоқа воситаларига, маҳсулотни сақлаш жойларига бўлган талаб ошади. Қишлоқ хўжалигининг таъмирлаш – техник хизмати, моддий –техника таъминоти, зооветеринария, агрокимё сервис хизмати каби хизматлар даражаси ўсади. Бу жараёндан самарали фойдаланиш тармоқлари ва хизматлари иқтисодиётда **инфратузилма**, деб юритилади.

Инфратузилма бу – иқтисодий ва ижтимоий ишлаб чиқариш учун меъёрий шарт – шароитларни таъминловчи мажмуадир. Бу ишлаб чиқариш учун технологик, иқтисодий ва ташкилий алоқаларнинг самарали ишлашини таъминлайди. Инфратузилма фермер хўжаликлари маблағлари, меҳнат ресурслари, хизмат қилувчи тузилмаларнинг ривожланишига ҳисса қўшади. Бунда агрокимё, зооветеринария, ахборот консалтинг хизматларига катта эътибор берилади. Инфратузилма фермер хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш ва самарадорлиги ўсишининг энг муҳим омили ҳисобланади.

Фермер хўжалиklarини саноатлаштириш ва кимёлаштиришга милиорация ва ишлаб чиқаришнинг бошқа асосий омилларини тез сураётда ўсишига маблағ ресурсларидан самарали фойдаланиш тизими ташкил этилиши ҳисобига эришилади. Бозор муносабатлари ривожланган шарт-шароитда инфратузилманинг аҳамияти каттадир. Фермер хўжалиги учун материал, ресурслар, техника билан таъминловчи давлат тузилмаси йўқ. Шунинг учун моддий ишлаб чиқариш инфратузилманинг фермер хўжалиги ишлаб чиқаришига хизмат қилиш фаолияти камайиб бормоқда. Инфратузилма ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш учун шарт-шароитлар яратади. Лекин, маҳсулот ишлаб чиқармайдиган тармоқларда самарадорлигини камайтиради. Инфратузилма фермер хўжаликлари учун кадрлар тайёрлашга ҳам ёрдам беради.

Инфратузилмага кирадиган тармоқлар ишлаб чиқариш жараёнига бир хилда таъсир кўрсатмайди, лекин ишлаб чиқаришда ўзига хос ўринни эгаллайди.

Фермер хўжалиги ишлаб чиқаришини индустрлаштириш ва ихтисослаштиришнинг ривожланиб бориши натижасида қишлоқ хўжалик корхоналарида моддий ресурслар билан таъминланиш, техникани таъмирлаш ва унга хизмат кўрсатиш, ўғит солиш, мелиорация ишларини бажариш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ташиш, сақлаш ва қайта ишлаш бўйича тармоқлар вужудга келди. Фермер хўжалигининг барча тармоқларини тўлиқ индустрлаштириш, комплекс механизациялаш, электрлаштириш ва кимёлаштириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, мелиорациялаш ишлари амалга оширилмоқда.

Фермер хўжалиги тармоқларида кўп қиррали хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар ривожлантирилиб бозор иқтисодиётига мос қуйидаги муаммолар ҳал этилмоқда:

1. Тупроқ унумдорлигини ошириш. 2. Селекция ишларини ташкил этишни тубдан яхшилаш. 3. Ҳар бир экин ўз табиатига мос равишда тегишли агротехнологияга амал қилишни талаб этади. 4. Қишлоқ хўжалигини механизациялаш муаммоларини кўриб чиқиш.

Агросоҳани замонавий, юқори самарали қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминлаш мақсадида (1998-2000 йилларда) аниқ дастур ишлаб чиқилиб, амалга оширилди. «КЕЙС» ғалла ўриш комбайнлари, «МАГНУМ» ҳайдов тракторлари олинди. Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги корхоналарида «КАМИНС» фирмаси двигателлари билан ишлайдиган тракторлар, «КЕЙС» фирмасининг ҳайдов ва пахта териш машиналари, «МАРАЛ» озуқа йиғиш комбайнлари, шунингдек, плуг, ғалла экиш сеялқалари ва кўплаб қишлоқ хўжалик техникаларини биргаликда ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бу эса қишлоқ инфратузилмасини яхшилаш имконини яратди.

Фермер хўжаликларига агротехника хизмати кўрсатишни яхшилаш, техникалардан самарали фойдаланиш мақсадида, МТП, муқобил машинна трактор парклари тузилди. Бу паркларда барча ҳайдов траторларининг 43%и, дон ва шоли ўриш комбайнларининг 48%и, бугунги кунда ер ҳайдаш бўйича 60%, ғалла йиғиб олиш бўйича 55% ишларни бажармоқда. Ҳозирча, парклар қудратли кучга айлангани йўқ. Шунинг учун, машина-трактор парклари тизимининг фаолиятини янада такомиллаштириш, рақобат муҳитини вужудга келтиришда сервис хизмати кўрсатиш шахобчаларини тузиш мақсадга мувофиқдир.

Фермер хўжаликларида маҳсулот етиштиришнинг самарадорлигини оширишда, инфратузилмаларни қайта бўлиб, фермер хўжалигида хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар фаолиятини янада такомиллаштириш зарур. Хизматлар бозоридаги инфратузилмалар қуйидагилардан иборат: агорхимия хизмати; селекция хизматлари; уруғчилик; МТП хизматлари; ёқилғи мойлаш ва эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш; транспорт хизматлари; ускуналар лизинги; улгуржи биржалар; биржалар бозори; молия-кредит тизими ва бошқалар.

Фермер хўжаликларини ривожлантириш давлат дастури инфратузилма тармоқларини янада такомиллаштириш, улар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни чуқурлаштириш ва келгусида сервис хизматларини яхшилаш орқали маҳсулот ҳажмини оширишга қаратилгандир.

7.2. Фермер хўжаликларида инфратузилманинг ривожланиши

Республикамизда фаолият кўрсатаётган фермерлар сони ва унинг экин майдонлари ҳажми тез суръатларда ўсиб бормоқда. Бундай вазиятда давлат мулки бўлган ердан оқилона ва самарали фойдаланишнинг янада ихчам, самарали ва фермер хўжаликлари учун қулай бўлган усулларини топиш ва амалиётга жорий этиш талаб этилмоқда. Бунинг учун биринчи навбатда фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар фаолиятини ривожлантириш лозим бўлади.

Фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясида ҳар бир фермер фаолиятидаги инфратузилмани ривожлантириш устувор вазифа бўлиб, уни ривожлантириш тўғрисида катта ижобий ишлар олиб борилмоқда. Фермерларга хизмат кўрсатувчи инфратузилма фаолиятида ҳам катта ўзгаришлар юз бермоқда.

7.2.1-жадвал. Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфратузилма кўрсаткичларининг таҳлили.

Мини банклар	141	105	196	260	273	1041
Муқобил МТПлар	129	168	282	402	553	1826
Минерал ўғитлар сотиш шахобчалари	128	135	208	168	243	976
Нефт маҳсулотлари сотиш шахобчалари	140	138	236	321	282	1231
Сувдан фойдаланувчилар уюшмалари	141	152	223	379	406	1502
Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш шахобчалари	-	-	88	136	270	550
Чорва молларини сотиш ва зооветеринария хизмати кўрсатиш шахобчалари	-	-	91	116	130	417
Ахборот таъминоти ва консалтинг хизмати кўрсатиш шахобчалари	-	-	60	102	108	310
Транспорт хизмат кўрсатиш шахобчалари					68	78
Тара, идишлар ва қадоклаш материаллари билан таъминлаш шахобчаси					72	84
Агрофирмалар					195	208

Манба: Ўзбекистон Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси маълумотлари

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2002-2006 йилларда мини банклар сони 1041 тага, муқобил МТПлар 1826 донага, Сувдан фойдаланувчилар уюшмаси 1502 донага ошди. Ушбу инфратузилма фермер хўжаликлар фаолиятини яхшилашга замин яратади. Маҳсулот ҳажми ортади. Сарф-харажатлар кескин камайиб, маҳсулот ҳажми ортади. Фермер хўжаликларимизни ривожлантириш инфратузилма, яъни хизмат кўрсатувчи корхоналарни қўллаб-қувватлаш, замонавий иш усулларидан фойдаланиш, сифатли ва арзон маҳсулот етиштиришдан иборат бўлади.

2006 йилда республикада фаолият кўрсатаётган дехқон ва фермер хўжаликларида турли сервис хизматлари кўрсатувчи 273 та мини банклар, 282 та ёқилғи, 243 та минерал ўғитлар ва кимёвий воситалар сотиш шахобчалари, 553 та муқобил МТПлар, 406 та сувдан фойдаланувчилар уюшмалари, 270 та қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш, 130 та чорва молларини сотиш ва зооветеринария хизмати кўрсатиш ва 108 та ахборот таъминоти ва консалтинг хизмати кўрсатиш шахобчалари ташкил этилди. 2000 йилга нисбатан бир неча баробарга сервис хизмат кўрсатувчи корхоналар сонини ошганлигини кўрсатмоқда. Бундан кўриниб турибдики, фермер хўжалигини ривожлантириш учун инфратузилмани

ривожлантиришга асосий эътибор берилганлигини кўрсатади. Фермер хўжаликлариغا хизмат кўрсатаётган корхоналар барчаси тўлиқ талаб даражасида фаолият кўрсатмаяпти. 2004 йилда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепция дастурида белгиланганига нисбатан 8 та нефть маҳсулотлари сотиш, 10 та минерал ўғит сотиш, 10 та муқобил МТП, 33 та СФУ, 11 та қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш, 1 та консалтинг ва ахборот хизмати кўрсатувчи шаҳобчалар ташкил этилмасдан қолди. Фермер хўжаликлари билан хизмат кўрсатувчи ташкилотлар ўртасида тузилган шартнома шартлари тўлиқ бажарилмасдан қолмоқда. Масалан, 2004 йил якунида фермер хўжаликлари ёқилғиси 10,3 минг тонна, минерал ўғитлар 14,1 минг тонна, пахта шроти ва 16,8 минг тонна шелуха сотиб олинган бўлса, фермерлар биржалар орқали сотиб олган ёқилғи ва мойлаш материаллари, минерал ўғитлар таъминот бозорлари томонидан ўз вақтида бажарилмай қолди. Оқибатда биржа хизмати учун тўланган маблағларга, агротехник тадбирларнинг ўз вақтида бажарилмаслигига олиб келиб, фермерлар фаолиятига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун, 2004 йилда 9000 дан ортиқ фермер хўжаликлари давлатга дон сотиш бўйича шартномавий режани бажара олмадилар. Улар томонидан 90,7 минг тонна дон топширилмасдан қолган. Шартномани бажармаган фермерлардан хўжалик судлари орқали 3 млрд.274 млн.сўмлик зарар ундирилди. Фермерлар томонидан ихтиёрий равишда 20 минг тонна дон ва 632 млн.сум маблағлар топширилди. Умуман, дон топширмаган 289 та фермернинг ер ижара шартномаси бекор қилинди. Жорий йил ҳосили учун 62 мингга яқин фермерлар 1805 минг тонна пахта хом ашёсини сотиш учун шартнома тузишган бўлса, улар шартнома режасини ортиғи билан бажардилар. Улар томонидан сотилган маҳсулот хом-ашё миқдори 1773 минг тоннани ташкил этган. Аммо, 13,5 мингга фермер шартнома режасини бажара олмаган. 333 та фермернинг 11 минг гектар ер ижара шартномаси ўз аризаларига асосан, бекор қилинди. Сувдан фойдаланувчилар уюшмалари (СФУ) моддий-техника базасини мустақкамлаш борасида фермер ва деҳқон хўжаликлариغا кўрсатадиган хизматлари учун маблағ шаклланиши кўзда тутилган. 2004 йилда СФУ лар томонидан 17788 та, 4848 млн.сўмлик шартномалар хизмат кўрсатиш учун тузилган бўлиб, уларнинг 15208 тасига 1576 млн.сўмлик ёки 48 фоиз хизмат кўрсатилган. Шартномаларнинг бажарилмаслигига асосий сабаб, СФУларнинг моддий техника базаси шаклланмаганлиги ва малакали мутахассислар жалб этилмаганлигидир. Фермер хўжаликлари фаолиятидаги инфратузилмаларни ривожлантириш фермер хўжаликларининг ривожланиш концепциясига биноан олиб борилишини ташкил этишдан иборатдир.

7.3. Фермер хўжалигида агрокимё сервис хизмати ва унинг вазифалари

1979 йилдан бошлаб мамлакатда ягона агрокимё хизматини ташкил қилиш мақсадида «Қишлоқхўжаликтехника» давлат комитети таркибидан барча корхона ва ташкилотлар, шунингдек қишлоқ хўжалик вазирлигига қарашли қишлоқ хўжалигига агрокимё хизмати кўрсатувчи тармоқ агрохимбирлашма, агрохимтрест, махсус бўлим, қишлоқ хўжалигини кимёлаштириш лойиҳа тадқиқот бўлими, агрохимия лабораториялари, туман агрохимия маркази, механизациялашган отряд, ишлаб чиқариш корхоналари, шунингдек ишлаб чиқариш техника базаси объектлари, «Союзқишлоқхўжаликкимё» бирлашмаси таркибига берилди.

«Союзқишлоқхўжаликкимё» бирлашмаси таркибига кирувчи «Қишлоқхўжаликкимё» бирлашмалари ҳар бир вилоят, туман ва туманлараро ташкил этилиши қишлоқ хўжалигини кимёлаштиришда туб бурилиш ясади.

2004 йилга келиб кимё саноати корхоналарини бошқариш тузилмасини такомиллаштириш ва қишлоқ хўжалигига агрокимё хизмати кўрсатишни яхшилаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарор қабул қилди. Бу қарорга кўра «Қишлоқхўжаликкимё» ҳудудий акциядорлик бирлашмалари «Ўзкимёсаноат» ДАК таркибига қўшиб берилди. «Ўзкимёсаноат» ДАКнинг моддий ресурслар ва жиҳозлар билан таъминланишининг бугунги кундаги фаолияти қуйидагича бўлиб унда 12 вилоят «Қишлоқхўжаликкимё» ХАЖ ва унинг 172 та филиали, шундан 154 таси туманларда ва 18 таси туманлааро филиаллари бўлиб, 172 та филиалнинг 129 тасида омборхоналар мавжуд. Уларнинг сони 519 та бўлиб, қуввати 1108,6 минг тонна, 115 та филиалдаги 237 та омборхона тўлиқ зарур техник жиҳозлар билан таъминланган бўлиб, уларда аммиакли селитра сақланмоқда. 43 та туман филиалларида ихтисослашган агрокимё сервис хизмати ташкил этилган. Фермерларга самарали хизмат кўрсатиш учун 2005 йилгача 513 та шаҳобчалар ташкил этилган бўлиб, унинг қуввати 478,3 минг тоннадир. Шаҳобчалар сонини 2006 йилда 741 тага етказиш ва минерал ўғит сотишни 136923 млн. сўмга, 2007 йилда 891 та ва 176959 млн.сўмга етказиш ҳамда қувватини 827,8 минг тоннага етказиш кўзда тутилган. Ҳудудий марказий омборхоналардан соф ҳолда 23056 тонна азотли, 22288 тонна фосфорли ва 4359 тонна калийли ўғитларни ташиш режалаштирилган бўлиб, уларни ташиш учун 3207 та трактор тиркамалари билан, 1402 та юк автомобили, шаҳобчалардан 17860 тонна азотли, 20290 тонна фосфорли ва 2608 тонна калийли ўғитларни ташиб бериш учун эса 1918 та трактор тиркамаси билан 853 та юк автомобили зарур эканлигини кўрсатмоқда. Шунинг учун компания олдида турган асосий вазифа хўжаликларга сифатли ва самарали хизмат кўрсатиш учун моддий-техника базасини мустаҳкамлашни йўлга қўйишдан иборатдир. Агрокимё сервис хизматини ташкил этиш ва унинг иқтисодий самарадорлигини ошириш учун илмий тадқиқот ишлари олиб борилиши ва фаолиятидаги хизматларнинг самарали истиқболли йўналишларини амалиётга татбиқ этиш зарурдир. Шунинг учун агрокимё сервис хизмати кўрсатишни жадал суръатларда олиб бориш бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар ва амалий тажрибаларни умумлаштирган ҳолатда бир бутун ривожлантириш истиқболларини белгилаш зарурдир. Бозор муносабатларида шаклланган республика иқтисодиётида қишлоқ хўжалигига агрокимё сервис хизмат кўрсатишнинг истиқболли йўналишларини белгилаб олиш даври бошланди.

Қишлоқ хўжалик экинларига минерал, органик ўғит бериш ва захарли химикатлардан фойдаланиш ҳамда агрокимёсервис хизмат кўрсатиш тўғрисида кўпгина олимлар илмий тадқиқотлар олиб бориб, кўпгина масалаларни ижобий йўналишларни ҳал этган. Россиялик олимлардан Л.М.Державин, В.А.Захаренко, В.В.Токарев, Н.Н.Баронов, А.М.Артюшин, А.С.Мышелова, М.М.Алибеков, Н.А.Дорофеева; Ўзбекистонлик олимлардан К.А.Хасанжонов, К.А.Чориев, Х.Ж.Хўжақулов, А.Ж.Тошбоев, А.Мамадалиев, А.Боймухаммедов, М.А.Сагатова, Б.О.Мўминовлар шу борада тадқиқотлар олиб боришган.

Республика қишлоқ хўжалигини кимёлаштиришнинг иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий асослари бўйича олиб борилган илмий тадқиқот ишлари натижаси бугунги кунда ҳам ўзининг ижобий натижаларини бермоқда.

Бизнинг фикримиз бўйича республикада мулкчилик муносабатлари шаклланиб хўжаликлар сони бир неча бараварга ортиб бориши, азотли ўғитлардан қатъий назорат орқали фойдаланиш сабабли минерал ўғитлар ва химикатлардан фойдаланишнинг устивор

йўналишларини излаб топиб амалиётга татбиқ этишни тақозо этмоқда. Айниқса, фермер хўжаликлари устивор йўналиш бўлиб, унинг сони йилдан йилга кўпайиб, минерал ўғит ва кимёвий воситаларнинг харид баҳосининг кескин ортиб бориши ҳамда меъёр бўйича етишмаслиги сабабли хўжаликларда ва ҳудудларда рақобатбардош агрокимё сервис хизматларини шакллантириш зарурдир. Унда кимёвий ва ишлов бериш, минерал ва органик ўғитларни ташиш, ишлатиш, илмий асосланган меъёрлар бўйича агрохимкартограмма асосида ишлов бериш, мониторинг олиб бориш, диллерлик консалтинг хизматларини ташкил этиш, кимёвий воситаларни сақлаш ва ишлатиш орқали ҳосилни ошириш бўйича сервис хизматлари ташкил этилмоқда.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида агрокимё сервис хизмат кўрсатишнинг зарурияти агрокимё сервис хизмат кўрсатиш корхонаси қишлоқ хўжалик субъектларига шартнома асосида хизмат кўрсатишдан иборатдир. Қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг натижаси унга жуда боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигининг бозор иқтисодиётига ўтишида агрокимёвий хизмат кўрсатиш даражасига эътибор берилади. Янги шаклдаги қишлоқ хўжалигини кимёлаштириш бевосита ерларни режали унумдорлигини ошириш билан боғлиқ. Минерал ўғитларнинг истеъмолчиси бўлган ўсимликчилик тармоғининг асосий тури – пахтачиликдир. Пахта кўп минерал ўғит талаб этувчи ўсимликдир. Ўзбекистон Республикасида бу 1965 йилда пахта бўйича–2072,5 минг тонна физик оғирликда, 2000 йилга келиб азотли ўғитлар–303,0, фосфорли ўғитлар–88,0, калийли ўғитлар–37,0.

Ерга ишлов беришда юқори самара берса ҳам, тўлиқ етказиб берилмайди. Ерга ишлов бериш ва пестицидларни ишлатиш хусусияти қишлоқ хўжалигига агрокимёвий хизмат кўрсатиш йўналиш тартибини асослаб беради. Бу жараён барча кўриладиган чораларга боғлиқдир. Ривожланган давлатларнинг илмий агрокимёвий таъминоти илмий-текшириш ташкилотлари, хусусий ташкилотлар, давлат бюджети ва фермерлар молиялаштиради. Агрокимёвий ишлаб чиқариш хизматини ихтисослаштирган кимёвий компания ва ташкилотлар, қишлоқ хўжалик корхоналари ва бевосита фермерларга хизмат кўрсатади.

МДХ давлатларида агрокимёвий хизмат кўрсатишни давлат ва кооператив агрокимёвий марказ ривожланишига боғлиқдир. Давлатимизнинг катта эътибори асосида кимёлаштириш, кимёвий ўғитларни ишлаб чиқариш охириги икки ўн йилликда етарли даражада ривожланди.

АҚШда ўғит ишлаб чиқариш даражаси МДХ давлатларига нисбатан 15 йил кўпроқ тажрибага эга. 1972 йилда МДХ давлатлари жаҳонда ўғит ишлаб чиқариш бўйича мутлақ биринчи ўринга чиқиб олди. МДХ давлатларидаги кимёлаштиришнинг катта қисми қишлоқ хўжалигига агрокимёвий хизмат кўрсатишни ихтисослаштириш ва бириктиришни талаб қилди. Бу давлат чиқарган қишлоқ хўжалик техника тизимининг биринчи босқичи қишлоқ хўжалик корхоналарини кимёлаштириш воситалари ва таъминот функцияси билан шуғулланувчи унча катта бўлмаган агрокимёвий ишларни таъминлайди. Давлат қишлоқ хўжалик техника ишлари тизими агрокимёвий хизмат ходимлари қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш натижасига қизиқиши бор. Кимёлаштириш ишлари сифати, ишнинг энг паст сифатини, муддатларнинг бузилиши, кучи, ўғитларни ташиш имконияти, уни сақлаш ва жойлаштириш, муаммолари ҳал этилмаса ўғитни ишлатиш самарадорлиги (қайтими)га таъсир этади.

Яна битта катта мавжуд бўлган етишмовчилик бор ва бу ўғитни йуқолишига олиб келадиган омбор ҳажмининг етишмовчилигидир.

Давлат қишлоқ хўжалик техника тизими фаолиятида агрокимёвий хизмат кўрсатувчи ишчиларида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш натижасига бўлган қизиқишини шакллантира олмади. Булар агрокимёвий хизматларни паст даражага олиб келди. Муддатларнинг бузилиши, кучининг пастлиги, ўғитларни етказиб бериш, уларни сақлаш ва етказиш шароитлари давомида воситаларни қабул қилингандан кейинги қайтимининг унчалик катта эмаслиги. Ундан ташқари кимёвий воситаларни етказиб бериш ҳажми ва улардан фойдаланиш учун базага етказиб бериш ўзаро мос келмади. Кимёвий ўғитларни солиш ишларини механизациялаш муаммоси секин ҳал қилинмоқда. Ўғитнинг аралашмасини тўлиқ етказиб бериш яхши йўлга қўйилмаган.

Кимёлаштиришнинг материал техникавий базасини шакллантиришдаги етишмовчиликдан ташқари, унинг самарасиз ишлатилиши кўпроқ ўсимчиликда агрокимёвий хизмат кўрсатишни ташкил этишнинг кучсизлигига боғлиқ.

Агрокимёвий хизмат кўрсатувчи тизимдаги узок бўлмаган вақтга амал қилувчи ўзаро идоралараро алоқа бошқаришда қийинчилик туғдиради, воситаларни сотиш вазифасини бажариш ва қишлоқ хўжалигини кимёлаштиришнинг барча жараёнида охириги натижа самарасини пасайтиришга олиб келади.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигидаги ислохотлар шароитида агрокимёвий хизматнинг роли пасаймади. Регионал кимёвий воситалардан фойдаланиш жавобгарлигининг барчаси агрокимёвий таъминотга юкланди.

Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини минерал ўғитлар ва бошқа кимёвий воситалар билан таъминлаш қишлоқ хўжалигига агрокимёвий хизмат кўрсатишнинг илмий-услубий таъминоти билан бирикиши асосида амалга оширилади, ишнинг сезиларли қисми қишлоқ хўжалик корхоналарига агрокимёвий ишлаб чиқариш хизматини амалга оширувчилар ҳиссасига тўғри келади. Кўп шаклдаги функцияни бажарувчи ўсимчилик ўсишида бевосита иштирок этувчи технологик операцияларни бажаришда «Агрокимётаъминот» билан қишлоқ хўжалик корхоналари ўртасидаги алоҳида ишлаб чиқариш иқтисодий алоқаси орқали амалга оширилади. «Агрокимётаъминот» бирлашмаси қишлоқ хўжалик корхонасига илмий ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш агрокимёвий хизматини кўрсатади.

Ишлаб чиқариш, етиштириш операциялари ичидаги энг муҳимлари қуйидагилар:

- ✓ органик ва минерал ўғитларни, ўсимликларни ҳимоялаш воситаларини ташиш ва етказиб бериш;
- ✓ ем ишлаб чиқаришни кимёлаштириш;
- ✓ омборхона, фермаларни дезинфекциялаш;
- ✓ завод етказиб берувчидан кимёвий воситаларни қабул қилиб олиш, назорат қилаш ва сақлашни таъминлаш;
- ✓ етказиб берувчи хўжаликлардан шартнома бўйича франко шартли асосида кимёвий воситаларни темир йул вагонларидан ўзининг транспортигача етказиб бериш.

Ҳайдаладиган ер ва бошқа қишлоқ хўжалигига фойдали бўлган тупроқни экишни лойиҳа-смета ҳужжатларини, меъёр ва минерал ҳамда органик ишларнинг қабул қилинган меъёрлари Агрокимётаъминотнинг кимёлаштириш ва агрокимё лабароториясидаги лойиҳа

қидирув станциясида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасида кимёвий лойиҳа қидирув станциялари ва лабораторияларида амалга ошириладиган агрокимёвий илмий-ишлаб чиқариш хизматлари давлат бюджети ҳисобидан шаклланади.

Шунинг учун Агрокимё таъминот хўжаликлари билан майдоннинг таркибий кафолатининг яхшиланиши, берилган тупроқ унумдорлиги кўрсаткичига эришиш бўйича шартнома тузади. Агрокимё таъминот бирлашмаси шартномага асосан, тупроқ унумдорлигини ошириш бўйича комплекс чоралар амалга оширилувчи аниқ майдонга хизмат қилишга бириктирилади. мутахассислар ўсимликларни юқори аниқликдаги программалаштириш имконини берадиган ўғитли аралашманинг рационалроқ бўлган меъерини ҳар бир майдон бўйича агрокимёвий картага ва майдон паспортига таяниб асослаб беради.

Агрокимёвий таъминот бирлашмаси қишлоқ хўжалик корхоналарига агрокимёвий хизмат кўрсатувчи туман (туманлараро) ишлаб чиқариш бирлашмасини ва хўжалик хизмат базасидаги кимёлаштириш пунктларини тузишга жавобгарликни олади.

Агрокимёвий хизмат кўрсатувчи пастки (куйи) ишлаб чиқариш бўғини бу – хўжалик кимёлаштириш пунктидир. Улар ўзларида қишлоқ хўжалик корхоналарида кимёвий воситаларни ишлатишда керак бўлган асосий ва айланма воситалар, ишчи кучи билан таъминланган ихтисослаштирилган ажратилган бўлимни ифодалайди. Кимёлаштириш пункти ишлаб чиқариш пункти ёки цехлари каби яратилади. У ҳозирги вақтда давлатнинг агрокимёвий хизмат таклифларини асосий ишлаб чиқарувчи звеносидир. Шунингдек, ҳозирги вақтда йирик хўжаликларда кимёлаштириш бўлими мавжуд, бошқалари фақат ҳосилдорликка ажратиш учун ташкил қилинади, асосан участка ва бўлинмалар сонига боғлиқ бир бўлинманинг ўзи ҳар доим барча ишлаб чиқариш бригадаларида хизматни сифатли ташкил этишга қодир.

Ўзбекистондаги қишлоқ хўжалик корхоналарида тузилган кимёлаштириш пункти ишлаб чиқаришга кимёлаштириш воситаларини қўллаш харажатларини қисқартириш имконини беради. Мамлакатимизнинг бир қанча туманларида хўжаликлараро кимёлаштириш пунктларига ва ўз фаолиятини тўлиқ хўжалик ҳисоби асосида ташкил қилган «Агрокимётаъминот» акциядорлик жамиятининг туман (туманлараро) филиаларининг ривожланишига эга бўлди. Кимёлаштириш пунктларига асосий воситалар, омборхоналар, ўлчаш қурилмалари, шийпонлар, техника, қишлоқ хўжалик авиацияси учун учиш-қўниш йўлакчалари, жиҳозлар, техник хизмат кўрсатиш учун ювиш жойи ва бошқалар бириктирилади.

Хўжаликлараро кимёлаштириш пункти таркибида бир ёки бир неча механизациялашган бўлинмалар ташкил қилинади, улардан ҳар бири комплекслашган ва ихтисослашган бўлимлардир (звенолар):

- ✓ кимёвий воситалар омборларида тайёрлаш ва ортиш-тушириш ишлари бўйича булим;
- ✓ органик ўғитларни қўллаш бўлими;
- ✓ минерал ўғитларни қўллаш бўлими;
- ✓ ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини қўллаш бўлими;
- ✓ тракторларга, автомобил ва қишлоқ хўжалик машиналарига техник хизмат кўрсатиш пунктлари.

Агрокимётаъминот акциядорлик жамияти ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш йўналишини яратади, яъни вилоят ва туман даражасидаги кимёвий воситалардан самарали фойдаланишга муҳим замин яратади.

Ягона ихтисослашган агрокимёвий хизмат кўрсатиш мақсадида бозор муносабатларига ўтиш шароитида қишлоқ хўжалигига агрокимёвий хизмат кўрсатишнинг хўжалик ҳисобига ўтиши ҳамда самара ва сифатни оширишга йўналтирилиши, юқори якуний натижага эришишга иқтисодий қизиқишни ошириш кимёвий воситаларни йўқолишини камайтиришнинг фаолиятини ташкил қилиш. Бунинг барчаси қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилини кейинчалик ҳам ўсишини ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш маҳсулотлари ҳажмини оширишни таъминлаши шарт.

Агрокимёвий хизмат кўрсатиш турли шакллариининг ривожланиши унинг хўжалик билан ўзаро алоқасининг ўзига хос хусусиятини, яъни ер усти ва авиация агрокимёвий ишлар ва уларни агрокимёвий воситалар билан таъминловчи томонлар билан тузилган шартномаларни бошқаришни яратди. Шартномада биргаликда бажариладиган барча турдаги ишлаб чиқариш ва кидирув ишлари, уларнинг ҳажми ва қиймати, молиялаштириш манбалари кўрсатилади (оҳак билан ўғитлаш, фосфорлаш ва техникавий ишлар бюджет маблағлари ҳисобидан бажарилади).

У ёки бу хўжаликдаги ишларнинг бажарилиш муддати график бўйича амалга оширилади. Одатда, ҳар бир хўжаликда бўлимнинг иш муддати 2-3 ҳафтадан ошмайди. Агрокимётаъминотни сақлаб турган воситалар манбаи, унинг шартнома бўйича бажарган иш ва хизматларидан олинган даромад ҳисобланади. Иш натижаси шартнома бўйича олинган пул воситалари ва агрокимёвий хизмат ва фаолиятни таъминлаш харажатлари фарқи сифатида акс эттирилади. Агрокимёвий ишлардан олинган даромад ва фойдани туман бирлашмаларининг асосий фондларини шакллантиришнинг ягона манбаи бўлиб хизмат қилади, шунинг учун ўз вақтидаги ўзаро ҳисоб-китоб ҳамда бирлашма оладиган бажарилган иш ва фойда ҳажмига баҳони асослаш тизимини бошқариш асосида шартномаларнинг сифатли яқунланиши мумкин.

Режали иқтисодиёт даврида қишлоқ хўжалигини кимёлаштириш бўлимлари йирик қишлоқ хўжалик таркибида тузилган ва кимёлаштириш хизматлари ички хўжалик тизими асосида амалга оширилган. Агрохимсервис корхоналари эса «таъминотчи» сифатида фаолият кўрсатган. Эндиликда агрохимсервис хизматлари турли мулкчиликка асосланган хўжалик шакллари талабидан келиб чиққан ҳолда қуйидагича таърифланади.

Агрохимсервис хизмати - қишлоқ хўжалик корхоналарига шартнома асосида орган ва минерал ўғитлар, биологик ва кимёвий воситаларни етказиб бериш, қўллаш, ишлов бериш, сепиш, шунингдек агрокимё картограммалари асосида солиш ва кимёвий воситаларни қўллаш бўйича илмий асосланган маслаҳатлар бериш, тупроқ унумдорлигини оширишга қаратилган турли тадбирларни ўз ичига олган ҳолда барча агрокимёвий хизматлар мажмуидир.

«Ўзкимёсаноат» ДАКнинг ташкилий ҳуқуқий асослари. Кимё саноат корхоналари ва ташкилотларини бошқариш тизимини такомиллаштириш ҳамда улар фаолиятининг иқтисодий самарадорлигини ошириш тармоқ корхоналарини акциялаштириш жараёнларини чуқурлаштириш; минерал ўғитларни ишлаб чиқаришни ривожлантириш; техника билан қайта жиҳозлаш ва замонавийлаштириш учун хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш

мақсадида 2001 йил 13 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасини «Кимё саноатини бошқариш тузилмасини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорини қабул қилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 27 декабрдаги Ф-1313 – сон Фармойиши билан тузилган кимё тармоғини бошқариш тизимини ва қишлоқ хўжалигини кимёвий препаратлар билан таъминлашни такомиллаштириб, очиқ акциядорлик жамияти шаклидаги «Ўзкимёсаноат» давлат акциядорлик компанияси ташкил этилди.

Ўзбекистон кимё саноати корхоналари уюшмаси ўрнига «Ўзкимёсаноат» давлат акциядорлик компанияси фаолият юритади. «Ўзкимёсаноат» ДАКнинг асосий вазифаси:

- кимё саноати корхоналарини чуқур ислоҳ қилиш ва хусусийлаштириш, ушбу мақсадлар учун чет эл ва мамлакатимиз инвесторларини кенг жалб этиш;
- тармоқни ривожлантиришнинг кимё саноатини барқарор ривожлантиришга, республиканинг минерал ўғитларига ҳамда кимё маҳсулотларининг бошқа турларига бўлган эҳтиёжини таъминлашга йўналтирилган ўртача ва узоқ муддатли дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- кимё маҳсулотлари ташқи бозорининг маркетинг тадқиқотларини амалга ошириш ҳамда шу асосда экспорт салоҳиятини кенгайтиришни таъминлаш, жаҳон бозорларида рақобатга бардошли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва уларни экспортга етказиб бериш;
- кимё саноатини замонавийлаштириш, реконструкция қилиш ва техника билан қайта жиҳозлашга йўналтирилган ягона техника сиёсатни ўтказиш, ресурсларини тежайдиган самарали технологияларни жорий этиш, ишлаб чиқаришни ва бутловчи буюмлар тайёрлашни маҳаллийлаштиришни ривожлантириш;
- менежментнинг замонавий усулларини эгаллаган ва бозор шароитларида самарали ишлашга қодир бўлган муҳандис-техник ва бошқарув кадрлари малакасини ошириш ҳамда уларни қайта тайёрлаш каби вазифалар юқоридаги қарорда белгилаб берилди.

Компания корхоналарини хорижий инвесторларни жалб қилган ҳолда босқичма-босқич очиқ акциядорлик жамиятларига айлантириш тадбирларини белгиланган тартибда амалга оширмоқда. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси ва «Ўзкимёсаноат» ДАКга кимё саноати корхоналарини хусусийлаштириш учун хорижий консалтинг ва баҳолаш компаниялари, молиявий агентликларни жалб этишиб, бунинг учун зарур маблағлар ажратилди. «Ўзкимёсаноат» ДАКга мақсадли Кимё саноати ташкилотларини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш жамғармасини ташкил этиш ҳуқуқи берилди.

«Ўзқишлоқхўжаликкимё» ХАЖнинг ҳуқуқий асослари. Қишлоқ хўжалик корхоналарига минерал ўғит, органик ўғит ва ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситаларини етказиб бериш ва сервис хизматлари кўрсатиш 2004 йилларгача «Ўзқишлоқхўжаликкимё» ҳудудий акциядорлик компанияси ва уларнинг вилоят, туман ва туманлараро бирлашмалари зиммасида эди.

Минерал ўғитлар ва ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситаларини ишлаб чиқариш ва сотилишини яхлит тузилмасини яратиш уларнинг қишлоқ хўжалигига етказиб берилганлиги учун ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида ва тўлиқ амалга оширилишини таъминлаш, ҳудудий агрокимё хизматларининг маъсулиятини ошириш, улар ва ишлаб чиқариш корхоналари ўртасидаги ўзаро муносабатларни яхшилаш мақсадида, 2004 йил 23 январда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Кимё саноати корхоналарини

бошқариш тузилмасини такомиллаштириш ва қишлоқ хўжалигига агрокимё хизмати кўрсатишни яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди.

Бу қарорга кўра, «Қишлоқхўжаликкимё» ДАК тугатилди. «Қишлоқхўжаликкимё» ҳудудий акциядорлик бирлашмалари «Ўзкимёсаноат» ДАК таркибига берилиб, «Қишлоқхўжаликкимё» ҳудудий акциядорлик жамиятларига айлантирилди. «Қишлоқхўжаликкимё» ҳудудий акциядорлик жамиятларининг вазифаси қилиб қуйидагилар белгилаб берилди:

- ўз туманлараро ва туман филиаллари орқали тегишли ҳудуд бўйича ҳақиқий талабни ўрганишни буюртманомаларни умумлаштириш ҳамда пировард истеъмолчилар – қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари билан минерал ўғитлар ва ўсимликларни кимёвий ҳимоя қилиш воситаларининг аниқ турларини етказиб бериш юзасидан шартномалар тузиш;

- ҳар йили 1 октябрдан кечиктирмай, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг буюртманомаларини умумлаштириш асосида республика вилоятлари бўйича минерал ўғитлар ва ўсимликларни кимёвий ҳимоя қилиш воситаларига бўлган эҳтиёж башоратини шакллантиришни ҳамда минерал ўғитлар ва ўсимликларни кимёвий ҳимоя қилиш воситаларини ишлаб чиқарвчи корхоналарида ишлаб чиқариш бўйича келгуси йил дастурини ўз вақтида тайёрлаш учун «Ўзкимёсаноат» ДАКга тақдим этади;

2004 йилдан бошлаб ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан минерал ўғитларнинг асосий турларини ва дефолиентларни улгуржи сотиш юзасидан ташкил этиладиган ярмарка савдоларида «Қишлоқхўжаликкимё» ҳудудий акциядорлик жамиятлари улгуржи харидорлар сифатида иштирок этадилар.

«Ўзкимёсаноат» ДАКнинг минерал ўғитлар ишлаб чиқарувчи корхоналари томонидан воситачилик шартномалари бўйича ва «Қишлоқхўжаликкимё» ҳудудий акциядорлик жамиятларининг омборларида жавобгарлик остида сақлаш учун минерал ўғитлар жўнатиш тақиқлангани учун, «Ўзкимёсаноат» ДАК таркибига кирувчи минерал ўғит ишлаб чиқарувчи корхоналарга махсус жиҳозланган омборхоналар ажратиб берилди. Шунингдек, юқоридаги қарорга биноан «Қишлоқхўжаликкимё» ҳудудий акциядорлик жамиятларининг чакана савдо тармоғи орқали деҳқон ва фермер хўжаликларига сотиладиган минерал ўғитлар ва кимёвий препаратларга қўшилган қиймат солиғининг олиб ташланиши «Қишлоқхўжаликкимё» ҳудудий акциядорлик жамиятининг ҳуқуқий асосини кучайтирди.

Минерал ўғитлардан фойдаланиш йўллари. Ўсимлик учун ёруғлик, иссиқлик, ҳаво, сув ва озик моддалари талаб даражасида бўлса, унинг ривожланиши ва ҳосил тўплаши юқори бўлади. Шулардан бири минерал озик моддалари азот, фосфор, калий, магний, кальций, олтингугурт, темир моддалари киради. Микроэлемент озик моддаларига бўр, марганец, рух, мис, молибден, кобальт ва бошқалар киради.

Ўсимликларнинг асосий озик элементи азот, фосфор ва калий бўлиб, ўсимлик илдизлари орқали минерал ўғит ҳолида, баъзан эса органик ҳолида озик моддаларини тупроқ орқали олади. Деҳқончиликда фойдаланилаётган озик моддалар минерал ва маҳаллий ўғитлардан иборат бўлиб, қаттиқ ва суюқ ҳолида ишлатилади.

Азотли ўғитлар. «Азот» сўзи грекча бўлиб, аслида «ҳаётни тўхтатмоқ» ёки «ҳаёт тўсиғи» маъносини беради. Азот биринчи марта 1774 йилда ҳаводан олинган. У ўсимлик ҳужайрасининг протоплазма таркибини ташкил этувчи модда бўлиб, оксил моддалар асосини ташкил этади. Бундан ташқари, у ўсимлик ҳаёти учун зарур бўлган органик

моддалар бирикмасининг ҳосил бўлишида ҳам фаол иштирок этади. Бундай органик бирикмалар, алкалоид, фосфорид, хлорофилл ва шу каби фермент молекулалари таркибида ҳам бўлади. Академик Д. Н. Прянишниковнинг аниқлашича, азот иштирокисиз озик моддалари ҳосил бўлмайди. Шунинг учун ҳам азот бошқа озик моддалари қатори ўсимлик ҳаётида катта аҳамиятга эгадир. Азот меъёри етарли бўлмаса ўсимлик суст ривожланади, ҳосил камаяди. Олинган ҳосил сифатсиз бўлади. Азот меъёридан кўп солинса ҳам ҳосил сифатсиз бўлади. Демак, унга белгиланган меъёрга азотни солиш керак.

Тупроқ таркибидаги мавжуд бўлган азот ва фосфор ҳисобига деҳқончилик маданиятини ривожлантириб бўлмайди. Чунки унинг умумий миқдоридан 1-2 фоизгина минерал бирикмаларни ташкил этади. Шунинг учун маданий ўсимликлар минерал ўғитлар билан белгиланган агротехника қоидалари асосида муддатидагина озиклантирилади.

Азотли ўғит турларидан энг кўп ишлаб чиқарилаётгани аммиакли селитра бўлиб, унинг таркибида 34,5 фоиз озик моддаси бор. Бу ўғитдан барча экинларни озиклантиришда фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалик экинларига минерал ўғит беришда физик ва таъсир этиш бирлигида берилди. Унда ўғитнинг натурал кўриниши физик бирлиги бўлиб, унинг таркибий элементларининг ўсимликка бевосита таъсир этиши озик моддаси билан белгиланади. Ўсимликларга, асосан, таъсир этиш озуқа бирилигида ҳисоб-китоб ва ўғитлар тақсимоли орқали олиб борилди. Шунга асосан ўғитларнинг таркибий тузилиши қуйидаги жадвалда келтирилади.

Фосфорли ўғитлар. Фосфор ҳам худди азот сингари ўсимлик ҳаёти учун энг зарур бўлган озик моддаларидан бири бўлиб, мураккаб оксил турига киради. Ўсимлик фосфорни неорганик ҳолатда минерал бирикмасини, яъни H_2PO_4 кўринишида, шунингдек, унча кўп бўлмаган миқдорда HPO_4 кўринишидаги бирикмани ҳам ўзлаштиради. Ўсимлик таркибидаги фосфор ўзлаштиришига қараб органик ва неорганик ҳолатда бўлади. Органик фосфатлар тупроқ таркибидаги фосфорнинг унча кўп бўлмаган қисминигина ташкил этади. Уларнинг кўп ёки оз бўлиши тупроқдаги органик моддалар миқдорига боғлиқ бўлиб, умумий фосфорнинг 10 фоизидан ошмайди. Органик фосфатлар ўсимликларнинг фосфор билан озикланишида катта роль ўйнайди.

Ўсимлик нормал ўсиши учун тупроқдан органик фосфатларни ўзлаштириши керак. Бу эса тупроқда жуда оз миқдорда бўлади. Минераллашган фосфорлар аммоний сульфат эритмаси ёки карбонат ангидридига бой бўлган сув орқали сўрилади. Булар ҳаракатчан ёки ўзлаштириладиган фосфорлар деб юритилади. Тупроқ қатлами чуқурлаша борган сари фосфор миқдори камай боради. Ҳаракатчан фосфорнинг ердаги миқдори (кўклам ва ёз даврларида куз ва қиш) фаслларга қараб ҳам ўзгариб туради. Бундан ташқари, ерни мунтазам равишда ишлаб туриш ва ўғитлаш натижасида ҳам ҳаракатчан фосфорлар миқдори ўсиб бориши мумкин. Ўсимликларни ўғитлашдан илгари, ердаги мавжуд бўлган фосфорлар миқдорини қатъий ҳисобга олиш лозим.

Калийли ўғитлар ҳам бошқа асосий ўғитларга ўхшаб ўсимликларнинг нормал ривожланиши учун зарурдир. Таҷрибаларнинг кўрсатишича, ҳар йили ерга солинадиган азот ва фосфорли ўғитлар миқдори ошиб борган сари ниҳолларнинг калийли ўғитларга бўлган талаби ҳам ортиб борар экан.

Калийли ўғитлар иккита гуруҳга бўлинади. Хлорли ва хлорсиз. Калийли ўғитнинг хлорли бир неча турлари мавжуд (хлористый калий, калий тузи ва бошқа). Хлорсиз калий ўғити асосан, комплекс ўғит таркибида келади.

Республика аграр тармоғида асосан, маъдан ўғитлардан самарали фойдаланиш учун барча ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий асослар яратилмоқда. Собиқ совет тузими парчаланиб кетиши муносабати билан, кўпчилик ўғитларнинг компонентлари ҳамдўстлик давлатлари Россия Федерацияси, Беларусия ва Қозоғистон Республикаларидан олиб келиб тайёрланарди. Эндиликда маҳаллий хом ашёдан кенг фойдаланилиб, маъдан ўғитлар ишлаб чиқарилмоқда.

7.3.1-жадвал. Республика кишлоқ хўжалигида ишлатилган минерал ўғит кўрсаткичлари таҳлили

Минг тонна, 100 % соф ҳолда

Йил-лар	Азот	Фос-фор	Калий	Шу жумладан, пахта учун				Ҳосил-дорлиги, ц/га	Ишлатилган кг/га		
				Майдони минг га	Азот	Фос-фор	Калий		Азот	Фос-фор	Калий
1986	717,7	379,9	185,36	2058,8	500,3	244,84	128,71	24,3	243	119	63
1987	748,8	448,3	189,6	2113,7	507,3	288,3	131,67	23,0	240	136	62
1988	756,7	420,7	222,2	2020,8	499,13	265,67	146,82	26,6	247	132	73
1989	685,5	420,3	200,1	1970,6	472,94	264,06	147,79	26,8	240	134	75
1990	623,6	418,6	189,4	1813,9	421,7	233,80	120,84	27,6	231	129	66
1991	635,2	436,80	147,0	1720,5	410,06	244,80	86,92	27,0	238	192	50
1992	568,1	358,0	118,5	1667,0	388,4	201,42	74,89	24,8	233	121	46
1993	633,1	303,5	35,7	1695,2	420,8	182,6	29,6	25,0	248	108	17
1994	450,5	143,3	0,68	1534,7	326,3	96,28	0,62	24,1	213	63,0	0,5
1995	453,6	110,6	-	1484,8	292,62	64,66	-	22,3	191	43,5	-
1996	549,0	107,0	22,4	1477,2	314,59	62,12	13,62	22,6	213	42	9
1997	705,4	199,4	143,8	1408,6	361,75	109,68	66,53	23,0	258	78	47
1998	666,2	109,8	48,4	1531,7	353,09	67,63	38,40	21,6	230	44	25
1999	586,7	154,1	35,0	1557,4	391,46	79,94	26,13	23,8	192	53	17
2000	561,0	110,3	15,3	1444,4	290,0	62,0	6,5	21,1	201	43	4
2001	511,5	100,1	6,7	1451,9	281,96	50,24	4,51	23,3	194	35	3
2002	561,51	172,14	15,32	1411,8	303,3	86,48	10,36	22,7	215	61	7,3
2003	530,17	133,82	11,51	1392,7	263,51	76,73	6,31	21,8	189	55	4,5

2004	587,26	149,44	25,00	1430,4	308,63	65,15	23,51	22,3	216	46	16
2005	598,92	150,90	25,00	1426,0	302,03	67,83	17,69	25,2	212	48	12
2006	565,11	120,83	26,00	1391,4	308,5	52,10	12,57	25,6	222	37	9

7.3.1-жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, Республикамизда 1986 йилда азот 717,7 минг тонна ишлатилган бўлса, 2006 йилга келиб 565, 1 ёки 152,6 тонна кам ишлатилмоқда. Фосфор ўғитни 379,9-120,8 ёки 259,1 минг тонна, калий ўғити 185,3-26,0 ёки 159,3 минг тонна кам ишлатилмоқда. Лекин пахта экин майдони 2058,8 минг гектардан 1391,4 минг гектарга ёки 667,4 минг га камайган. Экин майдони ва ўғит таъминоти камайиши билан пахта ҳосилдорлиги 24,3-25,6 ц/га га ёки 1,2 ц/га ошди. Шундай қилиб, меъёр бўйича ўғит таъминоти камайишига қарамасдан ундан тежамли фойдаланиш зарур.

7.3..2-жадвал. Асосий қишлоқ хўжалик экинларига бериладиган маданий ўғитларнинг илмий асосланган ўртача меъёрлари, (кг/га).

100 % соф модда ҳисобида

№	Экин турлари	Азот	Фосфор	Калий
1	Бошоқли дон экини: суғориладиган	150-200	100-120	50
	лалми	50-60	40-50	-
2	Маккажўхори (дон учун)	180-220	120-140	85-90
3	Шоли	200-220	140-145	150-180
4	Ғўза, ш.ж. ўртача толали	215-240	145-165	95-100
	ингичка толали	230-250	155-165	100-110
5	Каноп	160-180	130-140	80-90
6	Тамаки	120-150	80-100	40-45
7	Картошка	120-150	85-100	60-75
8	Сабзавот	145-200	100-110	70-75
9	Полиз	50-75	100-110	45-50
10	Озуқабоп илдизмева	220	90	60
11	Маккажўхори (силос учун)	200	90	60
12	Эски беда	100	90-100	50-60

13	Мева берувчи боғ	120-130	85-90	65
14	Мева берувчи тозор	135-140	90-95	70
15	Тутзорлар	100	60	40

Илмий текшириш институтлари томонидан меъёрлар ишлаб чиқилган бўлиб, таъминот ташкилотлари томонидан фермерларга ўғит фондлари белгиланади (7.3.2-جدвал).

Мураккаб ўғитлар - кимёвий йўл билан олинадиган кучли таъсир қиладиган озик элементлари бўлиб, таркибида гомоген борлиги билан бошқа ўғитлардан фарқ қилади. Шунингдек, ўғитларни бу турига мураккаб аралаш ўғитлар ҳам қиради. Улар айрим ўғитларга кислота ва аммиакларни аралаштириш йўли билан олинади.

Аралаш ўғитлар - бир хилдаги ўғитларни бир-бирига механик усулда аралаштириш йўли билан олинади.

Комплекс ўғитлар - табиий фосфатлар азот кислоталари билан аралаштириб ёки сульфат кислота ҳамда суперфосфатни аммиак ва аммиакатлар билан биргаликда ишлаш йўли орқали олинади.

Республика қишлоқ хўжалик корхоналарида кейинги йилларда тупроқ унумдорлигининг пасайиб бораётганлигига биринчи сабаб, минерал ўғитлар тури ва оқилона фойдаланилмаётгани бўлса, иккинчи сабаб, табиий имкноятлардан етарли даражада фойдаланилмаётганидир. Тупроқ унумдорлигини оширишда табиий имкониётлардан бири, алмашлаб экишга қатъий риоя қилиш керак. Қишлоқ хўжалиги экинларидан олинадиган ҳосилнинг ярми минерал ўғитлар ҳисобига тўғри келади. Экинларни алмашлаб экиш, далага минерал ўғитларни ўз вақтида меъёрида ва ўз муддатларида ишлатиш юқори самарадорликни таъминлайди. Шунинг учун минерал ўғитларнинг меъёрини белгилашда ҳосил миқдори, тупроқ унумдорлиги, алмашлаб экиш, тупроқ эрозияси, шўрланиш ва бошқа омилларга эътиборни қаратиш лозим. Бу шароитни республика қишлоқ хўжалик корхоналари ҳамда хорижий давлатлар қишлоқ хўжалигида ҳам асосий эътиборни қаратади. Республиканинг турли хил тупроқ иқлим шароитларида пахта ҳосили учун ўртача гектарига 200-250 кг азотли, 140-175 кг фосфорли, 100-125 кг калийли ўғитлар ишлатилади.

АҚШда эса 150 кг азотли, 90-100 кг фосфорли, 70-80 кг калийли ўғитлар, Хитойда 150-180, 100-120, 80-100 кг га тўғри келмоқда. Бошоқли дон экинларининг ўртача 1 гектар ғалла майдонида Республикада 150-200 кг азотли, 100-140 кг фосфорли, 60-70 кг калийли ўғитлар ишлатилади. Ривожланган чет мамлакатлардан Францияда азотли ўғит миқдори 125, фосфорли 85, калийли 100 кг. Германияда 195, 100, 135. Японияда 145, 162, 135. Хитойда 130, 80, 52. Хиндистонда 150, 75, 50 кг га тўғри келмоқда. Республика пахта ва ғаллачилигида ишлатиладиган ўғитлар миқдори чет давлатларга нисбатан анча юқори эканлигини кўрсатмоқда. Шунинг учун мавжуд ўғитлардан самарали фойдаланиб, ўғит ҳисобига етиштирилаётган ҳосилни ошириш чора-тадбирларини кўриш зарур.

Органик ўғитлардан фойдаланиш ва уни кўпайтириш йўллари. Органик ўғитлар таркибида азот, фосфор, калий, кальций ва ўсимликларни озиклантириш учун керак бўлган бошқа элементлар, шунингдек тупроққа ижобий таъсир этадиган органик моддалар бўлади. Органик ўғитлар таркибида азот, фосфор ва калий миқдори минерал ўғитлар таркибидагига

караганда камроқ бўлади, шунга кўра уларни узоққа ташиб бўлмайди, тўпланган жойидан олиб фойдаланилади ва шунинг учун ҳам **махаллий ўғитлар**, деб ҳам юритилади. Органик ўғитларга хайвонлар гўнги, турли хил компостлар, кўк ўтлар киради.

Гўнг – энг муҳим органик ўғит ҳисобланади. Гўнгнинг тизимли ишлатилиши ернинг озикчилигини, сувлилигини ва ҳаво тизимини яхшилади, гумус таркибини ва микробиологик таркибини яхшилади, аччиқ минерал ўғитларнинг зарарли таъсирини камайтиради. Шунингдек, атроф-муҳитга таъсири жуда кам. Агрохимия лабораторияларининг таҳлил натижаларига кўра, йирик шохли қорамолнинг гўнгида умумий азот миқдори ўртача – 0,54 фоиз, шундан: аммиакли – 0,70 фоиз, фосфор – 0,28 фоиз, калий – 0,60 фоиз, органик озиклар – 21 фоиз, сув – 65 фоиз. C:N=19:1 боғланишда. Илмий тадқиқот маълумотларига караганда гўнгнинг ўртача меъёри (гектрига 20 – 30 тонна) биринчи йили ерга солинганда ҳосилдорликни ўртача ҳисобда гектарига дон экинларида 6–7 ц., картошкада 60–70 ц., илдизмевалилар ва силосбоп экинларда 150–200 ц.га оширади. Шунингдек, кейинги йилларда ҳам экинлар ҳосилдорлигини оширади. Суюқ ҳолдаги гўнгда ҳам азот ва калий кўпроқ бўлиб, у ўсимликлар томонидан осон ўзлаштирилади.

1 тонна гўнгда азот (N), фосфор (P₂O₅) ва калий (K₂O) нинг миқдори тахминан 14 кг; органик озиклар – 210 кг, қолгани сувни ташкил қилади. Замонавий минерал ўғитларда озик моддалар концентрацияси ўртача 36 фоизни, 1 тоннада 360 кг.ни, яъни гўнгга нисбатан 26 марта кўпроқни ташкил этади.

Минерал ўғитдаги озик модда элементлари аралашмаси (концентрацияси) ортиб бориши давом этса, гўнгнинг таркибида эса тез камайиб боради.

7.3.3-Жадвал. Янги гўнгнинг таркиби, % да

Сув	75	77,3	71,3	64,6	72,4	77,5	67,0
Органик моддалар	21	20,3	25,4	31,8	25,0	-	-
Умумий азот	0,50	0,45	0,58	0,83	0,45	0,60	0,80
Аммиакли азот	0,15	0,14	0,19	-	0,20	0,18	0,28
Фосфор (P ₂ O ₅)	0,25	0,23	0,28	0,23	0,19	0,22	0,25
Калий (K ₂ O)	0,60	0,50	0,63	0,67	0,60	0,48	0,53
Кальций (CaO)	0,35	0,40	0,21	0,33	0,18	0,45	0,44
Магний (MgO)	0,15	0,11	0,14	0,18	0,09	-	-

Кунига 30-40 тонна гўнгнинг парчаланишидан 35 дан 65 кг. гача CO₂ карбонат ангидрид ажралиб чиқади. Бу эса ўсимликнинг углерод билан озикланишини анча

яхшилайди. Ўсимликлар биринчи йили гўнг таркибидаги умумий фосфорнинг тахминан 30-40 фоизини ва калийнинг эса 60-70 фоизини ўзлаштиради.

Парранда гўнгни ўсимликлар томонидан осон ўзлаштириладиган таркибида азот, фосфор ва калий бўлган тез таъсир этувчи ўғитлардан ҳисобланади. У ҳамма экинлар учун асосий ўғит сифатида берилади. Бу хилдаги ўғит ерни асосий ишлаш вақтида турукқа плуг ёрдамида кўмиб кетилади. Республика қишлоқ хўжалигида органик ўғитлардан фойдаланишга катта эътибор берилмоқда. Чунки органик ўғит тупроқнинг унумдорлигини ошириб қолмай, экин ҳосилдорлигини ҳам оширади. Маҳсулот сифатини яхшилайди, ундан ташқари совет тузуми парчаланиб кетиши муносабати билан минерал ўғитларни талаб бўйича етказиб бериш имконияти бўлмай қолмоқда. Чунки айрим маъдан ўғитларини ҳамдўстлик давлатларидан олиб келишга тўғри келмоқда. Бу эса ўғит таннархини кескин ошириб юбормоқда. Шунинг учун органик ўғитлардан компост тайёрлаб, суғориш орқали шимдирилган ҳолатда экинга бериш яхши натижа бермоқда. Пахта ҳосилдорлигини 3-4 ц/га оширишга ёки ҳар гектаридан 78–104 минг сўм қўшимча даромад келтирмоқда. Дон экинларида эса 6–7 ц/га ёки 54–63 минг сўмни ташкил этмоқда. Олдимизда турган асосий муаммо органик ўғитларни ўз вақтида тўплаб, ундан сифатли компост тайёрлаб қишлоқ хўжалигига етказишдан иборатдир. Биз, аввало, республикадаги мавжуд органик ўғит ҳажмини аниқлаб олишимиз керак. Шунда уни талаб ва таклифга асосан, таъминлаб бериш ва ундан компост тайёрлаш имконияти яратилади. Органик ўғит ҳажмини аниқлашда икки хил усул билан ҳисоблаш мумкин. Биринчидан статистик маълумотлар орқали, иккинчидан меъёрий ҳисоб-китоблар орқали аниқланади. Меъёрий кўрсаткичлар асосида органик ўғитни ҳар бир хайвонот тури бўйича бир кунлик гўнг ва уни таркибидаги NPK миқдори асосида белгиланишини 7.3.4 -жадвалдан кўриб чиқамиз.

7.3.4-жадвал. Органик ўғит таркибидаги азот, фосфор ва калий миқдори, меъёри.

Қўй (қуруқ)	1 кг	16	5	14
Қўй (нам)	1 кг	8	2.5	7
От	15 кг	6	3	5
Аралаш	-	3.5	2	5
Қорамол	15 кг	4	2.5	5
Чўчка	1 кг	4	2	6
Парранда	20 грамм	34	16	8
Ипак қурти (нам)	-	25	5	-
(қуруқ)	-	50	10	-

Фекалли (ўрада)	-	4,5	1,5	1,5
(компост қилинган)	-	6	2	2

Берилган меъёр орқали республикадаги мавжуд моллар сонини кунлик гўнг чиқариш меъёрига кўпайтирилади ва бу йиғиндини 365 кунга кўпайтирилса, йиллик меъёрий органик ўғит ҳажмини азот, фосфор ва калий меъёрик кўрсаткичига кўпайтириш йўли билан унинг таркибидаги минерал ўғитлар салмоғи аниқланади.

7.3.5-жадвал. 2005 йилда Республика қишлоқ хўжалиги бўйича органик ўғит ҳажмининг аниқланиши

Йирик шохли қорамол	15	5,475	6543,9	35778,5	4	2,5	5	143114,0	89446,3	178892,5
Кўй ва эчкилар	1	0,365	11248,4	4105,7	8	2,5	7	32845,6	10264,3	28739,9
Чўчқалар	1	0,365	87,6	32	4	2	6	128,0	64,0	192,0
Паррандалар	0,02	0,0073	20670,6	150,9	34	16	8	5130,6	2414,4	1207,2
Жами				40067,1				181218,2	102189,0	209031,6

Республика қишлоқ хўжалигидаги мавжуд қорамоллар сонини бир суткалик ёки бир йилда чорвадан чиқадиган гўнг миқдорига кўпайтириш йўли билан йиллик шартли органик ўғит миқдори аниқланади. Масалан, 2005 йилда республика бўйича йирик шохли қорамоллар сони 6534,9 минг бош бўлиб, йиллик гўнг миқдори 35778,5 минг тоннани ёки ундан чиқадиган азот миқдори 143114 тонна, фосфор 89446,3 тонна, калий эса 178892,5 тоннани ташкил этади. Республика бўйича чорва молларининг гўнг миқдори 40067,1 минг тоннани ташкил этган бўлса, ундаги азот – 181218,2 тоннани, фосфор – 102189,0 тоннани, калий – 209031,6 тоннани ташкил этмоқда. Республика қишлоқ хўжалиги учун йиллик ўғит сарфи азот – 619 минг тонна, фосфор – 121 минг тонна, калий – 26 минг тоннани тапшиқил этмоқда. Демак, азотнинг 79 фоизи, фосфорнинг 86,9 фоизи, калийнинг 85,6 фоизини органик ўғит

ҳисобига қоплаш мумкин. Шунинг учун, аввало, чорва бош сонини кўпайтириб ихтисослаштирилган ҳолатда боқишни, йиғилган гўнглари ўз вақтида далага ёки ўраларга, махсус белгиланган жойларда кампост тайёрлаш йўлга қўйилса, ўғит миқдорига ҳосил миқдори ортиб унинг сарф-харажатлари кескин камаяди.

Компост тайёрлашни хўжаликларда амалга ошириш мумкин. Чорвачиликдан олинадиган органик ўғитларни дала бошида ёки махсус траншеяларда ташилиб, унга талабга қараб минерал ўғит аралаштирилиб, устини ёпиқ ҳолда бир йил муддатда сақланади. Экинларни озиклантириш муддатларида ҳар бир контурдаги картаграмма маълумотлари бўйича органик ўғит берилади. Компостни трактор ва қишлоқ хўжалик машиналари тиркама усулида далага сепилади. Тайёр компостни шарбат усулида ҳам ишлатилади. Компост тайёр мослама ёки сув йўллари уюмларига шимдирилиб, сув орқали агатларга юборилиб ўсимлик озиклантирилади. Сув орқали озиклантириш самараси юқори бўлиб, сарф-харажатлар тежалани ва экология бузилишига йўл қўйилмайди. Минерал ўғитларга нисбатан арзон бўлиб, у компостни уй шароитида ҳам тайёрлаш мумкин.

Республика бўйича 2006 йил 1 январ ҳолатига компост тайёрлаш ҳажми 1170 минг тонна бўлиб, амалда 315,7 минг тонна тайёрланди. 1 тонна компостнинг қиймати 2005 йилда 1826,30 сўмни ташкил этган бўлса, 2006 йилда 3679,80 сўмни ташкил этди. Органик ўғит тайёрлаш режа бўйича 167,7 минг тонна бўлса, амалда 173,2 минг тонна ёки 103,4 фоизга етган. 1 тонна органик ўғитнинг ўртача баҳоси 2286.4 сўмни ташкил этди.

Кўкат ўғитлар ёки сидератлар – далаларда айрим дуккакли ўсимликларни ўстириб, тупроқни азот ва органик моддалар билан бойитиш учун тупроққа қўшиб юборилади. Дуккакли ўсимликлар ҳаводаги азотни ўзига тез ўзлаштиради. Кўкат ўғитлар йиғувчи дуккакли сидератлар таркибида 150 – 200 кг азот бўлган гектарига 40 – 50 тонна кўк масса тўпланади. Таркибида азот тутиши бўйича 1 тонна кўкат ўғит 1 тонна гўннга тенг келади. Лекин ўсимлик кўкат ўғит таркибидаги азотдан фойдаланиш коэффициенти гўнникидан икки марта юқори (7.3.6-жадвал).

Аралаш гўнг	5.0	2.4	5.5	7.0
Люпиннинг кўк массаси	4.5	1.0	1.7	4.7
Қашқарбеданинг кўк массаси	7.7	0.5	1.9	9.7

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалик экинларининг ҳажми ва сифатини яхшилашда турли тадбирлар ўтказилиб, амалиёт синовидан ўтмоқда. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, чорва моллари кам бўлган ҳудудларда кўкат ўғитлардан органик ўғит сифатида фойдаланиб келинмоқда. У жойларда ўз самарасини бермоқда. Шунинг учун республикада ғалла мустақиллигига эришилган бир пайтда, фермер хўжаликлари 850

минг гектар ерга деҳқончилик қилмоқда. Шу ғалла майдонларида кўплаб сомон ва бошқа кўкат ўтлар бўлиб, уни ўғитга айлантириш ва ўз вақтида шудгорлаш орқали ҳам тупроқни органик ўғит билан бойитишимиз мумкин. Биз ғалладан бўшаган ерлар ва таркибида минерал озиклар кўп бўлган ўсимликларни экиб уларни ўғитга айлантиришни тавсия этамиз. Ҳар бир тонна кўкат ўғитнинг таркибидаги минерал ўғитлар борлиги аниқланади.

7.4. Ўсимликларни ҳимоя қилишда сервис хизматини ташкил этиш

Ўсимлик зараркунандаларига қарши курашиш воситаларини ишлаб чиқариш ва таъминлаш ташкилотларининг ҳуқуқий асоси 2004 йил 23 январда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Кимё саноати корхоналарини бошқариш тузилмасини такомиллаштириш ва қишлоқ хўжалигига агрокимё хизмати кўрсатишни яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилингандан кейин ўзгарди.

1979 йилдан бошлаб ташкил қилинган «Қишлоқхўжаликкимё» ҳудудий бирлашма таркибига ўтказилган ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситалари республика базаси юқоридаги қарорга биноан тугатилди.

Маъмурий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни бошқариш тузилмасини такомиллаштириш мақсадида «Ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситалари республика базаси» акциядорлик жамияти, Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Сурхондарё, Тошкент, Жиззах ва Бухоро вилоятлари чегирткага қарши курашиш экспедицияларини; Республика агрокимё станциясини; Республика ўқув ишлаб чиқариш биолобораториясини; зараркунандалар, касалликлар ва бегона ўтлардан ҳимоя қилиш бўйича диагностика; прогноз ва биометод Республика ва ҳудудий лабораториялари Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тасарруфига берилди.

Ўсимликлар зараркунандаларига ва касалликларига қарши курашиш зарурияти. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг сифати ва салмоғини оширишда турли ташкилий тадбирлар амалга оширилади. Айниқса, агрокимёвий тадбирларни амалга ошириш ҳосилни ошириб қолмай, унинг сифатини ҳам яхшилайдди. Шунинг учун кимёвий воситалардан самарали фойдаланишга катта эътибор берилмоқда. Минерал ўғитлар экиннинг ҳосилдорлигини, тупроқ унумдорлигини ва маҳсулот сифатини яхшилайдди. Захарли химикатлар эса, зараркунанда ҳашарот ва касалликларга қарши курашишда қўлланилади. Ҳар йили ўртача 1 млн.тонна пахта, 1 млн. тонна ғалла қурт, зараркунандалар томонидан нобуд бўлади. Бунга қарши курашиш учун охириги йилларда захарли химикатларнинг 35000 хили синовдан ўтказилиб, 300дан ортиқ хили амалда самарали қўлланилиб келинмоқда. Собиқ совет тузуми даврида захарли химикатлардан фойдаланиш меъёрга нисбатан, баъзан 2-3 баровар кўп ишлатиларди. Бу химикатлар атроф-муҳитга ҳамда инсон организмига салбий таъсир ўтказарди.

Ўсимликларга асосан хонқизи, куя, оқпашша, кўсак қурти, ва бошқа ҳашаротлар зарар етказарди. Уларга қарши курашишда турли усуллардан фойдаланиларди. Асосан зараркунандаларга қарши курашиш самолётда, қисман техникада олиб бориларди. Эңликда батамом самолётда пестицидларни сепиш тўхтатилди. Ўсимликларга ишлов бериш фақат техника ёрдамида амалга оширилмоқда. Инсон саломатлиги, атроф-муҳитни муҳофаза этиш

мақсадида турли усуллардан фойдаланилмоқда. Айниқса, биологик усул билан курашиш яхши натижа бермоқда. Зараркунандаларга қарши трихограмма, габрабракон ва биоматериаллардан кенг фойдаланилмоқда. Бу атроф-муҳитни тозалашдан ташқари сарф-харажатларни камайтириш манбаидир.

Ғўзанинг асосий касалликлари – илдиз чириши, гоммоз ва вильт ҳисобланади. Ўсимлик зараркунандаси – тирис, ишралар, оқканоп, тунланлар, кўсак куртидир.

Қишлоқ хўжалиги амалиётида маълум бўлган 30 мингдан ортиқ зарар етказувчи касалликлар, 100 мингдан ортиқ хавfli ҳашоротлар мавжуд.

Ушбу касаллик ва ҳашоротларга қарши самарали ҳимоя амалга оширилганда, ғалла экинлари-25 %га, пахта-27,5 %га, қанд лавлаги-25,5 %га, картошка-31,5 %га, сабзавот экинлари-27,0 %га, боғ экинлари-29 %га ва узумларни-32 %га ошириш имконини беради. Натижада ўсимликларни ҳимоя қилишни кучайтириш орқали мамлакатда ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари 25 %гача ортади.

Бу касаллик ва ҳашоротларга қарши курашда кўплаб препаратлар кашф қилинган ва улар амалиётда кенг фойдаланилмоқда. Лекин, бу зарарли ҳашорот ва касалликларнинг айрим турларини препаратларга тез мослашаётганлиги, янги препаратларни кашф қилишни талаб қилади. Чунки бу қишлоқ хўжалигининг доимий зарурияти бўлиб қолади.

Зараркунанда ва касалликларга қарши курашда пестицидлардан фойдаланиш йўллари. Зарарли ҳашоротлар қарши курашиш кимёвий воситалари (ўсимлик зараркунандалари ва касалликлари, илдизни зарарловчилар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотини бузувчи зараркунандалари ва микроорганизмлари, инсонлар ва ҳайвонларга касаллик ташувчилар ва зараркунандалар) ягона ном билан ифодаланади – пестицид (лотинчадан олинган Pests – зараркунанда (зараза) ва side–ўлдириш (убивать)).

Пестицидларнинг қуйидаги асосий турлари мавжуд:

- **инсектицидлар** – зарарли ҳашоротларга қарши курашиш учун, унинг турлари: афицидлар ва исектоаларицидлар;
- **фунгицидлар** – ўсимликларнинг замбуруғли касалликларига қарши;
- **гербицидлар** – ўсимлик илдиз касалликларига қарши ва бошқалар.

Пестицидларнинг, шунингдек, ўсимлик ўсишини тезлаштиришга ва секинлаштиришга, барғни тўкишга ишлатиладиган аралашмалар (дефолиантлари); ўсимликларни қуритувчи (десикентлар), даволовчи (аттрактантлар) ва стерловчи (хемострериянтлар) турлари мавжуд.

Гербицидлар кимёвий таркибига кўра икки гуруҳга бўлинади: онорганик ва органик гербицидлар. Анорганик гербицидлар: натрий хлорит, натрий роданий, аммоний сульфат, калий циенид, кальций цианамид, сульфат кислота, натрий нитрат.

Халқаро шартномаларга мувофиқ, ниҳоятда хавfli зараркунандаларга қарши кураш бошқа давлатлар билан амалга оширилади. Гербициднинг танлаб таъсир этувчи тури фойдали ўсимликларга таъсир ўтказмай ёввойи ўсимликларни йўқотади. Ялпи қирувчи гербицидлар эса барча ўсимликларни нобуд қилади.

Гербицидлар эритмалар, суспензиялар, кукун, донадор ҳолатда ишлатилади. Мамлакат ҳудудида, 1500 турдан ортиқ зараркунандалар бор, улардан 70 таси хавfli ва 25 таси ўта хавfliдир. Дунёда уларнинг сони 200 дан ортиқ – хавfli ва 80 дан ортиқ – ўта хавfliси мавжуд.

Ўсимлик зараркунандаларига қарши курашиш бўйича фунгицидлар 2 та асосий гуруҳга бўлинади:

1. *Ўсимлик касалликларини даволаш (распространения-тарқалиш) ёки олдини олиш мақсадидаги ҳимоя аралашмалари (препарат) мис ва симобнинг ноорганик аралашмаси, цинеб, поликарбацин, каптан, фтален ва бошқалар. Ҳимояловчи фунгицидлар каптангли ёки системали таъсир этувчи турлар бўлиши мумкин.*

2. *Даволовчи аралашмалар (препаратлар), темир пупороси, нигроаралашма, фигон, полисульфад.*

Жаҳонда фунгицидларнинг 100 дан ортиқ тури мавжуд.

Уруғларни профилактик дорилаш – қишлоқ хўжалик экинларининг касалликларига қарши кимёвий курашнинг самарали бир туридир. Дорилар зарарли микрофлораларни нейтраллаштиради, комбинациялашган дорилар эса тупроқ касалликларига қарши курашиши керак. Ртуторганик дорилар универсал замбуруққа қарши ва бактерияларга қарши таъсир этувчи характерга эга. Кимёвий уруғларни дорилашдан ташқари айрим ўсимлик уруғларини дорилашга (шоли, сабзавот, ғалладан) биопрепаратлар (антибиологиклар) қўлланилади.

Республикада агрокимёвий хизмат кўрсатиш такомиллашиб бормоқда. Бу эса қишлоқ хўжалик экинларидан мўл ҳосил олиш, уни тўла сақлаш ва эрта етилтиришда муҳим рол ўйнамоқда. Қишлоқ хўжалиги экинлари ва ҳосилни экологик усулда ҳимоя қилишда зараркунандаларга қарши кимёвий курашиш ҳам давом эттирилмоқда. Чунки, экинлар ва улар ҳосилининг 1 млн.тоннаси зараркунандалар ва касалликлар эвазига нобуд бўлади. Ҳашаротларга қарши ўз вақтида, таъсирчан чора–тадбирлар кўрилмаса, фермернинг йил давомида қилган меҳнатлари беҳуда кетиши мумкин.

Фермерлар кўсак қурти келтирадиган офатни яхши билдилар. Ҳар йили, кўсак қурти 50-60% ҳосилни нобуд қилиши мумкин.

Кемирувчи зараркунандалар, илдиз қурти ва кўсак қуртлари ҳосилни зарарлаётганлигини бевосита кузатиш мумкин. Шира ва ўргимчаккана келтирган зарар ҳосил йиғиштириб олингандан кейин маълум бўлади. Бу зараркунандалардан заифлашган кўчат кам ҳосил беради ва тўлиқ пишиб етилмайди.

Зараркунандаларга қарши курашни ва профилактика ишларини тўғри ташкил этиш зарур. Зараркунанда ва касалликларга қарши курашни тўғри ташкил қилиш учун зараркунандаларнинг пайдо бўлиш пайтини, тарқалган кўламани ва зарар келтириш даврини аниқ билиш лозим. Шунинг учун, қишлоқ хўжалик экинларига зарар етказаётган асосий зараркунандаларнинг турлари, ҳаёти, тарқалиши, ҳосилга етказаётган зарарини ўрганамиз.

ИЛДИЗ ҚУРТИ – 160 турдан кўпроқ ўсимликларни, жумладан, маккажўхори, ғўза, илдиз мевали ва кузги ғалла экинларини кучли зарарлайди. Илдиз қурти республикада кенг тарқалган. Илдиз қурти капалагининг қанотлари ёзилганда, 4 смгача етади. Олдинги қанотлари кўнғир ёки сарғиш рангда товланиб туради. Олдинги қанотининг қорамтир юраксимон доғи бор, кейинги қанотлари оқ. Тухуми гумбазсимон, оқиш, сирти қовурғачали, ривожланган сари қорая боради. Қуртнинг узунлиги 5 см гача етади. Экилган чигитни ёки энди униб чиқаётган ғўза илдизини шикастлаб, ниҳолларни сийраклаштириб юборади. Илдиз қуртини аниқлаш учун, эрталаб далалар кўздан кечирилса, янги йиқилган ёки сўлиган кўчатларнинг тагини 5-10 см қазилса, рангсиз ёки ер ости рангига ўхшаган кичкина, бир-икки ёшли ёки кулранг уч-беш ёшли қуртларни кўриш мумкин. Илдиз қуртининг бошқа

қуртлардан фарқи шуки, уни қўлга олиш билан дарров кулча кўринишида ўралиб олади. Илдиз қурти бир йилда уч марта авлод беради. Пахтачиликда, асосан, биринчи авлоди ўта зарарли ҳисобланади. Капалаклар март ойининг охири, апрель ойининг бошида уча бошлашади. Ҳар бир капалак ўртача 500-600 тадан тухум қўяди.

1. Агротехник тадбирлар – экиндан бўшаган ерларни кузда чуқур шудгорлаш, яхоб сув бериш, дала четларидаги илдиз қуртлари қишлайдиган бегона ўтларни олиб ташлаш, экин майдонларининг атрофидаги тут дарахтларини буташ ва остини юмшатиш зараркунанда тарқалишининг олдини оловчи асосий омиллардир. Март ойининг охири, апрель ойининг бошларида илдиз қуртининг капалакларига қарши зарарланган майдонларда ягона ва ўтоқ қилиш маълум муддатга кечиктирилиб турилади.

2. Биологик усул – бунга уч марта трихогармма тарқатилади. Дастлаб илдиз қурти тухум қўйиши бошланиши билан ҳар гектар ҳисобига 60 минг, иккинчи марта 80 минг дона, учинчи марта 60 минг дона трихогармма тарқатилади.

3. Кимёвий усул – тунда илдиз қуртига қарши ҳар гектар майдон ҳисобига 60 кг кунжара, Каратэ 0,5 л, Циперфос 1,5 л ёки НРУ – 0,5 агрегатлари ёрдамида ғўза экилган майдонларга тунда сепилади.

Ўсимлик битлари (ширалар) – бу зараркунанда ўсимлик ширасини сўриб озиқланади. Натижада кўчат нимжонлашиб, бир мунча ривождан орқада қолади. Ғўзанинг биринчи мевалари пишиб етилмай ночорликдан очилади, толаси сифатсиз бўлади. Шири 20-26 марта авлод беради. Асосан тирик туғиши оқибатида иссиқ кунлари 6-8 кунда бир марта авлод беради, битта урғочи шира 50-100 донагача тирик туғади. Ширалар эрта ва кеч кузда кўплаб тарқалади. Ширалар, асосан, ғўза униб чиқиши билан пайдо бўлиб, октябр ойигача ҳаёт кечирилади. Эрта баҳорда – март ойида, ҳаво ҳарорати 5 даражагача исиганда қишлоқдан чиқади.

ТРИПС – жуда майда зараркунанда бўлиб, унинг узун икки жуфт қаноти бор, оғиз аппарати санчиб сўрувчи, туси оқиш, сариқ рангли бўлади. Катта ёшдагиси, асосан, ўсимлик қолдиқларида қишлаб қолади. Эрта баҳорда бегона ўтларда, кейинчалик ғўзада ривожланиб кўпаяди. Трипс личинкасининг каттасидан фарқи шуки, унинг қаноти бўлмайди. Трипс янги униб чиққан ғўза ниҳолларининг ўсиш нуқтасини зарарлайди, натижада ғўза ниҳоллари шохлаб кетади. Трипс 6-7 марта авлод бериб, битта урғочи 60 донагача тухум қўяди.

1. Агротехник тадбирлар – шира-трипсга қарши ер майдонларини ўсимлик қолдиқларидан тозалаш, ерларни икки ярусли плугларда чуқур ҳайдаш, яхоб бериш, алмашлаб экишни жорий этиш, чигитни ўз муддатида экиш, ғўза ниҳолларини шира-трипсга қарши чидамлилигини оширишда, ҳар гектар майдонга 4,5 кг карбомид билан 200 грамм кир ювиш порошоги қўшиб, 300 литр сувда эритиб сепилади. Имкониятга қараб, карбомид ўрнига ҳар гектар майдонига 10 литрдан аммиакли сувни 300 литр сувга аралаштириб сепиш ҳам мумкин.

Трипс кучли зарарланган майдонларни зудлик билан суғориб, кўшимча озиқлантириш ҳам, асосий агротехник тадбирлардан бири ҳисобланади. Зарарланган майдонлардан ягона ва ўтоқ қилиш пайтида юлиб олинган ғўза ва бегона ўтларни дала четига олиб чиқиб кўмиб ташлаш шарт.

2. Биологик усул – билан курашишда олтинкўздан фойдаланилади. Бунда майдоннинг зарарланиш даражасига қараб, ҳар гектар майдонга 200 донадан 1000 донагача олтинкўз тухуми ёки личинкаси тарқатилади.

3. Кимёвий усул – ипак қурти учун тут барги кесиб олингандан кейин бошлаш керак. Бунда ҳар бир гектарига Карбофос – 0,2 л/га, Циракс – 2,0 л/га, Карате-0,5 л/га миқдорида ОВХ –28 агрегати ва кўл аппаратлари ёрдамида сепилади.

ЎРГИМЧАККАНА – ғўзанинг энг хавфли зараркунандаларидан бири бўлиб, ўсимлик ширасини сўриб озикланади. Эрта баҳордан то кеч кузга қадар ҳосилга зарар етказилади. Ўргимчакканани аниқлаш учун, ғўза баргининг орқа томони оқ қоғозга қоқиб кўрилади, агар қоғозда ҳаракатланаётган майда сарғиш, оч қизил рангли нуқталар кўринса, демак шу ўсимликни ўргимчаккана зарарлаётган бўлади. Ўргимчаккананинг зарарини оддий кўз билан қаралганда, барглари ва ёш ҳосил нишонлари тўкилиб кетганда аниқлаш мумкин. Ўргимчаккана билан зарарланган майдонлардаги ғўза ниҳоллари ўсишдан орқада қолади, кучли зарарланган майдонларда 40-60% гача ҳосил нобуд бўлиши мумкин. Зараркунанда, асосан, агротехник тадбирлар бузилган, ривождан қолган, атрофида тут дарахтлари ва дала йўллари бўлган майдонларда тез тарқалиб, ҳосилга сезиларли зарар етказилади.

Ўргимчаккана мавсумда 18-22 мартагача авлод бериб, битта урғочи ўргимчаккана 100-160 тагача тухумни барг орқасидаги ўзи ҳосил қилган ўргимчак иплари билан ўралган қисмига тўп-тўп қилиб қўяди. Ёз ойларида ҳар 7-8 кунда битта авлод беради.

1. Агротехник тадбирлар – эрта баҳорда дала бетларидаги тут дарахтлари ва увотларга оҳак – олтингугурт қайнатмаси (ИСО) ҳамда ўргимчаккана билан зарарланган майдонларга олтингугурт кукуни билан ишлов бериш, тўлиқ зарарланган ғўза ниҳолларини юлиб олиб, дала ташқарисига кўмиб ташлаш, культваторларга олтингугурт халтачаларини ўрнатиш зараркунанданинг тарқалиш хавфини камайтиради.

Ўргимчаккана кўллатиб суғорилган, культивация муддатлари ўтказиб юборилган ва ўта чанқатиб қўйилган майдонларда тез тарқалади. Шунинг учун агротехник тадбирларни ўз муддатида ўтказиш лозим.

2. Об-ҳавонинг қуруқ ва ўта иссиқ бўлиши ҳамда муттасил эсиб турадиган шамоллар ҳам ўргимчаккананинг табиий қушандаси ҳисобланади. Зарарланиш даражасига қараб, ҳар гектар майдонга 300-500 донадан олтинкўз личинкаси чиқарилади.

3. Кимёвий усул – ўргимчаккананинг тухумига қарши Ниссоран 0,2 кг/га, тухумлардан ўргимчаккана чиққанда Омайт 1,5л/га, Даргит 1,5 л/га, Узмайт 3кг/га миқдорида кимёвий восита, албатта, барг остига, яъни зараркунанданинг ўзига тегиши шарт.

КЎСАК ҚУРТИ - ғўзанинг энг асосий зараркунандаси ҳисобланади. 3-4 марта авлод беради. Пахтачиликда 2-3 авлоди энг хавфли ҳисобланади. Ҳар бир капалак 1500-3000 донагача тухум қўйиши мумкин. Шароитга қараб 4-8 кунда тухумдан қурт чиқади. Зараркунанда кўп тарқалган пайтлар пахта ҳосилининг 40-50 фоизини нобуд қилади. Кўсак қурти тайёр мева, гул, шона ва тугунчаларни зарарлайди. Бир дона қурт пахтанинг 20 та органини еб тугатади. Тухумдан чиққан ёш қурт аввал шонани, шона тугагач гулни ва катта кўсакларни зарарлайди. Қаттиқ зарарланган катта кўсаклар эса кейинчалик чирийди, ҳар 100 тўп ғўзадан 5 тасида қурт бўлганда ҳам ҳар гектар ерда 5 минг дона қурт бўлади. Бу қуртларнинг ҳар бири 20 тадан ҳосил органини зарарласа, бир гектар 100 мингта ҳосил элементи ёки камида 4 центнер ҳосил нобуд бўлади.

1. Агротехник тадбирлар – экиндан бўшаган майдонларни икки ярусли қилиб, чуқур шудгорлаш, қиш кунларида яхоб сув бериш йўли билан кўсак қуртининг табиатдаги биринчи авлоди кўпайишининг олди олинади. Шахсий таморқалардаги помидор, ғўза, дон майдонлари четларига феромон, ўсув даври давомида ҳар бир гектар майдонга икки донадан феромон тутқичлар ўрнатилади.

2. Биологик усул – кўсак қуртининг табиатдаги биринчи авлоди бегона ўтларда ва помидорда тарқалиб, ғўзада эса иккинчи авлоди шоналаш пайтида тухум қўйишни бошлайди. Бу май ойининг 1-2 декадасига тўғри келади. Шу жумладан, тухумлардан қурт чиқишининг олдини олишга эътибор бериш зарур, бунинг учун биоусул билан ишланадиган ҳар бир гектарга 60000 дона трихограммани 5x5 метр схемада 400 та жойга тарқатиш керак. Акс ҳолда биологик усул самара бермайди. Чунки трихограмма узоққа уча олмайди. Орадан 4-5 кун ўтгандан сўнг, 2-маротаба ва яна шунча кундан кейин 3- маротаба трихограмма тарқатилади. Умуман, кўсак қуртининг ҳар бир авлодига қарши янгиланган 200 минг дона актив трихограммани ҳавонинг салқин пайтида тарқатиш тавсия этилади. Пайкаллардан кўсак қурти тарқалган тақдирда эса, оталанган урғочи хабрабкондан ўртача 1:10 нисбатда, яъни 10 дона қуртга қарши 1 дона хабрабкон тарқатилади. Кўсак қуртининг 1 авлодига қарши камида 2 марта хабрабкон қўйилади. Лекин, бундай хабрабконнинг активлиги ва кўсак қуртининг қалинлиги ҳисобга олинади. Умуман, хабрабконни кўплаб тарқатган маъқул. Кўсак қуртининг тухуми ва кичик ёшдаги қуртларга қарши олтинкўздан фойдаланиш яхши самара беради. Бунда ҳар 5 та тухумга 1 дона ва ҳар 1 та қуртга ҳам 1 дона ҳисобидан олтинкўз личинкаси чиқарилади.

3. Кимёвий усул – кимёвий ишлов бериладиган майдонларда ҳар 100 тўп ғўзадан 8 та қурт ва тухум бўлса, бу ерларнинг ҳар гектарига Делтафос –1,5 л/га, Кинмикс – 0,6 л/га, Циперфос –1,5 л/га, Карате – 0,5 л/га, Сумиальфа –0,6 л/га миқдорида кимёвий воситаларини сепиш мумкин. Кўсак қурти билан бирга ўргимчаккана ҳам учраса, унда кимёвий ишловни комплекс усулда олиб бориш мумкин. Бунда Дельтафос 1,5 л/га, Циперфос –1,5 л/га миқдорида қўлланилади.

Кўсак қурти билан зарарланиш даражасини аниқлашда ҳар гектар майдондан 1 тадан намуна олинади. Намунада 100 та ўсимлик бўлиб, уларнинг нечтасида қурти ва тухуми борлиги, қуртларнинг ёшлари ва шу ўсимликдаги фойдали ҳашоратлар олтин кўз ва хонқизи сони алоҳида ҳисобга олинади. Дала назоратчиси шу асосда тайёрланган маълумотларни зараркунандаларга қарши кураш штабига етказиши ва ана шу маълумотлар асосида биологик ёки кимёвий усулда кураш олиб борилиши керак.

Феромон тутқичлардан фойдаланиш – фермер хўжаликларда феромон тутқичлар билан ишлаш агроном – энтомолог ва назоратчилар томонидан амалга оширилади. Бунда ҳар бир феромон тутқич белгиланган рақамга эга бўлиши ва унинг натижалари назоратчилар томонидан махусус дафтарчага ёзиб борилиши шарт. Феромон тутқич бир неча асосий қисмлар: уяча, махусус энтомологик клей, клей суртиладиган қоғоз ва жинсий феромон шимдирилган 1,5 смли резинка найчадан иборат бўлади. Феромон тутқич олдиндан йиғилиб, назорат учун аввалига 10 гектарига битта, капалаклар уча бошлагандан сўнг бир гектарга 2 донадан ўрнатилади. Уни шамол йўналиши бўйича ўрнатиш мақсадга мувофиқ бўлади. Дастааввал уч кунда бир, капалаклар уча бошлагандан сўнг эса ҳар куни назорат қилиниб, унга тушган капалаклар сони алоҳида дафтарга ёзиб борилади, эскириб қолган елимли қоғоз

янгиси билан алмаштириб турилади. Кўсак куртининг капалаклари, асосан кечки пайтда ва тунда учади. Шунинг учун уларни кечки салқинда ўрнатиб, эрталаб назорат қилгач, яна йиғиштириб олиб қўйиш яхши натижа беради, чунки жинсий феромон капсуласини жазирама иссиқдан сақлаш ҳисобига уни 10 кун эмас, балки 15-20 кун ишлатиш имконияти туғилади. Жинсий феромон капсуласини совутгичда ёпиқ шиша идишларда бир йилгача сақлаганда ҳам ўз фаоллигини йўқотмайди.

7.5. Муқобил машина-трактор паркларининг ташкилий ва ҳуқуқий асослари

Ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг технологик омилларидан: техник сервис кўрсатиш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг самарадорлигини ошириш, қишлоқда техника воситаларидан самарали фойдаланиш ва агротехсервис хизмати тизимида рақобат муҳитини вужудга келтириш мақсадида техник сервис хизмат кўрсатувчи нодавлат мулк шаклидаги муқобил МТПларни тузиш объектив заруратдир.

Республика Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги № ПФ-3342 сонли “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида”ги Фармонида асосан мамлакатимиз бўйича 2002 йилда 129 та муқобил МТПлар ташкил этилган бўлса, 2007 йилда 292 та ёки 2002 йилдан то шу кунгача 976 та муқобил МТПлар фаолият юритмоқда.

Муқобил МТПларнинг ҳуқуқий асослари деганда, агротехсервис тизимидаги бу янги хўжалик субъектини ташкил этишда ва фаолият турини белгилаб беришда мавжуд қонунлар, ҳуқуқат қарорлари ва бошқа бир қатор, меъёрий ҳужжатларни тушуниш лозим.

МТПларнинг ташкилий асосларига қандай ва қайси мулк шакли асосида тузиш, уларнинг моддий-техника базасини шакллантириш ва мустаҳкамлаш ҳамда бошқа бир қатор ташкилий масалалар ҳам киради.

Ташкилий томондан бу корхоналар акционер жамиятнинг, яъни техника ишлаб чиқарувчи заводнинг иккиламчи тузилмасидир (устав капиталининг 20% акционер жамиятга тегишлидир). Техник марказлар у ёки бу ҳудудда машина ва ускуналар ишлаб чиқарувчи заводларнинг вакили сифатида фаолият кўрсатади. Шу сабабли уларнинг вазифаларига машиналар, ускуналар, эҳтиёт қисмларни сотиш, уларни сотишга тайёрлаш, монтаж ва ишлатиш, кафолат муддати давомида ва ундан кейинги техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш каби вазифалар киради.

Муқобил МТПларнинг яна бир шакли, бу фермерларнинг техникадан биргаликда фойдаланиш кооперативларидир, техникадан фойдаланишнинг бу усули кўшни мамлакатларда қўлланилиб ижобий натижалар бермоқда.

Муқобил МТПларнинг яна бир шакли, бу хусусий тартибда ташкил этилган МТПлардир.

Ширкат хўжаликлари устахоналари негизида (МТПлари) муқобиллик асосида ташкил этиладиган машина-трактор парклари қишлоқ ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг янги субъекти сифатида мулкчилик шаклларида қатъи назар, қишлоқ хўжалик корхоналари, фермер ва деҳқон хўжаликлари, шунингдек, бошқа юридик шахслар ва аҳолига техник сервис хизмат кўрсатади. Ширкат таркибидаги машина-трактор парки ўз тасарруфидаги

ҳамда унинг хизматидан фойдаланувчи ўзга субъектлар техника ва бошқа асосий воситалари базасида кафолатли сервис хизматини ташкил қилади.

МТПларнинг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- *механизация ишларини бажариши;*
- *транспорт хизматларини кўрсатиши;*
- *янгиликларни жорий қилиши;*
- *техника воситаларини ишлатиши, шунингдек, механизатор ва инженер-техник ходимларни тайёрлаш ва малакасини ошириши бўйича ўқув курсларини ташкил этиши;*
- *техника воситалари ва эҳтиёт қисмлар савдоси ҳамда уларнинг таъминоти.*

Бу тузилмада юқори бошқарув органи жамият аъзоларининг умумий йиғилиши ҳисобланади. Умумий йиғилишлар орасидаги даврда жамиятнинг раҳбарлигини олиб бориш учун бошқарув органи сайланади. Бошқарув аъзоларининг сони умумий йиғилиш томонидан белгиланади. Жамият бошқарувчиси бир вақтнинг ўзида жамият бошқаруви раиси ҳисобланади. Муқобил МТПнинг директори жамият бошқарувчиси томонидан тайинланиб, жамият раисининг ўринбосари ҳисобланади. Муқобил МТП директори корхона фаолиятини бошқаришда тегишли қарорлар қабул қилади ва умумий йиғилиш қарорларининг бажарилиши устидан назоратни олиб боради. Корхонанинг ишлаб чиқариш, молиявий, таъминот ва бошқа фаолиятларига раҳбарлик қилади. Муқобил машина-трактор паркиннинг фаолияти натижасида кўрилган фойда (зарар) жамият томонидан тақсимланади (қопланади).

Бизнинг шароитимизда бу каби ихтисослаштирилган фирмалар вазифасини 1995 йил 24 мартдаги 152 сонли Вазирлар Маҳкамасининг Қарорига асосан ташкил этилган ДАЖ МТПлари бажариши кўзда тутилган эди, бироқ бу ташкилотларнинг деҳқон ва фермер хўжаликларидан узоқда жойлашганлиги (асосан, туман марказида), хизмат кўрсатиш тарифларининг юқорилиги, асосан юқори қувватли (14-15 турдаги) техникалар билан жиҳозланганлиги, монополлиги, сабабли, деҳқон ва фермер хўжаликлари бу каби ташкилот хизматидан кам миқдорда ёки унумли фойдаланмаслигига сабаб бўлди.

Бундай шароитда юқоридаги талабларга тез мослаша оладиган (бир профили) ташкилотларни тузиш зарурияти туғилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 10 мартдаги «Машина-трактор паркларининг моддий-техника базасини янада мустаҳкамлаш ва уларнинг хизматларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 106-сонли қарорига асосан, тузила бошланган нодавлат мулк шаклларидаги муқобил МТПлари ана шундай ташкилот вазифасини бажармоқда.

Буларнинг асосий вазифаси ҳам биринчи навбатда эндигина шаклланаётган деҳқон ва фермер хўжаликларига техник хизмат кўрсатиш эди.

Муқобил МТПларнинг тузилиши деҳқон ва фермер хўжаликларига танлаш имконини берди, МТПларнинг булар олдидаги жавобгарлигини оширди. Муқобил МТПларнинг ушбу хўжаликларга масофа жиҳатидан яқинлиги, хизмат баҳоларининг ДАЖ МТПларига нисбатан пастлиги ва кичик ўлчамли ер майдонларига етарли даражада механизация ишларини бажариш имкони мавжудлиги сабабли хизмат кўрсатиш таркибида деҳқон ва фермер хўжаликларига хизмат кўрсатиш салмоғи юқори бўлмоқда.

Айниқса, йирик ширкат хўжаликлари устахоналари негизида ташкил этиладиган муқобил МТПлари хизматидан фойдаланиш деҳқон ва фермер хўжаликлари учун қулайдир, чунки:

- *биринчидан, бу турдаги МТПлари деҳқон ва фермер хўжаликларига масофа жиҳатдан яқин;*
- *иккинчидан, ер ўлчамларидан қатъи назар, бирдек сифатли хизмат кўрсатиш имкони мавжуд;*

- *учинчидан, ширкатнинг ўзи ҳам қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиси бўлганлиги учун хизмат тарифлари оптимал белгиланади;*

- *тўртинчидан, ширкатда тўпланган илгор тажрибаларни деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятида ҳам қўллаш мумкин ва ҳоказо.*

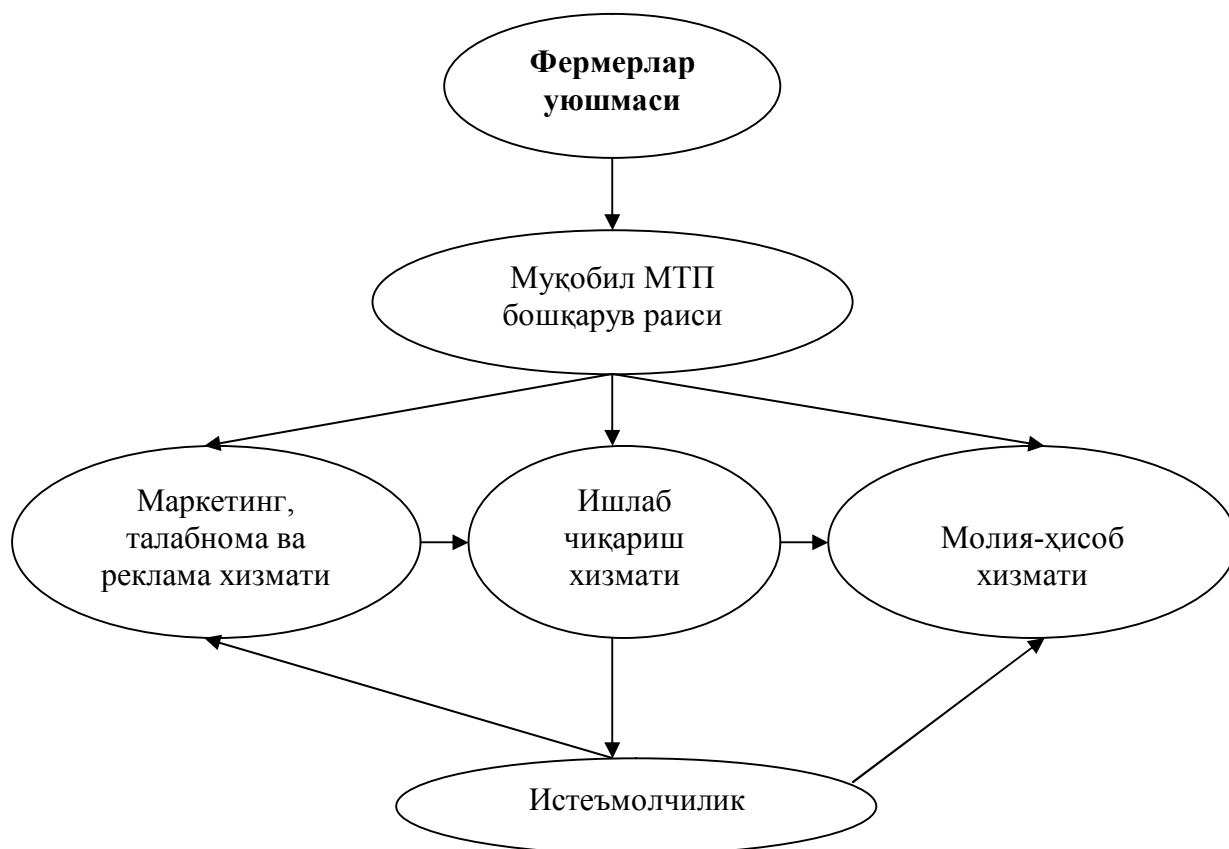
Техникаларни ижарага беришда шартнома тузиб, узоқ муддатли ва қисқа муддатли ижара шаклларида фойдаланиш зарур. Бундай техника деҳқон ва фермер хўжаликларига вақтинча фойдаланишга берилиб (механизаторсиз), ижара муддати давомида техникага хизмат кўрсатиш, агар шартномада бошқача тартиб кўзда тутилмаса, муқобил МТП зиммасига юклатилади. Шартнома баҳосини белгилашда эса ижарага берилган техника амортизация ажратмалари ва ижарага берувчининг ўртача рентабеллик меъёри ҳисобга олинishi лозим. Техникаларни узлуксиз ва соз ишлашини назорат қилиш ва таъминлаш мақсадида муқобил МТПлари кўчма диагностика ва таъмирлаш-техник хизмат кўрсатиш ишларини ташкил қилиши лозим, бу хизматлар учун ҳақ ҳам шартнома тузиш даврида келишиб олинади.

Ишлаб чиқариш хизмати мавжуд техника билан истеъмолчиларнинг талабномалари асосида иш ҳажмини бажаришлари керак. Шунингдек, техника воситалари доимо ишга шай бўлиб туриши ва талаб қилинган иш миқдори қисқа муддатда бажариб берилиши зарур, бу ниҳоятда муҳим масала бўлиб, истеъмолчилар орасида ишончнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида кафолатланган иш билан таъминланиш омили бўлади. МТП таркибида бу тизимни майда гуруҳларга бўлиш (жумладан, марказий устахона, автосарой, таъминот сақлаш, ҳайдов, чопиқ тракторлари гуруҳи ва ҳоказо) нотўғри бўлади. Бундай қилиш ортиқча бюрократик ҳолатни келтириб чиқаради. Ишлаб чиқариш хизматида ишлаётган ҳар бир муҳандис, таъмирловчи ёки механизатор бўладими, бир неча турдаги ишларни бажариш, бир неча турдаги техникада ишлашни билиши керак.

Муқобил МТП фермерлар маблағларини жамлаш йўли билан тузиладими, ширкат хўжалиги машина-трактор парки негизида тузиладими, ушбу тизимдан фойдаланиш мумкин, фақат тизимнинг юқорисига фермерлар кенгаши ёки ширкат бошқаруви қўйилиши мумкин (4-чизма).

Ҳар бир хизмат туридан (маркетинг талабнома ва реклама, ишлаб чиқариш, молия-ҳисоб тизимлари) банд бўлган ишчилар сони умумий бажарилаётган сервис хизмати ҳажми ва истеъмолчилар сонига қараб белгиланади.

4-чизма. Фермер хўжаликлари таъсисчилари бўлган муқобил машина-трактор паркларининг ташкилий-бошқарув тузилмасининг тавсия қилинаётган схемаси

Аграр сиёсатнинг устувор вазифаларидан бири сервис хизматларини ривожлантиришда давлат томонидан молиявий, кредит, солиқ, валюта ва баҳо сиёсати ҳамда зарур қонуний ҳужжатларни қабул қилиш ва бошқалар муҳим ўрин эгаллайди. Буларни амалга оширишда ва муқобил МТПларнинг ривожланишида давлатнинг қўллаб-қувватлаш сиёсатини изчил йўналтириш лозим, бизнингча, буни қуйидаги йўналишлар бўйича олиб бориш зарур:

- молия-кредит механизмини такомиллаштириш;
 - банк муассасалари билан иқтисодий-молиявий муносабатларни мустаҳкамлаш;
 - солиққа тортиш тартибини соддалаштириш ва унификациялаш;
- суғурталаш тизимини такомиллаштириш ва бошқалар.

Фермер хўжаликларига консалтинг хизмат кўрсатиш йўллари. Бозор тизими фаолиятини ташкил этувчи консалтинг хизматини ташкил этиш маҳсулотлар, хизматлар, пул, қимматли қоғозлар, ишчи кучи, хизмат кўрсатувчи ўзаро бир-бирига боғланган ташкилотлар тизимидир.

Бундай ташкилотлар – институтлар ёки бозор хўжалиги инфраструктураси дейилади.

Бозор инфратузилмаси – маҳсулот (хизмат) ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчини ягона бозор маконида боғловчи, институтлар ва воситачи структуралар тизимидир.

Бозор инфратузилмасининг асосий функциялари: тадбиркорлик фаолиятини кредитлаш; тадбиркорлик хавфини суғурталаш; маҳсулотларни транспорт тизими орқали етказиб бериш; тадбиркорликни рўйхатга олиш; битимларни рўйхатга олиш; тадбиркорлар ҳуқуқини юридик ҳимоялаш; тадбиркорларга консалтинг, инжинеринг, аудиторлик хизматларини кўрсатиш ва бошқалар.

Инфраструктура қуйидаги вазифани бажарувчи асосий 9 та блокдан иборат: 1. Тадбиркорларни ўқитиш ва тайёрлаш. 2. Хусусий тадбиркорликни рўйхатга олиш. 3. Молия-кредит тизими. 4. Улгуржи-воситачилик структуралари. 5. Биржа бозорлари. 6. Агрохизматлар бозори. 7. Хизматлар бозори. 8. Транспорт хизмати. 9. Ташқи иқтисодий алоқаларни таъминлаш.

Бундай институтларсиз бозор иқтисодиётига ўтишни тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Ҳукуватимиз томонидан иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида юқоридаги ташкилот ва муассасаларни ташкил этишга катта эътибор берилди.

Қишлоқ хўжалиги – Ўзбекистон иқтисодиётининг асоси, қишлоқ хўжалик тармоғи ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида бозор инфратузилмасини ташкил этиш ва ривожлантириш қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришда, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларга шарт-шароит яратишда, қишлоқни янгилаш ва қайта қуришда, қишлоқда аграр муносабатларини яхшилашда муҳим аҳамият касб этади.

Бозор инфратузилмаси субъектларидан бири – маслаҳат хизмати бўлиб, бу тадбиркорларга, у қайси тармоқда хизмат қилишидан қатъи назар маҳсулотлар, моддий-техника ресурслари бозоридаги талаб ва таклиф, нарх-наво тўғрисидаги маълумотларни ўрганиб таҳлил қилади. Фермер хўжалигини ташкил этиш, ишлаб чиқариш технологияси, бизнес режа тузиш ва бошқариш борасида маслаҳатлар беради.

Бошқарув масалалари бўйича консалтинг бериш фермерлар олдидаги амалий вазифаларни ечишда ва таҳлил қилишда кўмаклашувчи, шунингдек бошқалар тажрибасини ўрганишда ёрдам берувчи муҳим профессионал хизмат ҳисобланади.

Бошқарув бўйича консалтинглар бериш фермернинг муҳим хўжалик бўйича қарорларини қабул қилишдаги тайёргарлиги ҳамда консалтинг хизмати жараёнида раҳбарлар, маслаҳатчилар билан тажриба алмашилиши имконияти туғилади.

Консалтинг хизмати шартнома асосида ва махсус тайёрланган малакали мутахассислар ёрдамида амалга оширилади. Мутахассислар фермерлар олдидаги муаммоларни аниқлашда, кўрсатилган муаммоларни ечишда керакли кўрсатмаларни таклиф этадилар ва қабул қилинган қарорларни амалга оширишда кўмаклашадилар.

Маслаҳатчи махсус тайёргарликдан ўтганлиги, бошқарув муаммоларини ечишда маълум бир амалий тажрибага эга бўлиши, керакли маълумотларни излаб топа олишлиги, муаммони чуқур таҳлил қила олиши ва мулоҳаза қилиш имкониятига эга бўлади. Профессионал маслаҳатчилар янги махсус адабиётларни, янги қонунларни ва илмий марказдаги тадқиқотларни кузатиб боришади.

Бундай маслаҳатчилар бошқарув соҳаси билан бир қаторда бошқа хизматларни – ташқи молиявий аудит, бухгалтерлик хизмати, юридик хизматлар, информацион хизматлар, инвестициялар бўйича маслаҳатлар берадилар ва хизматлар кўрсатадилар.

Консалтинг – бошқарув бўйича мутахассислар томонидан турли хил хўжалик юритувчи субъектларнинг ривожланиши, юзага келган муаммоларни ечиш йўллари кўрсатувчи биргаликда қарорлар ишлаб чиқиш орқали ишлаб чиқаришга профессионал кўмаклашишдир.

Консультантлар раҳбарлардан қуйидаги тарафлари бўйича устун туради:

1. Уларнинг мустақиллиги.

2. Уларнинг дунёқараши кенглиги, менежмент ва хўжаликнинг турли соҳаларида кенг тушунчага эга бўлганлиги.
3. Уларнинг бошқа ташилотларнинг тажрибасини ўрганишга ва қўллашга йўналганлигидир.

Ҳозирги пайтда қуйидаги асосий консалтинг хизматматларининг 8 гуруҳи мавжуддир. Булар:

1. Умумий бошқарув бўйича консалтинг хизматлари: бошқарув тизимининг самарадорлигини аниқлаш; бизнесни баҳолаш; инновацияларни бошқариш; бозор конъюктурасини ва рақобатбардошлигини ўрганиш; бизнесда янги тармоқларни ташкил қилиш; бошқарувни баҳолаш; хусусийлаштириш; проектларни бошқариш; тадқиқот қилиш ва ривожлантириш; стратегик режалаш.

2. Администрация фаолияти бўйича консалтинг хизматлари: ишчи хоналарни жойлаштириш ва режалаш; концелярия ишини таҳлил қилиш; офисни бошқариш; бўлимларни жойлаштириш; хавфсизликни таъминлаш; хавфсизликни бошқариш.

3. Молиявий бошқарув бўйича маслаҳат хизматлари: ҳисоб тизими; капитал харажатларни баҳолаш; фирманинг хўжалик обороти; маҳсулот ва хизматлар харажати пасайтириш; банкротлик; даромадни ошириш; фойдани ошириш; солиқ ва солиқ қонунчилиги.

Охирги пайтда кўпчилик фермер хўжаликларида пайдо бўлган молиявий муаммолар уларнинг молиявий ресурсларини тўғри ишлатмаслиги натижасидир. Шунинг учун бизнеснинг молиявий консалтинги кўпроқ аҳамиятга эга бўлиб бормоқда.

Молиявий консультантлар фермерларга асосий молиявий масалалар бўйича маслаҳатлар берадилар: хўжалик ва корхона фаолиятининг молиявий томонига тегишли бўлган қарорларни тайёрлаш, қабул қилиш ва назорат қилиш; молиявий ресурсларнинг ҳажмини, муддатини мақсадга мувофиқ аниқлаш; айланма маблағни ошириш; молиявий оқим ҳаракати бошқарувини такомиллаштириш; хўжалик харажатларини оптималлаштириш; корхонанинг бозордаги ҳолатини истиқболлаш; бизнес-режалар тузиш ва амалга ошириш.

Бизнес-режа ўз ичига режанинг молиявий балансини, сотиб олиш ва сотиш режаларини, пул маблағлари ҳаракати режасини, фойда режаларини олади. Шунинг учун максимал фойдали ва рентабелликка эга бўлган Бизнес-режани тузиш жуда муҳимдир. Булар қуйидагилар: вақтинча бўш маблағларни рационал бошқариш; молияни бошқаришда автоматлаштирилган тизимни қўллаш; молиявий-иқтисодий мақсадларни аниқлаш; даромад, фойда, рентабеллик, шахсий капитал бўйича режалар тузиш; молиявий стратегияни аниқлаш; солиқ соҳасидаги сиёсатни шакллантириш; тўлов воситалари структураларини аниқлаш ва уни тўлашнинг қулай шаклини топиш; хўжалик бюджетини тузиш.

Молиявий консалтингнинг вазифаси – маблағлар, фермер активларини бошқарувчининг иқтисодий самарасини оширишдан иборат.

Бу қуйидаги усуллар орқали амалга оширилиши мумкин: хавф-хатарсиз ва фойдали инвестицион портфелини шакллантириш; бўш маблағларни рационал бошқарув; ишлаб чиқаришга тегишли бўлмаган харажатларни камайтиришдир. Молиявий маслаҳатчилар корхона ривожланиши стратегиясини ишлаб чиқаришда, рационал бошқарув тизимини ташкил қилиш, капитал бошқарувини оптимал моделини танлашда, ўзаро ҳисоб ва қарзларни узиш муаммоларини ечишда, акцияларни сотишда, корхона қимматли қоғозлари курсларини

ошишида кўмаклашадилар. Чет эл ҳамкорларини фермер хўжалигига жалб қилишда, улар билан қўшма корхоналар тузишда тадбиркорларга ёрдам беради. Бундай ташқари, молиявий маслаҳатчи маркет-мейкер вазифасини ўз зиммасига олиши, энг маъқул декозитарийни маслаҳат бериш, фермер акцияларини бозорда айланишини такомиллаштириш бўйича маслаҳатлар бериши мумкин.

4. Аудит. Аудиторлар сифатида бухгалтерлик ҳисоби бўйича мутахассислар фикрларининг молиявий ҳисоботини текширадилар ва унинг умумий стандартга мослиги, тўғрилиги ҳақида хулосалар чиқарадилар.

Аудит ўз ичига қуйидаги хизматларни олади: молиявий бозорларда сегментларни ўтказиш; суғурталаш шакллари ва усулларини таклиф қилиш; Бизнес-режаларни тузиш; бухгалтерлик ҳисоби ва молиявий ҳисоботларда етишмовчиликларни йўқотиш, уларни қабул қилинган стандартларга мослаш ва корхона ҳисоботини такомиллаштириш бўйича маслаҳатлар ва тавсиялар бериш; инвестицион дастурларни такомиллаштириш; солиқ хавф-хатарини пасайтириш; корхонанинг хўжалик-молиявий фаолиятини таҳлил этиш; молия, банк, солиқ ва бошқа хўжаликлар конунчилиги бўйича маслаҳатлар бериш; хусусийлаштириш бўйича хусусий колхоз ва совхозларни акционерлик жамиятларига, ширкатларга, кооперативларга, кичик холдингларга, деҳқон хўжаликларига айлантириш бўйича маслаҳатлар бериш; юридик хизматларни кўрсатиш; шартномаларни тузиш бўйича кўмаклашиш; банкдан кредит олиш учун зарур бўладиган ҳужжатларни тайёрлашда ёрдам беришдан иборатдир.

Аудит қимматли қоғозлар бозори ва фонд биржалари каби инвестицион инструментлар учун катта ўрин эгаллайди. Унинг вазифаси – берилган хўжалик, ташкилот ёки корхонани қанчалик молиявий жиҳатидан ишончлилигини акциядорлар, кредиторлар, инвесторлар ва ҳамкорларга кўрсатишдан иборат.

5. Маркетинг бўйича консалтинг хизмати. Ўз ичига қуйидаги хўжалик ёки корхона маркетинг фаолиятида маслаҳатлар ва ёрдамлар беради: реклама ва маҳсулотлар ўтишини рағбатлантириш; дизайн; жамоат билан алоқа; бозорни ўрганиш; халқаро маркетинг; баҳони белгилаш; янги маҳсулотлар тайёрлаш; турли сотув ва диллерлар фаолияти; сотувни бошқариш; у ёки бу маҳсулот бозорида бозор ҳолатини текшириш, таҳлил қилиш ва уни фойдаланувчиларга бериш; қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш каналларини шакллантириш; ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмини, ассортименти ва сифатини текшириш, маҳсулотларнинг рақобатбардошигини таъминлаш; реклама фаолиятини ўтказиш.

Фермер хўжалигида реклама фаолиятининг мақсади – тадбиркорларга технологияни тўғри танлашда, уни бошқаришда, муаммоларни биргаликда ўрганишда ва уларга техник ечимлар топишда кўмаклашишдир.

Маркетинг бўйича маслаҳатчилар бозор иқтисодиёти шароитида фаолият кўрсатувчи фермерларга маркетинг хизматини йўлга қўйишда, яъни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва хизматларга тўловга қодир бўлган талабни таъминлашда кўмаклашадилар. Улар бозорни ўрганиш, реклама, яъни маҳсулотлар ишлаб чиқариш, маҳсулотлар ассортиментини кенгайтириш, нарх-навони белгилаш, дистрибуторлик тармоқлари ва маҳсулотларни қадоклаш, товар сотиш хизматларини бошқариш, реклама компанияларини ўтказиш ва тайёрлаш, ижтимоий-иқтисодий тадқиқотларда ёрдам беради.

6. Кадрларни бошқариш бўйича консалтинг хизмати: кадрларни бошқариш; тенг имкониятларни таъминлаш; ишларни баҳолаш; мотивация; психологик баҳолаш; менежментни ўрганиш; ишчи кучини режалаштириш; мукофотлаш дастурини ишлаб чиқиш; ишчилар малакасини ошириш; меҳнат меносабатларини ҳуқуқий ҳимоялаш; кадрлар бошқариш тизимини информацион таъминлаш; меҳнат мотивациясини бошқариш.

Кадрларни бошқариш бўйича маслаҳатчи ходимларни саралаш, таркибини назорат қилиш, меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари; кадрлар бошқарувини ҳамда малакасини ошириш, жамоада меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича саволларга ечим топадилар.

Кадрларни бошқариш бўйича маслаҳатчилар қуйидаги 3 вазифани кўриб чиқишлари керак:

1) кадарларни саралаш. Бу ерда маслаҳатчилар берилган ишни бажариш учун кадрларнинг профессионал тайёргарлиги, тажрибаси, малакаси бўйича саралаш, бўлажак кадрлар билан суҳбатлар ва мулоқотлар ўтказишда маслаҳатлар берадилар;

2) Ишчиларнинг малакасини ошириш. Кадрларни ўқитиш ва уларга таълим беришни таклиф қилишда маслаҳатлар бериш;

3) Мотивация, яъни ишчиларни бир қатор мақсадларга эришиши бўйича маслаҳатлар бериш. Бу ерда маслаҳатчи, асосан, ташиқлотда психологик муҳитни яхшилаш, ишчиларни мукофотлаш ва қўллаб-қувватлаш бўйича маслаҳатлар бериш билан шуғулланадилар.

7. Инжинеринг ва реинжинеринг бўйича консалтинг хизмати. Инжинеринг – турли фермер хўжаликларига объектларни қуриш ва ишлатишда, ишлаб чиқариш жараёнини таъминлашда муҳандислик икки гуруҳга бўлинади: а) ишлаб чиқариш жараёнини тайёрлаш билан боғлиқ бўлган хизматлар; б) ишлаб чиқариш жараёнининг ўзини таъминлаш билан боғлиқ бўлган хизматлар.

Реинжинеринг, одатда, муҳим кўрсаткичлар бўлиши сифат, сервис даражаси, молия маркетинг ва сотиш, информацион тизимларни қуриш каби кўрсаткичларни яхшилаш мақсадида бизнесни қайта қуриш ва қайта кўриб чиқиш тушунилади.

Бозорларда технологияларнинг доимий ўзгариши фермерлар рақобатбардошлигини сақлаб қолиш учун ишлаб чиқаришни турли йўналишларга ўзгартиришга мажбур қилмоқда. Шунинг учун, реинжинеринг кўпчилик корхоналарнинг доимий элементи бўлиб қолмоқда.

Реинжинерингнинг асосий вазифаси қуйидагилар: вазифаларни қўйиш, фермерлик стратегиясидан келиб чиққан ҳолда мақсадларини ўрганиш; фермер моделини тузиш; бизнес жараёнларини қайта лойиҳаси, самарали жараёнларни қўллаш, информацион жараёнларни ва технологияларни ишлатиш, ходимлар ишида керакли бўлган ўзгаришлар киритиш; информацион тизимларни тайёрлаш; иш усуллари, бизнес жараёнларини ўзгартириш ва ривожлантириш.

Реинжинеринг фермернинг ҳамма асосий соҳалари бўлмиш, маркетинг, мижозларга хизмат кўрсатиш, кадрлар сиёсати, ишлаб чиқаришни режалаш ва бошқа соҳалардаги иш сифатини кескин оширишда ўз таклифларини беради. Реинжинеринг, асосан, харажатларни камайтириш ва корхона самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган, янги лойиҳаларни тузиш бўйича ёрдам беради.

8. Ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш бўйича консалтинг хизмати: ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш; асбоб-ускуналарни ишлатиш ва уларга техник

хизмат кўрсатиш; ишлаб чиқариш инжинеринги; хом ашёни қайта ишлаш; маҳсулотларни қадоқлаш; сифатни назорат қилиш; ишлаб чиқаришни бошқариш; корхоналар ишларини таҳлил қилиш ва схемасини тузиш; ишлаб чиқаришни режалаштириш; ишлаб чиқариш жараёни учун технологияни танлаш; маҳсулотларни такомиллаштириш; хом ашё ва асбоб-ускуналарни ишлатиш; ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилиш; маҳсулот сифатини баҳолаш ва назорат қилиш.

Бу ерда маслаҳатчининг вазифаси фермер мақсадларига эришишида оптимал йўллари излаш. Ишлаб чиқаришни бошқариш бўйича маслаҳатчи қуйидаги вазифаларни таҳлил қилиши зарур:

а) маҳсулотнинг ўзи. Маҳсулот сифатини аниқлаш, уни ишлаб чиқариш самарадорлигини белгилашда маслаҳатчи қуйидагиларни аниқлаши шарт: маҳсулот қандай қисмлардан иборат; унинг қисмларини такомиллаштириш ёки стандартлаш мумкинми?; баъзи бир қисмларини арзонроқларига алмаштириш мумкинми?; маҳсулот ишлаб чиқараётган асбоб-ускунани такомиллаштириш мумкинми?

б) ишлаб чиқаришни ташкил қилиш усуллари. Маслаҳатчи асбоб-ускуналарни жойлаштириш схемасини такомиллаштириб бориб, қуйидаги масалаларга ечимлар излайди: иш жойини ташкил қилиш сифатига ўрнатилган машина ва ускуналар таъсир кўрсатадими?; ишлаб чиқариш жараёнлари тўғри ишляпдими?; машина ва асбоб-ускуналарни ишлатиш бўйича керакли маълумотни йиғиш ва бошқалар.

Ҳозирги кунда консалтинг хизматининг аниқ йўналишлари тўлиқ ёритиб берилмаган, чунки у тез ўзгартирилиб, аниқликлар киритиб борилмоқда. Ташкил этилаётган консалтинг ҳуқуқ идоралари, савдо ва молия иқтисодий муассасаларига ихтисослашган эди. Консалтинг фирмалари фермерларга янги йўналиш йўллари кўрсатиш, бозорни ўрганиш ва уларга керакли бўлган маслаҳатлар бериб боради.

«Консалтинг» сўзининг таржимаси йўқ бўлиб, унинг маъноси «маслаҳат», «маслаҳат бериш»дир.

Ҳозирда фермер хўжаликлари фаолияти жуда тез бозорга қараб ўзгариб туришни талаб этмоқда, олдинги иш услублари тўғри келмай қолди. Бу эса консалтинг хизмати фаолиятини янада оширади ва кенг соҳаларга хизмат этишни талаб этади.

Ҳозирда бизнинг корхоналар ўз иш услубларини кўпроқ ўзлари танлайди ва олдинги тузилган иш режа бўйича фаолият олиб бормоқда. Бунда ўзлари кўпинча хатоликларга йўл қўяди. Бунинг натижасида ишлаб чиқарган маҳсулотни сифати ёки харидорлигига унча эътибор бермай, кўп ёки озлигига кўпроқ эътибор беришади. Бизга маълумки, бир бўлим иши маълум бир хатога йўл қўйса, бутун бир бизнесга ўз таъсирини кўрсатади, натижада бошқарув ходимлари орасида келишмовчиликлар келиб чиқади.

Бу вазиятда энг яхшиси тезда ўз қарашларини ўзгартириб консалтинг фирмаларига мурожаат этишлари шарт. Консалтинг хизмати ходимлари буюртма берган фирма фаолиятини ўрганиб, вазиятга қараб иш кўради.

Маслаҳатчилар бизнесда ташкилотлар ичидан яхши алоқаларга эга бўлган фирмаларни топишга интилади. Улар бозордаги вазиятларга қараб, харидор ва фирманинг молиявий аҳволига қараб иш кўради. Агар бу яхши натижа берса, компания янги иш дастури билан иш кўради.

Ҳозирда ривожланган давлатларда консалтинг фирмалари ишчиларининг билими ва иш савияси жуда ҳам юқори. Консалтинг хизматлари бозор иқтисодиётида жуда катта аҳамиятга эга.

Бошқарув ва иқтисодиёт бўйича маслаҳатчилар ассоциацияларининг Европа федерацияси берган таърифга кўра, «менежмент-консалтинг» бу имконият ёки муаммоларни баҳолаш ва аниқлашни, бошқарув масалалари бўйича мустақил маслаҳат ва ёрдам беришни, буларни амалга оширишда тегишли чоралар бўйича таклифлар беради.

«Менежмент-консалтинг» атамаси инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларда илк бор қўлланилган, кўп ҳолларда уни бошқарувга тегишли маслаҳатлар, деб нотўғри талқин қиладилар, натижада консалтинг бошқарув соҳасига тегишли билимлар мажмуи, деган фикрга ёки бошқарув бўйича маслаҳатлар бериш ҳисобланади.

«Менежмент» тушунчасининг таркибида, бошқарув объекти сифатида, иш жараёнлари намоён бўлади ва айнан булар менежмент бўйича маслаҳат беришнинг ўзига хослигини ифодалаб беради.

Қуйида, ФЕАКО бошчилигида нашр этилаётган, бошқарув бўйича маслаҳатчиларнинг Европа маълумотномасида, консалтинг хизматлари классификацияси келтирилган.

Классификаторда келтирилган хизмат турларини аксарият қисмларининг номланиши («бизнесни баҳолаш», «рақобатбардошликни аниқлаш», «таннархни камайтириш» ва ҳ.к.) маслаҳат бериш объекти ҳисобланади. Лекин хизматлар «бўлимларнинг жойлашуви», «хавфсизлик кафолатлари» ёки «ахборот-қидирув тизимлари» каби турлари, менежмент бўйича маслаҳатчилар томонидан иқтисодий жараёнларнинг асосий қисми сифатида қабул қилинмоқда.

Ислоҳот давригача Россияда шаклланган «бошқарув бўйича маслаҳатлар» тушунчасининг бир ўзига хос томонини таъкидлаш лозим. Бу атама хорижий адабиётларда иқтисодчилар эмас, балки социолог ва психологлар томонидан киритилган. Айнан шулар XX аср 70-йилларининг бошида бу атамани ўз назарий ишларида илк бор қўллашган. Шунингдек, Ғарб методологияси консалтинг аппаратини амалиётда қўллаган. Бунинг асосий сабаби, Ғарбда консалтинг, асосан, иқтисодчиларнинг фаолияти бўлса-да, лекин Совет Иттифоқида иқтисодиёт бозор муносабатларига асосланмаганлигидандир. Бироқ психолог ва социологлар, сиёсий ва мафкуравий сабаблар билан боғлиқ танаффусдан сўнг 60 йилларда ўз фаолиятини қайта тиклаганлар.

Ғарб маслаҳатчиларининг услуб ва дастурларини собиқ Иттифоқда кенгроқ қўллаш мумкин эди. Чунки, уларни мутахассислик нуқтаи назаридан қизиқтирувчи объект бу инсонлар эди. Турли мамлакат инсонлари ўртасидаги фарқ, иқтисодий жараёнлар ўртасидаги фарққа қараганда камроқдир. Шу нуқтаи назардан ислоҳотлар давригача Россияда ёйилган «бошқарув бўйича маслаҳатлар» атамаси умуман инсонларни бошқариш соҳасига таклиф ва маслаҳатлар такдим этиш тушунчаси қабул қилинган. Бу маънода консалтинг чегаралари бир томондан кенгайса (чунки инсонлар фаолиятининг фақатгина иқтисодий соҳасини эгаллабгина қолмайди), иккинчи томондан бунинг аксидир. Чунки, маслаҳат бериш билан иқтисодчилар эмас, инсон муносабатлари бўйича мутахассислар шуғулланганлар. Бу билан ушбу муносабатларнинг «тадбиркорлик ва иқтисодий томонлари» эътибордан четда қолиб кетган ва юзаки хулосаларга келинган. Бу муаммо маълум даражада чет элда ҳам мавжуд. Аввалдан менежмент ва консалтинг соҳасидаги мутахассислар (экспертлар) ва

дженералистлар ўртасида тортишув бўлиб келган. Дженералистлар, умуман бошқарув қонунлари тўғрисидаги билимларга таянган ҳолда маслаҳат берса, мутахассислар иқтисодиёт ва бошқарувнинг маълум бир соҳаларидаги билимлар асосида маслаҳат берадилар (молия, бозор конъюктураси, стратегик режалаштириш ва ҳ.к.). бироқ ҳақиқатда бу келишмовчилик консалтинг услугиётининг ривожланишига хизмат қилади. Буюртмачи ташкилотнинг менежментлик амалиётига ўзларининг илғор ғоя ва тавсияларини татбиқ этиш имконига эга бўлиш учун мутахассислар инсонларни бошқаришнинг умумий қонуниятларини ўзлаштира бошладилар.

Малакали маслаҳатчилар фаолиятининг методологик асоси бўлиб, буюртмачи билан ўзаро алоқалардаги кўникмалар ва умуман бошқариш жараёнлари ҳақидаги билимларни эгаллаш ҳисобланади (жараёнли маслаҳат бериш), иқтисодий ёки бошқарув мутахассислиги эса буюртмачига таклиф этиладиган ва унинг ташкилотида татбиқ қилинадиган аниқ билимлар соҳасини ифода этади.

Бундан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш лозимки, 60 йилларнинг охирида Эдгар Шейн томонидан киритилган «жараёнли маслаҳат бериш» атамасининг пайдо бўлиши, консалтинг методологияси соҳасида маълум бир силжиш бўлди. Жараёнли маслаҳат бериш, маслаҳатчи ўз маслаҳат таклифларини, буюртмачи билан бевосита алоқада бўлиш жараёнида ва фикрлар алмашиш жараёнида ишлаб чиқаришни назарда тутди.

Жараёнли маслаҳат бериш усули иккиламчи самара беради: бир томондан, муаммоларнинг оптимал ечимини топилган бўлар эди, агар уларнинг маслаҳатчилари буюртмачиларнинг тажриба ва билимларидан фойдаланмаган ҳолда ишлаб чиқарилганда; иккинчи томондан эса, энг оқилона ечимлар ҳам уларни ишлаб чиқаришда буюртмачи ўз ижросини ҳис этмагунга қадар қабул қилинмаслиги мумкин. Бироқ Россияда юқорида келтирилган сабаблар туфайли дженералистлар (психологик ва социологик) ва мутахассислар (иқтисодчи ва қисман юристлар – хўжалик ҳуқуқи бўйича мутахассислар) ўртасида ҳозиргача тортишувлар давом этмоқда. Тўғрироғи, у, асосан, дженералистлар томонидан олиб борилмоқда, яъни 60-70 йилларда қўлга киритилган консалтинг бўйича етакчи мутахассислар сифатида ўз ўринларини сақлаб қолишга уринмоқдалар.

Иқтисодчилар эса, чуқур иқтисодий билимга эга бўлганлиги учун буюртмачи билан профессионал тарзда мулоқотда бўлишга кўникма бўлган, жараёнли методологияни қийинчиликсиз ўзлаштира олмақдалар.

Табиийки, XX асрнинг 70 йили бошларида Россияда консалтингни ташкил этиш бўйича чоп этилган аксарият ишлар, иқтисодчилар томонидан тайёрланган эди. Лекин улар, асосан, чет эл консалтинг фирмаларининг тажрибасига асоаланган эди. Бошқарув ва иқтисодиёт бўйича маслаҳатлар бериш предмети сифатида иқтисодиётни эмас, балки хўжалик тузилмаларининг амалий фаолиятида иқтисодий билимларни татбиқ этиш услублари қабул қилинган.

Махсус иқтисодий билимлар консалтинг хизматининг зарур, лекин етарли шarti ҳисобланмайди. Маслаҳатчи, албатта, маслаҳат бериш объекти бўйича махсус билимларга эга бўлиши зарур. Лекин малакали маслаҳатчи бўлиш учун бу касбнинг ўзига хос услубларини ўрганиб, хўжалик субъектларига татбиқ этиш йўллари чуқур ўрганиш зарур. У билимларни билвосита, яъни ўқитилган менежерлар орқали татбиқ этиш усулидан ҳам

фарқи айнан шунда; булар эса олинган билимларга таянган ҳолда, мустақил равишда ўз фаолиятини ташкил этадилар.

Ҳар қандай иқтисодиёт ўқитувчиси иқтисодий билимларга эга бўлганлиги учун, ушбу қўлланманинг асосий вазифаси консалтингни ташкил этиш ва амалга ошириш услубларининг баён этиш ҳисобланади. Шундай қилиб, биз нафақат иқтисодиёт ва бошқарувнинг маълум бир соҳаларнинг тузилишини кўриб чиқамиз, балки консалтингнинг ташкил этилиши ва уни қуйидаги таркибий қисмларини ўрганамиз:

- *консалтинг методологияси (консалтинг хизматини ташкил этиш);*
- *маслаҳатчи ва харидорлар билан ўзаро муносабатлар;*
- *консалтинг фаолиятини бошқариш ва молиялаштириш;*
- *консалтинг хизматлари маркетинги;*
- *консалтинг хизматлари сифати ва натижаларини баҳолаш.*

Консалтингни ўқитишдаги ўзига хос предмети бўлиб, ушбу қўлланманинг ҳам “маслаҳат бериш хизмати” номи остидаги маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ва сотиш жараёни ҳисобланади. Бу жараён консалтингнинг объекти ва субъектининг ўзаро таъсир кўрсатиш йўли билан амалга оширилади. Субъекти бўлиб маслаҳатчи, объекти бўлиб эса буюртмачи ҳисобланади.

Иқтисодиёт фани ёки иқтисодий таълим билан бир қаторда консалтинг хизматларининг сотиш ва ишлаб чиқариш таҳлилини ўз ичига олувчи “консалтинг иқтисодиёти” ҳам мавжуд.

Таъкидлаш лозимки, жаҳон адабиётида қўлланилаётган бошқарув ва иқтисодиёт бўйича юқори малакали хизматлар тушунчасида менежмент консалтингга нисбатан кенгрок ҳисобланади. Уларнинг фарқи шундан иборатки, маслаҳат ва таклифлар беришни, бошқа профессионал хизматлар эса (аудиторлик, юридик, бухгалтерлик, рекрутменлик ва х.к.) чет мутахассислар томонидан корхона мутахассис ва менежерларнинг ўрнига менежментнинг маълум бир вазифаларини бажаришни назарда тутди.

Қисқача хулосалар

Фермер хўжалигида инфратузилма турли хизмат кўрсатувчи тармоқлар, моддий-таъминот, сув билан таъминлаш, ижтимоий соҳалар ва кўплаб тармоқларни ўз ичига олади. Инфратузилма фермер хўжалиги учун иқтисодий ва ижтимоий ишлаб чиқариш учун меъёрий шарт-шароитни таъминловчи мажмуа бўлиб, ишлаб чиқаришни интенсивлаштиради. Шу сабабли ҳукумат томонидан фермер хўжалигида ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш тўғрисида концепция ишлаб чиқилиб, жойларда уларни ташкил этиш жадал олиб борилмоқда. Инфратузилма объектлари билан фермер хўжалиги ўртасидаги иқтисодий муносабатлар такомиллашиб, маҳсулот етиштиришда самарали фаолият кўрсатмоқда. Айрим ҳудудларда фермерларга етарли даражада инфратузилма фаолият кўрсатмай келмоқда. Чунки бунга замонавий техника, технология, бино, иншоотлар ҳамда малакали кадрлар етишмаслиги ҳам сабаб

бўлмоқда. Шунинг учун инфратузилма соҳасини ривожлантиришга асосий эътиборни бериб, ундаги ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Фермер хўжалигида инфратузилма деганда нимани тушунаси?*
- 2. Сервис хизматларини ташкил этиши зарурияти нимада?*
- 3. Инфратузилмани ривожлантириши тадбирларини изоҳланг.*
- 4. Фермер хўжалигида қандай сервис хизматлари мавжуд?*
- 5. Сервис хизматидан фойдаланиши самарадорлиги қандай аниқланади?*

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 декабридаги 607-сонли «2005-2007 йилларда фермер хўжалиқларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.
2. Каримов И. А. «Қишлоқ хўжалиги тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи». –Т.: «Ўзбекистон», 1998.
3. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А. А, «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти». –Т.: «ТДИУ», 2004.
4. Ҳусанов Р. Ҳ., Ҳамдамов А. Н., Рафиқов И. Э. «Қишлоқ хўжалигида сервис хизмати муқобил машина-трактор паркларини ривожлантириш масалалари». –Т.: «Янги аср авлоди», 2001, 124 б.
5. Тошбоев А. Ж. «Повышение эффективности агрохимического обслуживания в хлопкосеющих хозяйствах». –Т.: «Мехнат», 1991, 154 б.
6. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. «Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари». –Т.: «ТИҚХМИИ», 2004, 141 б.
7. Фермер: сельское хозяйство, сельскохозяйственное оборудования, техника продаж... www.selhoz.net.ru
8. Приамурский Институт Агроэкономики и Бизнеса www.admin.ru
9. Московская сельскохозяйственная академия. www.ecfak.timacad.ru

VIII БОБ. ИНВЕСТИЦИЯ ВА УНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

8.1. Инвестиция ҳақида тушунча ва унинг фермер хўжалигида тутган ўрни

Бозор иқтисоди шароитида инвестиция маблағлари янги, самарали технология ҳамда интеллектуал мулкни барпо этишга хизмат қилади. Инвестиция маблағлари доимий ва ўзгарувчан капитални ҳамда интеллектни барпо этиш уларни ривожлантириш учун сарфланади. Фермер хўжалигининг асосий воситаларини сотиб олиш, куриш ҳамда уларни капитал таъмирлашга сарфланса, бу сарфлар узоқ муддатга мўлжаллангандир. Улар асосий капиталга сарфланган **инвестициялар** деб аталади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида

инвестициялар айланма воситаларга ҳам сарфланади. Инвестициялар фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш воситаларини барпо этади ва ишга яроқлилигини таъминлайди.

Фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш воситаларига сарфланадиган барча маблағлар инвестициялар деб аталади. Улар фермер хўжалигининг моддий-техника базасини яратиб, ишлаб чиқаришни механизациялаш, кимёлаштириш, электрлаштириш, ирригация-мелиорациялаш натижасида сарф-харажатларни камайтириб, маҳсулотлар ҳажмини кўпайтириш ва сифатини яхшилаш орқали даромадни оширишдан иборатдир.

Инвестиция маблағларидан самарали фойдаланишнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари ҳақида Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги, «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги (1998 й.) қонунлари қабул қилинди. Унда инвестициялар мақсад ва вазифаларига кўра 3 га бўлинади:

1. Капитал инвестициялар асосий фондларни барпо этишга, такрор ишлаб чиқаришга ва моддий ишлаб чиқаришнинг барча шаклларини ривожлантиришга сарфланган инвестициялардир. **2. Инновация инвестициялари** деб, техника, технологиялар янги авлодини яратиш ва ўзлаштиришга сарфланган инвестицияларга айтилади. **3. Ижтимоий инвестициялар** инсон салоҳиятини, малакасини ва ишлаб чиқариш тажрибасини оширишга, шунингдек, моддий истеъмолларнинг бошқа шаклларини ривожлантиришга сарфланадиган маблағлардир.

Инвестицияларнинг икки тури бор: **1. Реал инвестициялар** моддийлашган асосий ва айланма воситаларга маблағлар. **2. Молиявий инвестициялар** қимматли қоғозларни (акция, облигация, вексел, сертификат) шакллантиришга сарфланган маблағлар. Реал инвестициялар капитал қўйилмалар, деб ҳам аталади. Капитал қўйилмалар ялпи ва соф капитал қўйилмаларга бўлинади. Реал инвестицияларнинг умумий суммаси ялпи капитал қўйилмаларини ташкил этади. Реал инвестицияларни сарфлаш натижасида ишга туширилган қисми соф капитал қўйилмалардир. Соф капитал қўйилма ялпи капитал қўйилма суммасига тенг ёки кам бўлиши мумкин. Фермер хўжалигида ялпи капитал қўйилмани соф капитал қўйилмага айлантиришга алоҳида эътибор берилиши лозим. Сарфланаётган реал инвестициялар моддийлаштирилишини, яъни ишга туширилишини таъминлаш зарур.

Миллий ҳисоблар тизимида капиталга ҳамда моддий ишлаб чиқариш воситаларига сарфланган маблағлар реал инвестициялар деб ҳам юритилади.

Капитал қўйилмаларнинг фермер хўжалигидаги аҳамияти юқори бўлиб, биринчидан, **капитал қўйилмалар** – жами харажатларнинг асосий қисми ҳисобланади. Капитал қўйилмалардаги ўзгаришлар жами талабга етарлича таъсир кўрсатади, шунингдек аҳолининг бандлиги ва ялпи миллий даромад (ЯМД) ҳажмининг ҳам ўзгаришини таъминлайди.

Иккинчидан, капитал қўйилмалар фермерларнинг асосий фондлари жамғарилишига, яъни кўпайишига олиб келади.

Учинчидан, капитал қўйилмаларнинг норационал сарф қилиниши ишлаб чиқариш ресурслари, харажатлар ўсишига олиб келади, натижада ЯМД қисқаради.

Инвестициялар (капитал қўйилмалар) фермер хўжалигини ҳар томонлама ривожлантириб, моддий техника базасини мустаҳкамлайди. Улардан самарали фойдаланиш натижасида жонли меҳнат харажатлари қисқариб, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ортиб, соф фойда суммаси кўпаяди. Натижада фермер хўжалигини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш асосида ривожлантириш имконияти кенгайди.

Фермер хўжаликларининг барча инвестициялари (капитал қўйилмалар) иккита манбадан: корхонанинг ўз маблағларидан ва четдан жалб қилинган маблағлардан шаклланади.

Фермер хўжалигининг ўз маблағларига қуйидагилар киради:

- фермер хўжалигининг соф фойдасидан ажратилаётган маблағлар;
- амортизация фондидаги маблағлар;
- асосий воситаларни тугатишдан, сотишдан келиб тушган маблағлар;
- чорва молларини сотишдан тушган маблағлар;
- фермер хўжалигининг қимматли қоғозлар сотиши ва сотиб олишидан келган маблағлар.

Четдан жалб қилинган маблағларга:

- фермер хўжалигига давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар;
- ҳамкорлардан олинадиган маблағлар;
- турли хил қарзлар ва банк кредитлари;
- хўжалик аъзоларининг бўш маблағларини жалб этиши;
- хорижий ва маҳаллий шахсий корхоналар ҳамда фуқароларнинг маблағлари;
- ҳомийлар ажратаётган хайрия маблағлари ва бошқалар.

Капитал капитал қурилишга ва янги техникани жорий қилишда ишлатилади. Капитал қўйилмаларнинг асосий вазифаси – тармоқ маҳсулотини кўпайтириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни таъминлашдир.

Капитал – фермер хўжалиги молиявий натижаларининг бир қисми бўлиб, айланма фондларга қўйилиб, даромад келтиради. Капиталнинг айланма фондларга қўйилиши тўғри портфелли инвестициялар орқали амалга оширилади.

Инвестиция қилишда фермер хўжалигининг ўз маблағларидан фойдаланиши иккита устунликка эга: биринчидан, фермер хўжалигининг ташқи тўловлари мавжуд бўлмайди (олинган кредитлар бўйича фоиз, акциялар бўйича дивидентлар, ижара ҳақи ва ҳоказо), шунингдек фермер хўжалигини бошқаришда мустақкам позицияни шакллантиради.

Четдан жалб этилаётган инвестициялар – чет давлатларнинг, юридик ҳамда жисмоний шахсларнинг инвестицияларидан ташкил топади.

Хорижлик инвесторлар, асосан, даромад (фойда) олиш мақсадида, тадбиркорлик фаолиятини қонун ҳужжатларида тақиқланмаган объектларига қўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар киради. Интеллектуал мулкка – чет эл инвестицияларидан олинган ҳар қандай даромад республика ҳудудида чет эл инвестициялари, деб ҳисобланади. Улар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қуйидаги йўллар билан амалга оширилади.

Фермер хўжалигини бошқаришни такомиллаштиришга ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришга Жаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осие тараққиёт банкларининг республикадаги бўлимлари ҳамда АҚШ, Германия, Исроил, Голландия, Франция ва бошқа давлатларнинг ваколатхоналари инвестицияларни жойлаштириш, сарфлаш билан шуғулланмоқда.

Қишлоқ хўжалигида инвестициялар қуйидаги фаолиятда бўлади. Ивестициялар иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган моддий ва номоддий неъматлардир.

Инвестиция фаолияти – субъектларнинг инвестицияларини амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатлардир.

Инвестор – ўз маблағларининг, қарзга олинган ва жалб этилган маблағларининг, мулкӣ бойликларнинг ва уларга доир ҳуқуқларнинг, шунингдек, интеллектуал мулкка доир ҳуқуқларнинг инвестиция фаолияти субъекти ҳисобланади.

Инвестиция фаолияти иштирокчиси инвесторнинг буюртмаларини бажарувчи сифатида инвестиция фаолиятини таъминловчи инвестиция фаолияти субъектидир.

Реинвестициялар инвестор томонидан киритилган инвестицияларни бошқа давлатга ёки ҳудудга бериб юборишдир.

8.2. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлиги ва уни фермер хўжаликларига жалб этиш йўллари

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1998 йил 24 декабрда қабул қилинган «Инвестиция фаолияти тўғрисида» ги Қонунида фермер хўжалигига хорижий инвестицияларни жалб қилиш йўллари кўрсатилган.

Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банклари, Осиё «Кроссрод» кредит компанияси, Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, Ўзбекистон хусусийлаштириш ва инвестициялар бўйича халқаро «Ўзприватбанки» АБН АМРО банк, «Асака» банки, Акциядорлик-тижорат «Пахта-Банк», Акциядорлик-тижорат «Ўздабиркорбанк» каби қатор молия институтлари фермер хўжаликлари лойиҳаларини молиялаш учун қатъий валютадан кредитлар беришади.

Халқаро молия корпорацияси кредитларни фақат миллий компанияларга беради ва ҳозирги пайтда қўшма корхоналарни ташкил этишга кўпроқ эътиборни қаратади.

Шунингдек, халқаро молия корпорацияси маслаҳат беришда ва бошқа молиялаш манбаларини жалб этишда иштирок этади. Унинг Ўзбекистондаги стратегиясининг муҳим қисми хусусий сектор, таркибий янгиланишлар ва хусусийлаштириш йўналишидаги аниқ лойиҳаларни молиялаштиришдан иборат.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки ҳамда Осиё тараққиёт банки томонидан очилган кредит йўналишлари, асосан, Миллий банк ва «Асака» банки орқали амалга оширилади. Яқин кунларда ишлаб чиқаришда Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг кредит йўналишлари акциядорлик тижорат «Пахта-банк» орқали очилиши кутилмоқда.

Кичик ва ўрта бизнес мезонларига мувофиқ келадиган хусусий, кичик, қўшма, деҳқон фермер хўжаликлари ва акциядорлик жамиятлари Европа тикланиш ва тараққиёт банки ҳамда Осиё тараққиёт банки кредитларининг олувчиларига айландилар.

Кредит йўналишларининг ресурсларидан хорижий ускуналар ва технологияларини харид қилишни молиялаштириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва маҳаллий хом ашё ресурсларини қайта ишлаш, ишлаб чиқилган намунавий ёки алоҳида лойиҳалар асосида экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ва халқ истеъмоли молллари ишлаб чиқаришни кўзда тутадиган инвестиция лойиҳаларини таъминлаш билан боғлиқ дастлабки ишчи капиталини шакллантириш учун фойдаланилади.

Замонавий инвестиция сиёсатининг муҳим тамойиллари ҳар турли капитални бир марталик имтиёзлар билан жалб этишдан эмас, барқарор ва ўзаро манфаатли инвестиция тартиби ҳамда реал кафолатлар беришдан иборат.

Ҳозирги босқичда халқаро хорижий капитал ҳаракатининг шакллари турли-туман бўлгани ҳолда бевосита хорижий инвестициялар устувор рол ўйнайди, бинобарин, улар амалга ошириладиган механизм ва каналлар доимий такомиллашиш ҳамда ривожланиш жараёнида бўлиб жаҳон иқтисодиётидаги таркибий янгиланишлар билан биргаликда замонавийлаштиради.

Замонавий жаҳон ҳўжалиги минтақавий ва халқаро миқёсда миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва фаолият кўрсатишнинг етарли даражада аниқ қоидаларига эга. Таҷриба шуни кўрсатадики, уларга оқилона риоя этилиши хорижий инвестициялардан самарали фойдаланишни таъминлайди ва мусобақа тарзидаги рақобат тартиби муваффақиятли фаолият кўрсатишининг гарови саналади.

8.3. Фермер ҳўжаликларида инвестициядан фойдаланишнинг самарадорлик кўрсаткичлари

Фермер ҳўжаликлари маҳсулот етиштириш ва хизмат кўрсатишни ташкил қилиш учун сармоя сарф этади. Бозор иқтисодиёти шароитида эса, ҳар бир инвестор сармоясини сарфлашдан олдин сармоя сарфланадиган тадбир қандай натижа беришини, унинг иқтисодий самараси қандай бўлишини билишни талаб этади. Фермер ҳўжалиги ҳам сарфланадиган ёки йўналтирадиган капитал сарфларни, узоқ муддатга фойдаланиладиган воситаларни ташкил этишга қаратилган маблағлар самарасини лойиҳалаштириш жараёнини кўзда тутаяди.

Фермер ҳўжалиги бирон тадбирни амалга ошириш учун ташқаридан маблағ жалб қиладиган бўлса, тадбирни ифода этувчи лойиҳада кўзда тутилган сарф-харажатлари, иқтисодий самарадорлиги аниқ ҳисобланган бўлиши керак. Бу лойиҳанинг техник-иқтисодий жиҳатдан асосланганлигини (ТЭО) ифодоловчи ҳужжатда акс эттирилади. Бу масалани ҳал қилишда капитал сарфлар ва инвестициянинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усулидан фойдаланилади.

Узоқ муддатга қилинадиган инвестициянинг абсолют ёки мутлақ самарадорлиги қиёсий ёки нисбий аниқланади.

Мутлақ самарадорлик фермер ҳўжалиги сарф қилган сармоя натижасида қўшимча натижа, яъни сарф қилган сармоянинг бир бирлигига олган қўшимча ялпи даромад ва фойда билан ифодаланади. Фермер ҳўжалиги бўйича бу қуйидаги формула билан аниқланади:

$$CC_a = \frac{\Delta Y \text{ Деки } \Phi}{C};$$

Бунда: CC_a – мутлақ самарадорлик;

Φ – қўшимча олинган фойда;

C – сармоя (инвестиция) нинг ўсган қисми.

Масалан, фермер ҳўжалиги бозор иқтисоди талаблари даражасида бўлишини таъминлаш учун комплекс тадбирларни амалга ошириш ҳўжалик фойдасини ҳар йили 8 млн. сўмга ошириш имкониятини беради. Бунда сарф-харажатларнинг самарадорлик коэффициенти – 0,27 ни ташкил этади.

$$C_a = \frac{8_{млн}}{30_{млн}} = 0,27$$

Инвестиция айрим воситалар ва йўналишлар бўйича сарфланганда мутлақ самарадорликни аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$C_a = \frac{(T_o - T_1) \times M}{C};$$

Бунда: T_o - сармоя қилингунга қадар бўлган даврдаги маҳсулот бирлиги;

T_1 - сармоя қилингандан кейинги таннарх;

M - сармоя қилиши натижасида олинган маҳсулот ёки иш ҳажми.

Масалан, фермер хўжалиги сигирларидан сут соғиб олишни механизациялаш учун соғиш агрегатларини сотиб олиб ўрнатди. Бу тадбирларга 15 млн. сўм сарф-харажат қилди. Натижада 100 бош сигирнинг ҳар бири 3000кг (30 центнер) сут берадиган, қўлда соғиладиган сигир машиналар ёрдамида соғиладиган бўлди. Сигирлар қўлда соғилганда 1 центнер сут таннархи – 1300 сўм бўлган бўлса, уларни машинада соғиш натижасида 1 центнер сут-таннархи 1200 сўмни ташкил этди. Шу тариқа ҳар бир центнер сутни соғиб олишдан – 100 сўм тежашга эришилди. Маълумотларни юқоридаги формулага қўйиш орқали бу тадбирга қилинган сарфлари – инвестиция иқтисодий самарадорлигини аниқлаймиз:

Бу тадбирга қилинган сарф-харажат мутлақ самарадорлик коэффициенти – 0,2 га тенг бўлди. Сармоя сарфларининг меъёрий самарадорлик коэффициенти – 0,14 сўмга тенг. Энди сарф-харажатларнинг самарадорлигини янада тўлиқроқ тушуниш учун уларни қоплаш муддатини билиш керак, яъни бу сарфлар ўз қийматини олинган қўшимча даромадлар билан неча йилда қоплайди? Сарф-харажатларни қоплаш муддати қуйидагича аниқланади:

Корхона бўйича:

$$MM = \frac{C}{\Delta\Phi} = \frac{30000000}{8000000} = 3,7_{йил};$$

Айрим йўналишлар:

$$M = \frac{C}{(T_o - T_1) * 3000} = \frac{15_{млн}}{3_{млн}} = 5_{йил}$$

Сармоя тури бўйича меъёри:

$$KM_T = \frac{1,0}{0,14} = 7,14_{йил}$$

Ҳар иккала тадбирда ҳам қоплаш муддати меъёрий муддатдан кам бўлганлиги сарф-харажатнинг иқтисодий самарали эканлигини кўрсатади.

Қиёсий ёки нисбий самарадорлик.

Бу усулдан бирор бир тадбирни бир неча йўлда амалга ошириш мумкин бўлган тақдирда фойдаланилади. Бу усулда иқтисодий баҳо беришнинг асосий мезони энг кам харажат қилиш ҳисобланиб, қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$CKH * K \rightarrow \min$$

Бунда: C – маҳсулот ёки иш бирлиги учун қопланган жорий харажатлар;

H - капитал сарфлар ёки инвестициянинг меъёрий даражаси;

T - у ёки бу йўналишдаги капитал сарфлар ёки инвестиция.

Масалан, фермер хўжалиги бошоқли дон экинлари ҳосилини ўриб-йиғиб олувчи комбайн харид қилмоқчи. Ишлаб чиқариш омиллари бозорида 3 хил русумдаги комбайн мавжуд бўлиб, бири Россия Федерациясида ишлаб чиқарилган «Енисей» комбайни, баҳоси 16 млн. сўми, иккинчиси АҚШ да ишлаб чиқарилган «Кейс» комбайни, баҳоси 22 млн, учинчиси Германияда ишлаб чиқарилган «КСА» комбайни, баҳоси 19 млн.сўм.

Комбайнлар паспортида кўрсатилган техник маълумотларга кўра, мавсумда «Енисей»-600 тонна, «Кейс» -1200 тонна, «КСА» комбайни эса –840 тонна бошоқли донни ўриб-йиғиб олиши мумкин.

Ҳар бир русумдаги комбайн билан ўриб-йиғиб олишга кетган жорий харажатлар 1 тонна ҳисобига «Енисей» комбайнида – 50 минг сўми, «Кейс» комбайнида – 35 минг сўми, «КСА» комбайнида – 40 минг сўми ташкил этган. Юқорида келтирилган маълумотларни нисбий (таққослама) самарадорликни аниқлаш формуласига қўйиш орқали қайси русумдаги комбайнни сотиб олиш фермер хўжалиги учун иқтисодий жиҳатдан самарали эканлигини аниқлаймиз:

«Енисей» $50+0,16*26,6=54,2$ минг сўм;

«Кейс» $35+0,16*18,3=37,9$ минг сўм;

«КСА» $40+0,16*22,6=43,6$ минг сўм.

Ҳисоблардан кўриниб турибдики, фермер хўжалиги «Енисей» русумли комбайнни сотиб олганда 1 тонна бошоқли донни ўриб-йиғиб олишга – 54,2 минг сўм, «КСА» комбайнини харид қилганда – 43,6 минг сўм, «Кейс» комбайнидан фойдаланганда – 37,9 минг сўм сарф қилган бўларди. Ёки «КСА» комбайнидан фойдалангандан кўра – 5,7 мингга, «Енисей»га нисбатан эса – 16,3 минг сўм кам сарф қилишга эришади. Шунинг учун фермер хўжалиги «Кейс» русумли комбайнни сотиб олгани маъқул.

Қисқача хулосалар

Мустақил бозор муносабатларида шаклланаётган республика иқтисодиётига инвестиция маблағлари, янги самарали технологияларнинг кириб келиши маҳсулот ҳажмини, ассортиментини ҳамда драромадини оширишга имконият яратди. Инвестициялар капитал, инновация ва ижтимоий шаклларда Республиканинг барча халқ хўжалигида самарали фаолият кўрсатмоқда. Ҳукумат томонидан инвестиция олиб келувчи инвесторларни ҳуқуқий ҳимоялаш тўғрисида барча қонуний асослар яратилди. Инвестиция олиб кириш ва ундан ҳамкорликда фойдаланиш ҳамда молиялаш механизмлари давлат томонидан бошқарилади, тартибга солинади ва назорат ишлари олиб борилади. Республиканинг жаҳон бозорига чиқиши учун янги ишлар, технологиялар зарур экан, бу соҳани ривожлантиришга катта эътибор сақланиб қолади. Айниқса, фермер хўжаликларини ривожлантиришда ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришда инвестиция маблағлари ва технологиялари муҳим рол ўйнайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. *Эвалъ хўжалигида инвестициянинг ўрнини тушунириш бўлини.*
2. *Инвестицияларнинг фермер хўжаликлари фаолиятидаги заруриятини изоҳланг.*
3. *Инвестицияларнинг фермер хўжаликлари фаолиятидаги заруриятини изоҳланг.*
4. *Инвестиция самарадорлиги кандай кўрсаткичлар билан аниқланади?*
5. *Капитал кўйилма нима ва унга пул маблағи каердан келиш тушади?*

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». –Т.: «Ўзбекистон», 1998.
2. Қишлоқда ижтимоий ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш асослари. –Т.: «Ижод дунёси», 2004. 318 б.
3. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А. А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди». –Т.: 2004.
4. Ишмухамедов А. Э., Аскарова М. Т. «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» (ўқув кўлланма) – Т.: «ТДИУ», 2004, 256 б.
5. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. «Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари». –Т.: «ТИҚХМИИ», 2004, 141 б.
6. Московская сельскохозяйственная академия
www.ecfak.timacad.ru <http://www.ecfak.timacad.ru/>
7. www.uhh.hawaii.edu University of Hawaii at Hilo - Agroecology and Environmental Quality Program.
8. Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети. www.tsue.uz <http://www.tsue.uz/>
9. Салимов Б. Т. ва бошқалар. «Фермер ва деҳқон хўжаликлари иқтисоди». –Т.: «ТДИУ», 2004, 142 б.
10. Ишмухамедов А. Э., Аскарова М. Т. «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» (ўқув кўлланма) –Т.: «ТДИУ». 2004, 256 б.

IX БОБ. ФЕРМЕР МАҲСУЛОТЛАРИ БОЗОРИ ВА МАРКЕТИНГ ХИЗМАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

9.1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозорини ривожлантиришнинг назарий асослари

Иқтисодий ислохотлар натижасида фермер хўжаликлари фаолияти ривож топиб, улар қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг асосий қисмини ишлаб чиқармоқда. Аммо, давлат ихтиёридаги тайёрлов ва қайта ишлаш корхоналари ўрнида хусусий корхоналар, ҳиссадорлик жамиятлари пайдо бўлиши, тез бузилувчи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг сон жиҳатидан кўп ва макон жиҳатидан тарқоқ ишлаб чиқарувчилар томонидан етиштирила бошлаши, маҳсулотларнинг кўп қисми истеъмолчиларга етиб бориши жараёнида нобуд бўлишига олиб келмоқда.

Республикамиз Президенти И. А. Каримов таъкидлаганларидек, «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш технологияси жуда орқада қолгани туфайли ҳар йили картошка, томат, карам, лавлаги, сабзи ҳамда бошқа сабзавот ва меваларнинг 20-40 фоизи исроф бўлмоқда. Биз, ишлаб чиқариш – қайта ишлаш – сотиш, деган ягона занжирда ишлаб, бу занжирда банд бўлганларнинг манфаатини ҳисобга олишни ўрганишимиз зарур. Жаҳон бозорини ўзлаштириш кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўриниши билан боғлиқ. Бунда маҳсулотларни навларга ажратиш, ўраш, қадоқлаш ва истеъмолчига ўз вақтида етказиб бериш назарда тутилмоқда²»

Бозорларда савдо қилиш шароитлари доимий ўзгариб бориши ва мева-сабзавот, чорвачилик маҳсулотларини истеъмолчиларга етказиш тизими талаблар даражасида эмаслигидан, маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи бирдай зарар кўрмоқда.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори фаолиятини ривожлантириш бозорлар билан қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ўртасидаги иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш катта аҳамият касб этади.

Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 26 октябрдаги 452-сонли «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олиш ва сотиш бўйича улгуржи бозорлар тизимини шакллантириш ва ривожлантириш тўғрисида»ги Қарори асосида очик турдаги акциядорлик жамиятлари мақомидаги улгуржи бозорлар ташкил этилаётган бўлса-да, ҳамон ёз ва куз ойларида фермер катта йўл ёқаларида ойлаб вақтини сарфлаб, етиштирган маҳсулотларини сотиши давом этмоқда. Ҳали-ҳануз сақлаш тармоқлари, совитиш тизимида эга омборхоналар, хизмат кўрсатиш инфратузилмаларига эга, халқимизга хос бозор маданиятини мужассамлаштирган улгуржи бозорларни ривожлантириш мақсадида тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш ва сотиш соҳаларида бозорга хос бўлган муносабатлар ривожланишида давом этмоқда.

Маҳсулот етиштирувчи фермерда тадбиркорлик хусусиятлари ривожланиб, маҳсулот сотишда замонавий тамойилларга кўпроқ мурожаат қилинмоқда.

2005 йилда республикада жами етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 60,2 фоизи деҳқон хўжаликлари, 15,3 фоиз ширкат хўжаликлари ва 24,5 фоизи фермер

² Каримов И. А. «Қишлоқ хўжалиги тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи». –Т.: «Ўзбекистон», 1997. 29 б.

хўжаликлари зиммасига тўғри келиб, маҳсулот етиштирувчилар сони йилдан-йилга ортиб бормоқда.

Лекин қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш, сақлаш ва қайта ишлаш соҳасининг бугунги кун талабларига жавоб бермаслиги, қишлоқ хўжалигида моддий-техника ресурслари етказиб берувчи саноат корхоналарининг монопол вазияти, хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожига талабга жавоб бермаслиги, маҳсулотни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига бўлган жараёндаги ҳаракатини таъминловчи тармоқлар ривожига суғурилиши каби муаммолар мавжуд.

Маҳсулот бозордан сотиб олинганидан кейин фермернинг ишлаб чиқаришга сарфлаган меҳнати ижтимоий зарурий меҳнатга айланади. Иккинчи томондан, маҳсулот харидор томонидан сотиб олинганидан кейингина, фермернинг ишлаб чиқаришга жалб этган жонли ва буюмлашган меҳнати сарфини қоплаш имкони туғилади. Демак, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёни учун моддий асос пайдо бўлади ва маҳсулот олди-сотди жараёни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш жараёнини боғловчи муҳим бўғин ҳисобланади. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш самарадорлиги бозор шароитида, истеъмолга етказиш тизимининг самарадорлиги орқали белгиланади. Чунки «маҳсулот ишлаб чиқариш-тақсимот-айирбошлаш ва истеъмол қилиш» тизимида «айирбошлаш ва истеъмол қилиш» жараёни яқунловчи босқич ҳисобланади. Маҳсулотни тайёрлаш, сақлаш, саралаш, қадоқлаш ва истеъмолчига етказиш жараёнида янги маҳсулот яратилмаса-да, янги истеъмол қиймати шаклланади, маҳсулот янгича кўриниш олади, бозорғирлиги ортади.

Республикада, маҳсулотларни истеъмолчига етказиш, асосан, чакана савдо ва улгуржи бозорлар орқали амалга оширилади.

Чакана савдо бозорлари маҳсулотни истеъмолчиларга нақд пулга сотиши, у ерда истеъмолчилар сонининг кўплиги, харидор сотиб оладиган товарлар миқдори эса камлиги ва харид қилиш мақсади билан ажралиб туради.

Улгуржи бозорлар эса, товарлар ва хизматларни нақд пулга ҳамда пул ўтказиш йўли билан катта миқдорда ва майда улгуржи сотиш орқали харидорларга етказувчи бозорлар бўлиб, савдо ҳажми йириклиги, асосий харидорлар сони камлиги билан фарқ қилади.

Улгуржи бозорлар таркибида «Савдо харид қилиш корхонаси» (СХК) ташкил этилган. Мазкур бўлим томонидан маҳсулот ярмаркалари ташкил қилинади, асосий фаолияти эса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш ҳисобланади.

Бозорларни ихтисослашувига кўра, деҳқон бозорларига, буюм бозорларига, озиқ-овқат маҳсулотлари бозорларига, универсал бозорлар ва ихтисослашган бозорларга бўлиш мумкин.

Деҳқон бозорларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, уларни қайта ишлашдан олинган маҳсулотлар сотилса, буюм бозорларида ноозиқ-овқат маҳсулотлари савдоси амалга оширилади. Озиқ-овқат маҳсулотлари бозорларида эса, махсус жуиҳозланган турғун савдо нуқталари орқали тайёр ва ярим тайёр озиқ-овқат маҳсулотлари савдоси амалга оширилса, ихтисослашган бозорлар жумласига чорва моллар, қурилиш моллари бозорлари кабиларни киритиш мумкин.

9.2. Фермер хўжалигида маҳсулот тайёрлаш тизимини ривожлантириш

Аграр тармоқда фермер хўжаликларининг ўрни ва ишлаб чиқаришда давлат буюртмаси асосида пахта, дон, шоли етиштиришдаги улушлари ортиб бормоқда. Айниқса, истеъмол бозорини картошка, сабзавот ва турли хил мевалар билан таъминлашда уларнинг ҳиссаси жуда каттадир.

Фермер хўжаликларининг шаклланишида сервис хизмат кўрсатиш ва тайёрлов тизмини тубдан янгилашга тўғри келмоқда. Чунки қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштириш билан бир қаторда уни тайёрлаш, сақлаш, қодоқлаш ва истеъмолчиларга талофатсиз етказиб бериш муҳим аҳамиятга эгадир. Айниқса, тез бузиладиган ва транспортда ташиши ноқулай бўлган маҳсулотларни ва фермер томонидан етиштирилган истеъмол молларини қуйидаги сотиш каналлари орқали етказиб берилади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг тайёрлов ва сотуви қуйидаги каналлар орқали амалга оширилади:

- 1. Ишлаб чиқарувчилар – Давлат – Истеъмолчилар.*
- 2. Ишлаб чиқарувчилар – Деҳқон бозори – Истеъмолчилар ёки ишлаб чиқарувчилар – Истеъмолчилар.*
- 3. Ишлаб чиқарувчилар – Хусусий (кичик) олиб сотарлар – Деҳқон бозори – Истеъмолчилар.*
- 4. Ишлаб чиқарувчилар – «Ўзбекбирлашув», «Ўзбексавдо» ташилотлари – Чакана савдо – Истеъмолчилар.*
- 5. Ишлаб чиқарувчилар – Воситачилар – Товар хом ашё биржалари – Улгуржи (хусусий) тайёрлов ташилотлари – Чакана савдо – Истеъмолчилар.*
- 6. Ишлаб чиқарувчилар – Қайта ишлаш корхоналари – Улгуржи савдо корхоналари – Чакана савдо – Истеъмолчилар.*
- 7. Ишлаб чиқарувчилар – Қайта ишлаш корхоналари – Чакана савдо – Истеъмолчилар.*

Пахта хом ашёси, дон, тамаки, асосан, биринчи канал орқали тайёрланади. Иккинчи канал орқали қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сотилади.

Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўз вақтида истеъмолчига етказиб беришда камчиликлар бўлмоқда. Харид баҳолари ҳам ортиб бормоқда. Чунки охириги йилларда мева-сабзавот ва картошка сақлаш омборларида маҳсулотлар захира қилинмаган. Бунинг асосий сабаби мева-сабзавот, картошка сақлайдиган омборлар яроксиз, таъмирга муҳтож бўлиб қолган.

Хўжаликлардан картошка, мева ва сабзавот сотиб олиш учун тайёрлов корхонларида етарли маблағларнинг йўқлиги, маҳсулотларни сақлаш учун электр энергия харажатлари юқори бўлганлиги учун мева-сабзавот сақлаш омборлари фойдаланиш учун тадбиркорларга ижарага берилган.

Хусусийлаштирилган омборларни эса тадбиркорлар қарзларини тўлаш учун сотган. Омборларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш учун тара ва контейнерларнинг етарли бўлмаганлиги ҳам муаммони кучайтирмоқда.

Умуман, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлов тизимининг паст суръатлар билан ривожланаётганлигининг асосий сабабларидан бири тайёрлов корхонларида пул маблағларининг камлиги ва тара, хизматлар ҳамда энегоресурслар нархининг ошаётганлиги ва соҳада инвестиция оқимининг пасайганлигидир.

9.3. Давлат ва нодавлат корхоналарига маҳсулот сотиш ва уни такомиллаштириш

Фермер хўжаликлари ўзлари етиштирган чорвачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик ва узумчилик маҳсулотларидан ўз хошишича фойдаланмоқда.

Давлат буюртмаси фақат пахта ва донгагина сақланиб қолган бўлиб, унинг миқдорлари 1995 йилда пахта ва дон бўйича 30 фоизгача қисқартирилди³.

Пахта хом ашёсини тайёрлаш, уни қайта ишлаб, толасини сотиш марказлаштирилган ҳолда «Ўзпахтасаноат» уюшмаси ва унинг ҳудудий акциядорлик бирлашмалари орқали амалга оширилмоқда. Давлат буюртмасини бажарган хўжаликлар ихтиёрида ҳосилнинг 70 фоизи қолади. Пахта етиштирувчилар бу пахтани эркин сота олмайдилар, унинг харидори «Пахтасаноат» уюшмасининг ҳудудий акционерлик бирлашмаларидир. Пахта етиштириш режасини бажарган хўжаликларга завод ишлаб чиқариш нархларида ёғ, шелуха ва кунжара сотилмоқда. Пахта хом-ашёсини етиштириш режасини бажармаганларга бу маҳсулотлар берилмайди. Давлат буюртмасидан ортиқча пахта етиштирган (давлат буюртмалари нархидан юқори нархларда) хўжаликлар «Пахтасаноат» ҳудудий бирлашмаларига пахтани шартнома баҳосида сотади. Чунки республикада пахта давлат монополияси бўлиб, унинг эркин бозори шаклланмаган, шу боис буюртмадан ортиқча пахта хом ашёсини эркин сота олмайдилар. Фермер ишловчиларга иш ҳақини пул ва натура (ёғ, шелуха ва кунжара каби маҳсулотлар)да тўлайди.

Пахта хом ашёсини тайёрлаш тизимида ички бозорни эркинлаштириш зарур. Чунки фермер ўзлари етиштирган пахта хисобига шелуха, кунжара, ёғ ва чигитни қайта ишлаш заводидан сотиб олмоқдалар. Тайёрлов ташкилотларига фермернинг маҳсулоти керак бўлса, чигитни қайта ишлаш харажатлари (ҳамда уларнинг фойдалари)ни тўлашлари керак. Ёғ заводлари ёғ (шелуха, кунжара) нархидан, чигитнинг нархини чегириб ташлаган ҳолда, ҳисоб-китоб қилишлари лозим.

Шундай қилиб, фермер хўжаликлари давлат буюртмасидан ортиқча пахта хом ашёсини эркин баҳода сотиш орқали ўз фаолиятини интеграциялаштиради.

9.4. Фермер хўжалигида маркетинг хизматини ташкил этиш

Фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсир этувчи омиллар икки гуруҳга: *ишлаб чиқариш* ва *бозор муносабатлари*га бўлинади. Ишлаб чиқариш омилларига ер, сув, меҳнат ресурслари, асосий ва айланма воситалардан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш каби омиллар киради.

Бозор омилларига – бозор конъюктурасининг ҳолати, истикболи, унинг динамикаси, рақобат шароитлари ва кўлами киради. Бошқача қилиб айтганда, *бозор омилларига* - *маҳсулотнинг баҳоси унга бўлган талаб ва таклиф, рақобатдаги маҳсулотлар миқдори, рақобатчиларнинг бозор сиёсати ва бошқалар киради.*

Бозор муносабатларига ўтиш билан тижорат иқтисодни ўрганиш, маҳсулот сифатини яхшилашга эришиш, маркетинг тушунчасининг асосини ташкил этади.

³ И.А.Каримов. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». Т.: «Ўзбекистон», 1995 й, 71 б.

Маркетинг (ингл. market-бозор) – бу тадбиркор мухитини, бозорини, истеъмолчининг аниқ талабини ва улар учун ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни кўзда тутишни ўрганишга асосланган, кишлок хўжалиги корхоналарининг ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бозор концепциясидир. Маркетинг тор маънода товар ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги хизматни, товарни сотиш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлган бошқаришни ўз ичига олган тадбиркорлик фаолиятисидир. АҚШда маркетинг кенг маънода узокни кўра билиш, бошқариш ва товарга бўлган эҳтиёжни қондириш, муомала воситаси орқали хизматни ташкил этиш, янги ғояни ҳаётга татбиқ этиш, деб тушунилади. Маркетинг фаолияти – баҳолар системаси, маҳсулотларни сақлаш, жойлаштириш, савдо марказларини яратиш, маҳсулотни сотиш, савдо ходимларини бошқариш, кредит бериш, маҳсулотни ташиш, социал талабларни бажариш, савдо шаҳобчаларини очиш учун жой танлаш, истеъмолчиларни ўрганиш, улгуржи, чакана савдони ва кўрғазмаларни ташкил этиш, жамият билан муносабатларни яхшилаш, бозор тадқиқотларини олиб бориш, товарларнинг сифатига кафолат бериш билан шуғулланади. **Маркетингнинг вазифаси** – сотиб олиш, сотиш, маҳсулот ташиш ва уни сақлаш, молия маблағлари билан таъминлаш, маҳсулотни кўрғазмага қўйиш ва бозор маълумотларини йиғишдан иборат.

Кишлоқ хўжалиги маркетингининг мақсади – талабни шакллантириш ва рағбатлантириш, ишлаб чиқариш режалари, қабул қилинадиган бошқарув қарорларининг асосланганлигини таъминлаш ва маҳсулотлар савдоси, бозор ҳиссаси ва фойдасини кўпайтиришдан иборат.

Маркетинг тизимларидан фермер хўжалигини ривожлантиришда фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эга. **1. Кишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш қўп жиҳатдан об-ҳаво шароитига боғлиқ.** Бу кишлок хўжалигида товар ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулот сифати ва ҳажми (миқдори) устидан назорат олиб бориш имкониятини маълум даражада чеклаб қўяди. Фермер хўжалиги фаолиятида 3 модел:

Биринчи модель товар ишлаб чиқарувчининг қулай иқлим шароитидаги фаолияти билан аниқланади. Бу чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотлари умумий ҳажмининг кўпайиши билан боғлиқ.

Иккинчи модель иқлим шароити ноқулай бўлган вазиятга мўлжалланган бўлади. Бунга ҳосилни сақлаб қолиш учун қўшимча меҳнат ва бошқа ресурсларни жалб этиб, ҳосилни йиғиштириб олишни жадаллаштириш, ҳосилни сақлаб қолишнинг бошқа тадбирларини амалга ошириш киради. Ниҳоят, учинчи модель, бахтсиз ходисалар эҳтимоли бўлганда, товар ишлаб чиқарувчи томонидан қўлланиладиган тадбирлардан иборат бўлади.

2. Аҳолини озиқ-овқатга бўлган талабини қондириш кафолатини бера оладиган кишлок хўжалик маҳсулотларини етиштириш.

Бу хусусият саноатга нисбатан кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун маълум афзалликлар яратади, чунки кишлок хўжалигида маҳсулот сотишнинг ноқулай шароити йўқ. Келтирилган маълумотлар деҳқончилик секторида маълум даражада зикр этилган олдинги хусусиятларнинг мавжудлиги билан қопланади.

3. Тез бўзиладиган, катта ҳажмдаги маҳсулотлар. биринчидан омборларнинг (сабзавот, полиз, мева сақлашга мўлжалланган) мавжудлиги, иккинчидан, товар ишлаб чиқарувчиларнинг қисқа вақт ичида бу маҳсулотларни реализация қилишини тақозо этади.

4. Бир хил товар ишлаб чиқарувчилар канчалик кўп бўлса. бозорда уларнинг ҳар бирига тўғри келадиган улуши кичик бўлади. Шу билан маркетинг тадбирларини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган зарурий шартлар бўлиши керак.

а) ишлаб чиқариш ҳажмининг бозорга таъсир этиши, талабнинг ошиб бориши, харажатларни қоплаш қобилияти ва бошқалар катта маблағни талаб қилади.

б) нормал иш жараёни - бозорга мослашиш, товар ишлаб чиқарувчининг у ёки бу маҳсулот етиштиришига қодирлиги, ишлаб чиқаришидаги хавф-хатар ва бошқаларга товар ишлаб чиқарувчи маъсул ҳисобланади.

Юқоридан кўринадики, маркетинг, энг аввало, кейинги маҳсулотни қайта ишлаб чиқарувчилар (озик-овқат ва енгил саноат корхоналари)га етазиб беради. Ҳар хил товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятини горизонтал интеграция, қайта ишловчи корхоналар ва савдони эса вертикал интеграция асосида бирлаштиради.

Товар ишлаб чиқарувчи ва қайта ишловчи корхоналарнинг биргаликдаги фаолияти (ҳамкорлик формаси) мезомаркетинг (мезо-ўрта, оралик) бўлиб, аграр иқтисодиётда хукмрон мавқега эгадир. Шу билан бирга саноатнинг бошқа соҳаларида бу шакл микромаркетинг (кичик корхона ва товар ишлаб чиқарувчи) деб аталади.

5. Кишлоқ хўжалик маҳсулотларини, асосан, шаҳар аҳолисини истеъмол қилиши ҳам ҳар хил воситачилар маҳсулотни сотиш заруриятини туғдиради. Бу эса товар ишлаб чиқарувчилар оладиган даромаднинг камайишига олиб келади, чунки маҳсулот қийматининг маълум қисми воситачиларда қолади.

6. Энг муҳим социал жиҳатлардан бири, кишлоқ хўжалигида товар ишлаб чиқарувчиларнинг бозордаги фаолиятини давлат томонидан тартибга солиб туриш ва уни социал ҳимоя қилишдир. Режалаштириш иқтисодидан бозор муносабатларига ўтиш даврида бозордаги вазият сезиларли даражада ўзгаради, бу эса ҳар хил кишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бозордаги ҳолатининг ўзгартиришига таъсир этади.

Агар режали иқтисодиётда кишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун давлат тайёрлов баҳоси амал қилиб, маҳсулот сифатидан қатъи назар, қабул қилиш кафолати таъминланган бўлса, бозор иқтисодиётида баҳо талаб ва таклифга қараб ўзгариб туради.

Маркетинг субъекти – товар ишлаб чиқаришни ва хизматни ташкил этишни, улгуржи ва чакана савдо ташкилотларини маркетинг соҳаси мутахассисларини ва ҳар хил истеъмолчиларни ўз ичига олади.

Маркетинг маҳсулотни етиштириш ва сотишнинг аниқ дастурини тузиш, бозордаги ўзгаришларга тезда ўрганиш ва рақобатда маълум афзалликларга эга бўлиш имкониятини яратади. Маркетинг концепцияси хоҳлаган товар ишлаб чиқарувчилар ёки хўжаликлар (ширкат, деҳқон, фермер ва бошқалар) томонидан улар етиштириган маҳсулот туридан қатъи назар, кенг кўламда қўлланилади.

Маҳсулот турларидаги фарқ, маҳсулотни бозорда сотишнинг ўзига хос хусусиятлари савдо операцияларини амалга оширишда универсал маркетингдан фойдаланиш мумкин.

Маркетинг фаолиятининг доираси кенг бўлиб, унда баҳолар системаси, маҳсулотни сақлаш, жойлаштириш, савдо марказларини яратиш, маҳсулотни сотиш, савдо ходимларини бошқариш, кредит бериш, маҳсулотни ташиш, ижтимоий талабларни бажариш, савдо шаҳобчалари очиш учун жой танлаш, истеъмолчиларни ўрганиш, улгуржи, чакана савдони ва кўргазмаларни ташкил этиш, жамият билан муносабатларни яхшилаш, бозор

тадқиқотларини олиб бориш, товарларнинг сифатига кафолат бериш ва ҳоказолар билан шуғулланади.

Маркетингнинг асосий вазифаси – функциясига сотиб олиш, сотиш, маҳсулот ташиш ва уни сақлаш, саралаш, молия маблағи билан таъминлаш, маҳсулотни кўргазмага қўйиш ва бозор маълумотларини йиғишдан иборат.

Маркетинг бозор ҳолати тўғрисида доимий маълумотга эга бўлиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талаб динамикаси ва баҳосига оид маълумотлар ўрганиш, дастурни ишлаб чиқиш учун жаҳон бозори ҳолати ва динамикаси тўғрисида етарли маълумотга эга бўлиш керак.

Бундай маълумотларни олиш ҳар хил йўл билан амалга оширилиши мумкин. Биринчидан, мамлакат миқёсида деҳқончилик маҳсулоти баҳоси ва унга бўлган талаб тегишли ахборот органлари томонидан таъминланади. Иккинчидан, амалдаги маркетинг бўлинмалари хизматига мурожаат қилиш ёки бир неча товар ишлаб чиқарувчилар кооперативини ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади. Ташқи бозор ҳолати билан танишиш учун деҳқончилик бозори ҳолатини ўрганиш билан шуғулланувчи экспорт ташкилотларига мурожаат қилиш лозим.

Товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятида кўргазма муҳим ўрин тутади. Кўргазма тор маънода маҳсулотнинг истеъмол хусусиятлари тўғрисидаги маълумотни шу маҳсулотга бўлган талабни янада ошириш учун хизмат қилади.

Маҳсулот кўргазмасини ташкил этиш йўллари ҳар-хил. Ахборот органлари орқали кўргазмалар ташкил этиш, каталоглар, шиорлар, буклетлар ишлаб чиқиш ва ҳоказо. Маҳсулот турлари (сабзавот, мева, зотли моллар ва қўйлар) бўйича умумий ва ихтисослашган кўргазмалар ва маҳсулотни сотиш бўйича ярмаркалар ташкил этиш. Ярмарка ва кўргазмалар савдо битимлари тузиш жойи бўлиб ҳам хизмат қилади.

Маркетинг вазифалари орасида бозорни ҳар томонлама ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Турли гуруҳдаги истеъмолчилар талаби ва эҳтиёжини қондириш учун ишлаб чиқаришга ва маҳсулотларни реализация қилишга боғлиқ тадбирларни ишлаб чиқишга тўғри келади. Бу эса ўз навбатида бозор иқтисодиётини ўрганувчи мутахассислар ва маркетинглар томонидан товар маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг илмий ва амалий фаолиятига тегишли ахборотларни йиғиш, таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган комплекс ишларни бажаришдир.

Товарнинг рақобат қобилиятини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу бир хил товар ишлаб чиқарувчилар товарларини таққослаш йўли билан, яъни товарнинг сифати, баҳоси ва унга сарф қилинган харажатлар билан аниқланади. Аниқланган камчиликларни бартараф этиш товарнинг рақобат қобилиятини оширади.

Маҳсулот сифати муҳим иқтисодий категория бўлиб, маҳсулот сифатини яхшилаш аҳолини озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини тўла-тўқис қондиришга хизмат қилади, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш имконини беради. Маҳсулот сифатига талаб, истеъмолчилар ва давлат органлари томонидан шаклланади. Маҳсулот сифатини аниқловчи омил-истеъмолчининг талаби, бозор ва рақобатдир.

Бозор сегменти: тушунча ва омиллари. Маркетинг тизимида истеъмол талабини ўрганиш бозор сегментини татбиқ қилиш билан чамбарчас боғланган. **Бозор сегменти** – ягона бозорни эмас, балки алоҳида сегментлар йиғиндиси (истеъмолчилар гуруҳи, бозорда маҳсулотларни сотиш шахобчалари) доирасида маҳсулотларни сотишни тушунилади.

Бозор сегменти истеъмолчилар талабига кўра, бозор ва ишлаб чиқаришнинг бир - бирига мос равишда ривож топишидир.

Агар бозор ҳажми кичик бўлса, табиийки, бўлиниш натижасида шундай кичик сегментлар пайдо бўладики, бозорга кириш учун сарф қилинган харажатлар ўзини оқламайди ва фойда ҳам келтирмайди.

Бозор сегменти концепцияси бозор стратегиясини қайта қуришни тақозо этади. Истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш сиёсатидан харидорлар талабларини қондиришга ўтилади.

Ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулотларини муваффақиятли ва қулай шароитда реализация қилиш учун ўзига жалб этувчи бозор сегментини топиши лозим. Бу ерда кетма-кет босқичлардан иборат уч маркетинг бўлиши мумкин. **Оммавий маркетинг, табақалашган товар маркетинги ва мақсад маркетинги.**

Оммавий маркетингга истеъмолчилар учун умумий бўлган ишлаб чиқариш, тақсимот ва рағбатлантириш характерлидир. Табақалашган товар маркетингида истеъмолчилар хилма - хиллик яратиш мақсадида сифат кўрсаткичлари ва характеристикаси билан бир - бирдан фарқ қиладиган, камида иккита, аксарият ҳолларда бир нечта маҳсулот турларини ишлаб чиқариш амалга оширилади.

9.5. Фермер хўжаликларидан товар ва фонд биржаларидан фойдаланиш йўллари

Қишлоқ хўжалик товар биржаси – тижорат корхона бўлиб, улгуржи савдо, истеъмол ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган товарларни эркин баҳода етказиб беради. Биржа ўз фаолиятини очик савдода, маълум жойда, биржа қондасига мос равишда амалга оширади.

Биржа фаолияти қонуний, ташкилий ва иқтисодий асосда олиб борилади.

Қонуний жиҳати – биржа аъзолари биржа мулкнинг эгаси бўлиб, қўйилган капитал маблағлар ва олинган даромадлар эгасидир.

Ташкилий жиҳати – харидор ва сотувчини учраштиради (очик биржаларда) ёки воситачи мутахассислар (брокер, дилер, маклерлар) орқали харидор ва сотувчини ўртасида битим тузилади (ёпик биржада).

Иқтисодий жиҳати – товар биржаларининг фаолияти йирик улгуржи товар бозори ва шу билан бирга реал бозор баҳолари асоси сифатида тавсияланади.

Товар биржалари қуйидаги турларга бўлинади:

- 1. Ёпик товар биржалари.** Бунда биржа аъзолари, брокер, дилер, маклерлар ва Низомга кўра, биржа аъзолари деб қабул қилинган шахслар қатнашади.
- 2. Очик товар биржалари.** Бунда биржа савдосига қатнашиши хоҳиши бўлган барча ходимлар иштирок этиши мумкин.
- 3. Ихтисослашган товар биржалари.** Маълум турдаги товарлар билан муомала хизматини бажаради.

Товар биржалари аъзолари, юридик ёки молиявий шахс, жумладан, чет эл фуқароси бўлиши мумкин. Биржа аъзоси бўлиши учун брокерлик жойи сотиб олинади.

Товар биржалари брокер компаниялари орқали фаолият кўрсатади. **Брокер компанияси** – бу алоҳида шахс, ширкат, акционер бирлашмаси ёки тузилма бўлиб, асосий фаолияти мижоз (товар

ишлаб чиқарувчи, харидор, савдо воситалари) ва биржа ўртасида алоқа боғлашга қаратилган бўлади.

Брокер компанияси мижозлардан (фермер) харид қилиш ёки биржа товарларини сотиш бўйича аризаларни йиғиш, расмийлаштириш ва оператив равишда ўз биржа брокерларига етазиб бериши. Брокер олинган аризани бажаради ва бажарганлиги тўғрисидаги хабарни брокер компаниясига ва ундан кейин мижозга жўнатади. Бундан ташқари, компания ўз брокерларининг тўлов қобилиятига кафолат ҳам беради, яъни суғурта тўлови вазифасини бажаради. Брокер хизмати ҳақи брокер компанияси ва мижоз ўртасидаги келишув орқали аниқланади. Брокер хизмати ҳақи тузилган битимлар қийматининг ўндан бир, баъзида юздан бир фоизини ташкил этади. Тахминан битим қийматининг 1-2 фоизини мижозга маржа (суғурта тўлови) сифатида тўлаши керак. Товар биржаларининг вазифалари:

- *хўжалик субъектлари ёки қатнашувчи биржа воситачилари ўртасида биржа савдоси учун шароит яратиш бериши;*
- *биржа савдосини ўтказиш, товарлар бўйича талаб ва таклифни ўрганиш, зарурат тузилганда воситачи вазифасини бажариши;*
- *товарлар баҳосини аниқлаш ва уни махсус бюллетенларда чоп этиши;*
- *биржа битимларини расмийлаштириши;*
- *биржа операциялари бўйича тортишувларни ҳал этиши;*
- *товар оборотини ўрганиш, тартибга солиш ва енгилаштириш билан боғлиқ бўлган операцияларни бажариши.*

Товарларни биржада савдо қилиш – бозорда олиб бориладиган савдо сингари амалга оширилади. Харидор товарни кўргандан кейин, сифати, сертификатига қараб баҳо қўйилади. Бундан ташқари, товарларнинг намунасини ярмаркага ёки улгуржи бозорга қўйиш орқали ҳам савдо қилинади.

Икки томонлама битимлар тузишда (форвард-битим) – сотувчи ва харидор маҳсулотни етказиб бериш, қабул қилиш, унинг сифати, етказиб бериш муддати, баҳоси, уни аниқлаш услуби ва бажарилган битимга ҳақ тўлаш қоидаси тўғрисида мажбурият оладилар.

Икки томонлама форвард битим барча товарга тузилиши мумкин. Бозорда сотиладиган товардан фарқи, шартномада маҳсулотларнинг стандарт кўрсаткичлари кўрсатилади.

Фьючерс ёки шошилинч битим – товар ишлаб чиқарувчи биржа хизматчиси брокерга ҳали етиштирмаган маҳсулотини, баъзида экилмаган экин учун битим тузишда воситачилик қилгани учун, маълум миқдордаги пулни беради. Брокер олинган маҳсулот ҳажминини мўлжаллаб, у билан узоқ муддатли битим тузади.

Фермер юқори ҳосил олгандан кейин, ҳосилнинг маълум қисмини ўзида қолдириб, брокерга ҳам белгиланган улушини беради. Брокер зиён кўрмайди, у воситачилиги учун олинган ҳақни олгандан кейин, шартномага кўра етиштирилган ҳосилнинг бир қисмини қабул қилади ва тузилган битим асосида тегишли шахсга ёки ташкилотга маҳсулотни беради.

Агар ҳосил бўлмайд қолса, товар ишлаб чиқарувчи брокерга ҳосилни олиш учун зарур бўлган воситаларни (уруғлик, машина, ўғит ва бошқалар) қайтармайди. Бу ҳолда брокер ютқазади. Фьючерс битими қатнашчилари бўлажак бозорни баҳолайди ва ишлаб чиқарувчи даромадини (режалаштирилган ва ҳақиқий баҳолар ўртасидаги қолдиқ) олишга умид қилади, харидор эса сотиб олинган шартномани юқори баҳода сотишга мўлжаллаб иш юритади.

Фермер баҳонинг тушишидан келадиган хавф-хатар(зарар)ни камайтириш ва олдиндан белгиланган максимал миқдордаги даромадни олиш учун савдо опционидан фойдаланади.

Опцион – бу иккала шартнома тузувчилар ўртасидаги битим бўлиб, бунда улардан бири мукофот олади, сотиб олиш ёки сотиш мажбуриятини олади, бошқаси мукофот пулини тўлайди ва маълум товарни белгиланган вақт давомида аниқ баҳода сотиш ҳуқуқини олади.

Маркетинг инфратузилмасининг таркибий қисми фонд биржалари ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси вақтинча фойдаланмаётган пул маблағларини қайта тақсимлаш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлаш, сотиш, харид қилиш билан боғлиқ бўлган биржа операциялари (акция, облигация, банк сертификатлари, хазина мажбуриятлари ва бошқалар)ни амалга ошириш учун қулай шароит яратишдан иборат. Фонд биржалари бу ташкилий расмийлаштирилган, мунтазам фаол ишлаб турувчи бозор бўлиб, бунда қоидага кўра қимматбаҳо қоғозлар савдоси амалга оширилади.

Қисқача хулосалар

Республика аграр соҳасида маҳсулотни етиштириш бозор муносабатларида шаклланган бўлиб, унинг самараси бозор муносабатларига асланган. Маҳсулотларни етиштиришнинг турли усулларидан фойдаланилмоқда. Асосан, давлат буюртмаси, фьючерс шартномаси, контрактация шартномаси ҳамда эркин савдога чиқиб ўз маҳсулотлари товарлилик даражасини оширишга ҳаракат қилмоқда. Айниқса, пахтанинг, ғалла ва шоланинг бир қисми тадбиркорнинг ўз ихтиёри билан келишилган баҳода сотилиши ҳам моддий манфаатдорликни оширмоқда.

Тайёрлов ва чет эл компаниялари билан инвестиция ҳамкорлиги асосида шартнома усулида маҳсулот етиштириш деҳқонга катта иқтисодий ишонч туғдиради. Чунки ўз маҳсулотини олувчи харидор борлиги, маҳсулот ҳажмини кўпайтириш исрофгарчиликка йўл қўймаслик, ҳамкорлик талаби бўйича маҳсулотни сифатли етказиб бериш манфаатдорлиги ошмоқда. Фермер хўжалигида маҳсулот етиштириш ва уни сотиш маркетинг хизмати бўлиб, уни ташкил этиш ҳар бир раҳбарнинг асосий мақсади бўлиши керак.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Ўзбекистон хўжалигида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш заруриятини тушунириш беринг.*
- 2. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш йўллари қандай?*
- 3. Маҳсулот харидорларини олишдаги чора-тадбирларни изоҳланг.*
- 4. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, саклаш ва сотишнинг замонавий усуллари қандай?*

5. *Маркетинг тушунчаси нима?*
6. *Маркетинг хизматиға нималар киради?*
7. *Маркетинг хизмати қандай ташкил этилади?*

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўллари». –Т.: «Ўзбекистон», 1995. 71 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мева-сабзавотчилик ва узумчилик соҳасини ислох қилиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори. Халқ сўзи газетаси. –Т.: 2006 йил, 11 январ, 2 сон.
3. «Маркетинг». –Т.: «Ўқитувчи», 1997, 167 б.
4. Петранева Г. А. Экономика и управление в сельском хозяйстве, Академия, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>
5. Салимов Б. Т. ва бошқалар. «Фермер ва деҳқон хўжаликлари иқтисоди». –Т.: «ГДИУ», 2004, 142 б.
6. Сельскохозяйственные рынки. Москва. 2000 й.
7. Тошматов Х., Қаландаров О., Ризаев Ч. «Қишлоқ хўжалигида маркетинг асослари» –Т.: «Билим», 1996, 106 б.
8. Дайджест-журнал «Фермер». www.chshb.ru
9. ЛБР - сельскохозяйственная техника, комбайны, косилки, сеялки, запчасти к сельхозтехнике www.lbr.ru
10. Сельскохозяйственные рынки. Москва. 2000 й.
11. Носиров П., Абдуллаева Ш. «Маркетинг – бозор иқтисодиёти асослари», –Т.: «Ўзбекистон» 1994, 230 б.

Х БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИ

10.1. Иқтисодий алоқалар тушунчаси. Шартнома ва уни тузиш йўллари

Иқтисодий алоқалар фермер хўжалиги фаолиятида ишлаб чиқариш, иқтисодий, ҳуқуқий муносабатлар асосида шаклланади ва юқори самарадорликка эришилади. Моддий таъминот, сервис хизматлари билан фермер хўжалиги ўртасидаги иқтисодий алоқалар замирида иқтисодий манфаат шаклланиб, хўжалик юриштишнинг иқтисодий механизмлари орқали тартибга солинади. Хўжалик юриштишнинг иқтисодий механизмларига режалаштириш, баҳо, солиқ, молиялаштириш ҳамда кредитлаш, шартномавий муносабатлар ва ҳоказолар киради.

Фермер хўжаликларининг бошқа тармоқлар (саноат, айниқса, қайта ишлаш, уруғлик, минерал ўғитлар, техника билан таъминловчи тармоқлар корхоналари ва ҳ.к.) билан иқтисодий алоқалари шартнома асосида олиб борилади. Шартномада шартнома шартлари тўлиқ кўрсатилган бўлиб, ҳар иккала томон манфаатлари йўлида амалга оширилади.

Фермер хўжаликлари ёлланма ишчи ходимлари билан иқтисодий алоқаларини меҳнат шартномаси асосида олиб боради. Давлат органлари билан эса солиқ, нафақа таъминоти, экология, банк, молия, суғурта тизимлари билан иқтисодий алоқалар олиб боради.

Мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўтиши муносабати билан турли мулкчилик шаклларида фаолият кўрсатаётган субъектлар ўртасидаги муносабатлар қонуний ҳужжатлар асосида ташкил этилмоқда. Чунки, ҳуқуқий ёки жисмоний шахслар (субъектлар) ўртасида тузиладиган барча турдаги шартномалар уларнинг молиявий фаолиятини қонунчилик йўли билан мувофиқлаштиради, ҳақ -ҳуқуқларини белгилайди ва ҳимоя қилади.

Бу Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1998 йил 29 августдаги «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонунда ўз аксини топди ва ўзаро иқтисодий муносабатлар қонун йўли билан ҳимояланди.

Фермер хўжаликларнинг бошқа корхона ва ташкилотлар билан бўладиган иқтисодий муносабатлари шартнома асосида амалга оширилмоқда.

Фермер хўжаликлари пахта, ғалла, мева, сабзавот, полиз, гўшт, сут ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришдан истеъмолчига етказиб бериш жараёнларида турли тайёрловчи, қайта ишловчи ва сервис хизмат кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар билан тузиладиган шартномалар асосида фаолият кўрсатмоқда.

Аксарият фермер хўжаликлари маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича тегишли хўжалик субъектлари билан шартномалар тузишда маҳсулотларни ҳимоялаш, яъни суғурталаш, иқтисодий ҳамда ҳуқуқий маслаҳат марказлари хизматларидан, чет эл инвестициялари ёки микрокредитларни ишлаб чиқариш фаолиятига жалб қилиш ишларида қийинчиликларга дуч келмоқда.

Фермер хўжаликларининг тайёрловчи, хизмат кўрсатувчи ва қайта ишлаш корхоналари билан тузаётган шартномаларида томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бир томонлама, яъни тайёрлов ва хизмат кўрсатувчи корхоналар фойдасига ҳал бўлмоқда.

Шу сабабли, кўплаб фермер хўжаликлари асоссиз равишда зарар кўрмоқдалар.

Чунки фермер хўжаликлари раҳбарларининг шартнома тузиш бўйича етарли иқтисодий–ҳуқуқий билим ва малакаларга эга эмас.

Республикада фермер хўжаликларининг ривожланаётганини ҳисобга олиб, шартнома муносабатлари ва уларнинг моҳияти ҳақида тушунча бериш уларнинг фаолиятини такомиллаштиришга катта ёрдам беради. Томонлар ўртасида шартноманинг келишув шартлари Ўзбекистон Республикаси «Фуқоралик кодекси»да **«Икки ёки бир неча шахснинг фуқоралик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви шартнома дейилади»**–деб изоҳ берилган.

Юридик ва жисмоний шахслар ҳам ўзаро келишган ҳолда қонунчилик ҳужжатлари асосида бир-бирлари билан шартнома тузишлари мумкин.

Томонлар шартнома тузишдан олдин, унинг моҳияти, оқибати томонларнинг молиявий ҳолатига таъсири қандай бўлишини тўла ўрганиб чиқишлари керак.

Шартномани тузиш икки босқични биринчи томон таклиф этиши (оферта дейилади) ва иккинчи томон ушбу таклифни қабул қилиши ёки қабул қилмаслиги (акцепт дейилади) босқичларини ўз ичига олади.

Шартномалар эркин тузилади. Уни мажбурий тарзда тузиш қонунчилик ҳужжатларига асосан тақиқланади ва жинойт ҳисобланади.

Шартнома битта маҳсулот ёки хизмат турига тузилиши мумкин. Шунингдек, айрим ҳолларда бир неча маҳсулот ёки хизмат турларига шартномалар тузишга тўғри келади. Бундай шартномалар аралаш шартномалар турига киради.

Тузилаётган шартномалар бешта муҳим ва битта қўшимча бўлимдан иборат бўлиб, унда кириш, шартнома мазмуни, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, томонларнинг жавобгарлиги ва қўшимча шартлари бор. Шартнома тузишда томонларнинг розиликлари билан уларга қўшимчалар қилиниши ёки илова тақдим этилиши мумкин. Бундай ҳолларда фермер хўжаликлари раҳбарлари шартноманинг қайси асосий шартлари қонунчиликда бевосита белгилаб қуйилганлигини ва қайси шартлар ўзаро келишиш йўли билан тузилишини билиш керак.

«Фуқаролик кодекси»нинг 364-моддасига мувофиқ, томонларнинг ўзаро келишув асосида шартноманинг барча асосий ва қўшимча шартлари бўйича имзоланган шартнома тузилган ҳисобланади.

Шартномаларнинг кириш қисмида:

- *шартноманинг тўлиқ номи (матни, ҳар хил талқин қилмаслиги учун) ва рақами;*
- *имзо чекилган йил, ой ва кун, яъни томонларнинг имзо чеккан вақти, энг муҳими шартнома муддати, яъни унинг кучга кирган вақти ва унинг охири муддати;*

- *имзо чекилган жой;*

- *томонларнинг манзилгоҳлари, тўлиқ номлари, уларнинг ҳуқуқий мақоми;*

- *шартномалар матнининг қисқа ва тушунарли бўлиши учун тарафлар номланиши зарур.* Масалан, маҳсулот етказиб бериш шартномасида «Маҳсулот етказиб берувчи» ёки «Сотиб олувчи», ижара шартномасида «Ижарага берувчи» ва «Ижарага олувчи» ёки шунга ўхшаш «Таъминотчи», «Истеъмолчи», «Буюртмачи» каби бошқа номлар аниқ кўрсатилиши шарт.

Шартноманинг мазмунида унинг мақсади, умумий суммаси, миқдорига таъриф берилади ва улар ўзаро келишилган ҳолда ушбу бўлимда батафсил акс эттирилади.

Шартноманинг мазмуни деҳқон ва фермер хўжаликларининг қандай турдаги маҳсулот етказиб бериши, сотиши, хизматдан фойдаланиши каби йўналишларининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Бунда асосий шартлар билан биргаликда томонларнинг ўзаро келишувларига асосан, белгиланган шартлар ҳам акс эттирилиши, шунингдек, маҳсулот ёки хизмат турининг ўлчов бирликларининг тўғри қўйилишига алоҳида эътибор берилиши лозим.

Шартномаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қисмида шартнома шартларини бузган томонга нисбатан қўлланиладиган чоралар акс эттирилади ва улар томонларнинг ўз мажбуриятларини белгиланган муддат ва миқдорларда бажарилишини таъминлашга қаратилган бўлади.

Шартнома шартларини бузганлик ёки муддатларга риоя қилмаслик ҳолатлари учун жавобгарлик «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуннинг 25-32- моддаларига асосан, қўлланилади. Аксарият ҳолларда шартнома шартлари бузилганда, шартномани бузган томон иккинчи томонга жарима ёки пеня тўлайди.

Ушбу Қонуннинг 25-моддасига кўра, товарларни етказиб бериш (хизматлар кўрсатиш) муддатларини бузганлик учун товар етказиб берувчи (масалан, пудратчи фермер хўжалиги ва бошқалар) сотиб олувчига (буюртмачига) кечиктирилган ҳар бир кун учун мажбурият бажарилмаган қисмининг 0,5 фоизи миқдорида, лекин унинг 50 фоизидан ошмаган миқдорида пеня тўлайди, шунингдек товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини тўлашдан бош тортганлик ва тўлов талабномасини бутунлай икки қисмини рад этганлик учун сотиб олувчи (буюртмачи) маҳсулот етказиб берувчи(фермер, пудратчи)га ўзи тўлашни рад этган ёки бош тортган сумманинг 15 фоизи, лекин ушбу сумманинг 50 фоизидан ошмайдиган миқдорида жарима тўлайди.

Мазкур қонунда, шунингдек, «Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари контракция шартномаларини тузиш ва бажариш тартиби тўғриси»даги Низомда кўзда тутилган бошқа жарима чораларини фермер хўжаликлари раҳбарлари яхши билишлари ва уларни тегишли корхона, ташкилотлар билан тузиладиган шартномаларда ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида оқилона фойдаланишлари лозим.

Шартноманинг «Бошқа шартлар» бўлимида – шартноманинг кучга кириш вақти аввалдан келишилганлигини инобатга олиб, ушбу вақт ўзгариши ёки бошқа кўзда тутилган ҳолатлар юзага келган тақдирда шартномаларнинг бажарилиши қандай амалга оширилиши кераклиги ёки шартнома юзасидан шартномани бажариш давомида содир бўлиши мумкин бўлган келишмовчиликларни ҳал қилиш, шартномани ўзгартириш ёки уни бекор қилиш шартлари ва тартиб, шартнома асл нусхасининг миқдори ва бошқалар кўрсатилади.

Шартноманинг имзоланишига ваколат берилган шахсининг тўлиқ исми, отасининг исми ва фамилияси, тарафларнинг манзили, почта, банк, реквизитлари, алоқа усуллари каби мулоқотлар аниқ кўрсатилиши шарт. Фермер хўжалигида контракция шартномалари Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрда «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида шартномавий муносабатларни такомиллаштириш ва мажбуриятларнинг бажарилиши учун томонларнинг жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги» 383-сонли Қарори қабул қилинди. Ушбу Қарорга биноан, «Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлаш, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни

рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек, уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида Низом» тайёрланди ва тасдиқланди.

Мазкур Низомнинг амал қилиши фермер хўжаликлари билан бошқа қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилар ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш, моддий техника ресурсларини етказиб бериш, механизация ишларини бажарувчи, хўжаликларга сервис, агрокимё, агротехника хизматлари ва ҳоказо ташкилотлари ўртасида тузиладиган контракция шартномаларида ўз ифодасини топади.

Контракция шартномаларида тайёрловчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини келишилган муддатларда бериш, харид қилувчи эса келишилган муддатларда ҳақ тўлаб ушбу маҳсулотни сотиб олиш мажбуриятини олади.

Моддий-техника ресурслари таркибига кирувчи эҳтиёт қисмлар, уруғлик, ўсимликларни химоя қилиш воситалари, ёкилғи-мойлаш материаллари, минерал ўғит ва бошқаларни етказиб бериш юзасидан тузилган шартнома бўйича етказиб берувчи ташкилот хўжаликка ўзи ишлаб чиқарадиган ёки харид қиладиган моддий-техника ресурсларини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда фойдаланиш учун келишилган муддатда етказиб бериш мажбуриятини олади. Ўз навбатида хўжалик эса моддий-техника ресурсларини қабул қилиб олиш ва улар учун белгиланган, яъни келишилган нархлар бўйича ҳақ тўлаш мажбуриятларини олади.

Белгиланган тартибда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг айрим турларини давлат эҳтиёжлари учун харид қилиш мавжуд бўлган тақдирда тайёрлов ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳисоб-китоб жамғармаси билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилишни маблағ билан таъминлаш тўғрисида шартнома тузадилар.

Тузилган барча турдаги шартномалар қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимларида рўйхатдан ўтказилгандан кейин амалга оширилиши белгиланган.

Шартномаларда, уни тузиш тартиби, яъни мавзуси, маҳсулотнинг номи, ассортимент микдорининг ҳажми, сифати нархларининг тури ва ҳисоб-китоблар тартиби ва шакли ҳамда муддатлари шартноманинг умумий суммаси, томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, маҳсулотни етказиб бериш тартиби ва шартлари, топшириш, қабул қилиб олиш (ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш) жойлари ва муддатлари (давлат), шартноманинг мажбуриятлари бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажармаганлиги учун томонларнинг мулкӣ жавобгарлиги, шартномалар бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби ва якуний қоидалари акс эттирилади.

Давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш юзасидан тузиладиган контракция шартномаларида давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган ҳамда хўжаликлар ихтиёрида қоладиган маҳсулотларнинг нави ва микдори ҳам кўрсатилади.

Янги Низомга мувофиқ, шартномаларни ўз вақтида тузиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштирувчиларга етказиб бериш, тайёрловчи ва хизмат кўрсатувчи ташкилотларга юклатилади ва уларнинг жавобгарлиги оширилади. Ушбу корхоналарнинг вакиллари шартномалар тузиш учун бевосита қишлоқ хўжалиги етиштирувчилар манзилига боришлари белгилаб қўйилган. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчилар ва тайёрловчи, хизмат кўрсатувчи ташкилотлар ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш 7 та босқичда амалга оширилади:

1-босқичда, асосан, шартномалар тузишга, агротехника тадбирлари бошланишидан бир ой олдин тайёрлов, хизмат кўрсатувчи ва бошқа ташкилотлар тайёргарлик кўра бошлайди.

2-босқич. Қишлоқ хўжалик корхоналарига шартномалар 7 кун мобайнида кўриб чиқиш ва имзолаш учун тақдим этилади.

3-босқич. Тайёрлов, хизмат кўрсатиш ва бошқа ташкилотларга шартномаларни рўйхатдан ўтказиш учун 3 кун муҳлат берилади.

4-босқич. Қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимларига шартномаларни рўйхатдан ўтказиш учун 3 кун муҳлат берилади.

5-босқич. Қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимларига шартномаларни рўйхатдан ўтказгандан кейин тайёрловчи, хизмат кўрсатувчи ва бошқа ташкилотларга тарқатиш учун бир кун муҳлат берилади.

6-босқич. Рўйхатдан ўтказилгандан сўнг, тайёрлов хизмат кўрсатувчи ташкилотларга 2 кун ичида шартномаларни хўжаликка етказиш топширилади.

7-босқич. Тайёрловчи, хизмат кўрсатувчи ва бошқа ташкилотлар, қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимлари, қишлоқ хўжалиги корхоналарига жами шартнома шартлари бажарилгандан сўнг, 3 кун ичида шартномаларни сақлаш учун топширилади.

Янги намунавий шартномада томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўла акс эттирилган. (2-илова)

10.2. Фермер хўжаликларининг фаолиятидаги мувофиқлаштирувчи иқтисодий алоқалар

Республикамизда фермер хўжаликлари сонининг ортиши билан маҳсулот етиштиришда уларнинг салмоғи ошмоқда. Шунинг учун, фермерлар фаолиятини, давлат ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Фермер хўжаликлари сони кўпайиб бориши билан уларнинг фаолиятини мувофиқлаштиришга ҳукумат томонидан катта эътибор берилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Президентининг 1997 йил 18 мартдаги «Шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва мамлакатни озиқ-овқат билан таъминлашда уларнинг ролини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 28 апрелдаги 215-сонли Қарори билан Республика шахсий томорқа ва деҳқон хўжаликлари уюшмаси ташкил этилди.

Ўша пайтга қадар қуйи бўғинда мустақил фермер хўжаликлар ва жамоа хўжаликлар негизида ташкил этилган ички фермер хўжаликлари фаолият кўрсатган бўлса, уларнинг республикадаги барча туманларда, шунингдек, баъзи вилоятлар бўйича уюшмалари тузилган бўлиб, мамлакат миқёсида эса, бу уюшмалар фаолияти қишлоқ хўжалиги вазирлиги тизимидаги «Деҳқон (фермер) хўжаликлари бошқармаси» томонидан мувофиқлаштирилган эди. Фермер хўжаликлари фаолияти вилоят ва туманларда икки йўналишда: туман ва вилоят фермер хўжаликлари уюшмасида ва қишлоқ хўжалик бошқармалари орқали мувофиқлаштирилди.

Фермерлар уюшмаси эса бевосита фермер хўжаликлари билан иш олиб боради. Топшириқ ва вазифаларни вилоят вакиллиги ва туман ҳокимиятидан олиб, ўз навбатида

вилоят вакиллиги фаолиятини такрорлайди. Фермер хўжалиklarини ривожлантиришда ташаббус кўрсатиб, фермер хўжалиklarига бевосита амалий ёрдам бера олмайди. Уюшманинг асосий вазифаси вилоят вакиллиги ва маҳаллий ҳокимиятлар буйруғига биноан, қишлоқ хўжалик экинларини жойлаштириш ва фондларни марказлашган усулда тақсимлаш, моддий-техника ресурсларини фермер хўжалиklarига етказишдир.

Кўпгина ривожланган мамлакатларда фермер хўжалиklarининг фаолияти давлат томонидан имтиёзли қарзлар, субсидиялар ва бошқа турдаги молиявий ёрдамлар ҳамда квоталар ёрдамида тартибга солиниб турилади. Бу тадбирларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиёти қонунлари асосида, махсус давлат дастурлари орқали амалга оширилади.

Тарқатилган ширкат хўжалиklари негизида ташкил этилган фермер хўжалиklари фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларга амалий ёрдам бериш мақсадида ўртача 5-6 кишидан иборат «Фермерлар бирлашмаси» ёки «Фермерлар уюшмаси» тузилган. Уюшмада зироатчи муҳандис, муҳосиб, иқтисодчи каби мутахассислар бўлиб, фермер хўжалиklари томонидан ажратилган ажратмалар ҳисобига фаолият юритади.

Уюшмалар ҳозирги кунда кўпроқ фермер хўжалиklари фаолиятини мувофиқлаштирувчи ва ҳуқуқий ҳимоя қилувчи эмас, балки назорат қилувчи органга айланиб қолмоқда.

Шунинг учун, ёппасига тарқатилган хўжалиklar заминида ташкил топган фермер хўжалиklar ўзаро ихтиёрийлик асосида кооперация шаклида бирлашишлари мумкин. Кооперация раиси, унинг ижроия органи демократик асосда фермерлар томонидан сайланиб, унинг фаолияти фақатгина фермер хўжалиklarига барча зарурий таъминот сервис хизмати кўрсатишни ташкил қилишдан иборат бўлади.

Фермер хўжалиklarининг фаолиятини мувофиқлаштирувчи асосий ташкилот фермер хўжалиklари уюшмаси туман вакиллиги ҳисобланади.

Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 22 апрелдаги «Дехқон ва фермер хўжалиklари уюшмаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги 168-сонли қароридан мақсад белгиланган фермер хўжалиklари фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларнинг манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилишдан иборатдир.

10.3. Фермер хўжалигида бизнес режа ва уни тузиш йўллари

Фермер хўжалиklари мустақил юридик шахс мақомига эга бўлган тадбиркорлар сифатида кам харажатлар ҳисобига бозоргир, сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириб, даромади миқдорини оширишни асосий вазифа даражасига кўтариши лозим. Харажатларни камайтиришнинг бирдан-бир тўғри йўли бу етиштирилаётган маҳсулот бирлиги, экин майдонлари ёки чорва моллари бош сони ҳисобига сарфланаётган меҳнат ва моддий-техник ресурслар миқдорини камайтиришни йўлга қўйишдир.

Фермер хўжалиklари томонидан ишлаб чиқиладиган бизнес режалар ушбу меъёрларга асосланиши лозим.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш учун талаб этиладиган меҳнат ва моддий харажатлар меъёрлари ишлаб чиқилган бўлиб, улар маълум ҳосилдорлик кўрсаткичларига боғланган ва ҳосилдорлик ўзгариши билан сарф харажатлар миқдори ҳам ўзгариши мумкин.

Ҳосилдорликнинг ўзгаришига ўғитлар, меҳнат сарфи, ёқилғи миқдори таъсир этса, бир гектарга сарфланадиган уруғлик миқдорига таъсир этмаслиги мумкин.

10.3.1-жадвал . Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш учун бир гектар ерга сарфланадиган меҳнат ва моддий харажатлар меъёрлари

Дон	42	134	220	164	420	210	147	63
Шу жумладан, ғалла	42	134	220	164	420	210	147	63
Пахта	27	964	45	340	485	220	155	110
Картошка	120	900	4000	325	240	110	75	55
Сабзавот	220	1680	20	200	285	135	95	55
Мева	40	800	х	263	270	120	85	65
Узум	40	2000	х	333	295	135	90	70
Беда	120	123	16	294	240	100	90	50
Макка силос	300	46	40	250	330	150	105	75
Жами	х	629	х	291	х	х	х	х

Фермер хўжаликларида маҳсулот етиштириш ва экинларни парваришlash бўйича ишлаб чиқилган харажатлар меъёрларини мажбурий эмас, балки тавсия сифатида қараш лозим, чунки фермернинг моддий ва меҳнат харажатлари меъёридан ортиб, маҳсулот таннархи ошиб кетиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 24 июндаги 317-сонли Қарори ва Республика Қишлоқ ва сув хўжалик вазирлигини 1997 йил 28 июнь 186-сонли «1998-2000 йилларда пахта, бошоқли дон экинлари, шоли ва картошка экинлари майдони тўғрисида»ги Буйруғига ва вилоят қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармалари томонидан хўжаликларга етказиладиган топшириқлар асосида ҳамда қолган экин турларини экишда хўжаликларнинг ўзлари бозор талабларини ўрганган ҳолда, талаб этиладиган майдонларни белгилашлари, ҳосилдорлиги ўртача 3-йилликдан кам бўлмаган миқдорда белгилаб, тўлдирилади.

Меҳнат ва моддий харажатлар меъёри – меҳнат сарфи (киши/соат), уруғ, ёқилғи мойлаш материаллари ва минерал ўғит Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг биринчи

Ўринбосари томонидан 1997 йил 7 апрел 11/48-81-сонли хати билан тасдиқланган «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришга талаб этиладиган меҳнат ва моддий ресурслар меъёрлари» нинг 1, 6, 9, 10, 38 – жадвалларида белгиланган ҳосилдорлигига тегишли меъёрлардан олиб қўйилади.

№1 жадвални тўлдириш учун хўжаликларда экин турлари бўйича, тупроқларнинг хусусиятларига кўра эса минерал ва маданий ўғитларнинг аниқ ҳисоб-китоби бўлиши ва иш ҳисоб-китоблар асосида хўжалик бўйича ҳар бир экин экиладиган майдон тупроғининг хусусиятларига кўра эса минерал ва маданий ўғитларнинг аниқ ҳисоб-китоби бўлиши ва иш ҳисоб-китоблар асосида хўжалик бўйича ҳар бир экин экиладиган майдон тупроғининг хусусиятларига кўра, уруғ, ёқилғи мойлаш материаллари, минерал ва маданий ўғитларнинг талаб меъёри тўғрисида ҳисоб-китоб чиқарилади.

Жадвал–2. «Ердан фойдаланиш». Ушбу жадвал -1.XI.1997 йилги кўрсаткичга, асосан, (29.к/х) тўлдирилади.

Жадвал–3. Деҳқончилик маҳсулоти ишлаб чиқариш.

Ушбу жадвални тўлдиришда белгиланган меъёрлар (жадвал 1.) экин майдонларига кўпайтирилиб киши/соати, уруғлик, ЁММ ва ўғитлар миқдорлари аниқланади ва 5, 7, 9, 11 устунларга қўйилиб, уларнинг қийматлари жорий йилдаги хўжаликка кирим қилинадиган баҳолар билан ҳисобланади. Энг аввало, хўжаликларда ҳар бир экин тури бўйича агротехника чора-тадбирлари тузилган бўлиши ва шунга асосан, 3-Жадвал ҳисоб-китоб қилиниб тўлдирилади.

Солиқ тўловлари Республика ҳукумати томонидан белгиланган меъёрлар даражасида ҳисоб-китоб қилиниб, маҳсулот таннархига қўшилмаган ҳолда хўжаликнинг молиявий натижасида кўрсатилади.

Асосий воситаларни сақлаш (14-устун)-Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 469-сонли қарорига мувофиқ, 1997 йил 1 январдан 5-гуруҳга бирлаштирилди ва гуруҳлар бўйича асосий фондларнинг йиллик амортизацияси нормалари қуйидагича ҳисобланади:

- бино, иншоот ва қурилмалар 5 фоиз;
- енгил автобуслар, такси, йўллардан фойдаланиш учун мўлжалланган автотехникалар, махсус қурилмалар, инвентар ва мосламалар, компьютерлар, маълумотларни қайта ишлашга мўлжалланган мослама ва ускуналар ҳамда қуйма ишлаб чиқариш, темир-прессловчи, қурилиш, қишлоқ хўжалиги машина ва асбоб-ускуналари, идора учун мебел 15 фоиз;
- автомобиль транспортининг ҳаракат қилувчи қисми, юк ташиш автомобиллари, автобуслар, махсус автомобиллар ва автоприцеплар. Саноатда барча тармоқлардаги машина ва асбоб-ускуналар ҳамда қуйма ишлаб чиқариш, темир-прессловчи, қурилиш, қишлоқ хўжалиги машина ва асбоб-ускуналари, идора учун мебель 15 фоиз.
- бошқа гуруҳларга киритилмаган амортизацияланадиган (эскирадиган) активлар 10 фоиз.
- темир йўл, денгиз, ҳаво транспорти воситалари, куч машиналари, иссиқлик техникаси, трубина асбоб-ускуналари, электро-двигателлар ва дизель генераторлар, электр узатиш ва алоқа мосламалари 8 фоиз. Юқорида кўрсатилган фоизларнинг ҳисоб-китобини қилиш учун хўжаликнинг 1997 йил ҳисобидаги асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги 3-жадвал 12-устун йил охирида қолдиқ олиниб, унга 1998 йилда олинадиган асосий воситалар, қишлоқ хўжалик машиналари ва инвентарлари қиймати қўшилиб, умумий қиймат

аниқланади ва гуруҳлар бўйича йиллик амортизация нормалари фоизи ва суммаси ҳисобланади ҳамда ҳар бир техниканинг қишлоқ хўжалик экин турлари бўйича бажарилган иш ҳажмларига мутаносиб равишда тақсимланиб маҳсулот таннархига қўшилади ва 14-устунга қўйилади.

Ишлар ва хизматлар 15-устун – Хўжаликларга шартнома асосида хизмат кўрсатаётган ташкилотлар ва корхоналар хизмати учун тўланадиган харажатлар, сув таъминоти хўжаликларидан суғориш ва бошқа мақсадларга олинган сув учун тўланадиган пул маблағлари, хўжалик ичидаги ёрдамчи корхоналарнинг кўрсатган хизматларига тўланган харажатлар ҳисоб-китоби, ҳисоб-китоб йилидаги ҳақиқий харажатлардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Суғурта тўловлари 16-устун – «Ўзагросуғурта» Республика ташкилотининг худудий бўлинмалари билан ихтиёрийлик асосида маҳсулот турларига алоҳида шартнома тузилади ва ушбу устунга қўйилади.

Умумий ишлаб чиқариш харажати 17-устун. Бу харажатга хўжаликнинг штат жадвалида ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг ҳамма турлари ҳамда хўжалик харажатларининг ҳисоб-китоби экин турлари бўйича олиб борилади. Ушбу харажат миқдори умумий харажатдан уруғ қиймати чегиришидан қолган қисми мутаносиб тақсимланиб, экин турларига олиб борилади.

Бошқа харажатлар (18-устун). Юқорида кўрсатилган харажат турларига тааллуқли бўлмаган, аммо ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар ушбу устунда экин турлари бўйича кўрсатилади.

Юқорида кўрсатилган барча харажат турларининг қийматдаги йиғиндиси 4-устунда ифода этилади. Маҳсулот турлари бўйича жами харажатлар суммасидан қўшимча маҳсулот қийматини чегиришдан қолган суммасини (4-устун) маҳсулот миқдорига (20-устун) тақсимланганда (4-устун:20-устун) 1 центнер маҳсулотнинг таннархи аниқланади ва 23-устунда қайд этилади.

Маҳсулотлар ҳосилдорлигини аниқлашда, уларнинг асосий ва қўшимча маҳсулотлари аниқ белгиланиши 20-устунда қайд этилиб, белгиланган миқдори (20-устунни) экин турлари бўйича экилган майдонга (3-устун) нисбати ҳар бир гектардан олинган ҳосилдорликни билдиради ва 21-устунда қайд этилади.

Жадвал 4, 5, 6, 7. Моллар, паррандалар, ҳайвонлар (бош сони) ва асалари оиласи сонининг мавжудлиги, маҳсулдорлиги, ем-ҳашак сарфи.

Ушбу жадвалларни тўлдиришда хўжаликнинг 1997 йилги йиллик ҳисоботи (13-жадвал)дан 6, 7, 8–маълумотлардан олиниб, чорвачиликда пода ҳаракати бўйича ҳужжат (ведомость) тузилади.

Пода ҳаракати ҳужжатида асосан, чорва молларининг бош сонлари йил боши ва охиридаги ўзгаришлари, кирим ва чиқимлари, уларнинг тирик оғирлиги ва умумий баҳоси 4-жадвалда қайд этилади.

4-жадвалдан ва пода ҳаракати ҳужжатидан келиб чиққан ҳолда моллар ва паррандаларнинг тирик вазни ўсиши, 5-жадвалнинг 4-5-устунларида кўрсатилади.

Бундан ташқари, аҳолидан шартнома асосида олинадиган маҳсулотлар: сут, гўшт, тухум, жун ва бошқа маҳсулотлар ҳам тўлиқ кўрсатилиши зарур.

Молларнинг маҳсулдорлиги (6-жадвал). Ушбу жадвалдаги моллар ва паррандалар бош сонлари 4-жадвалнинг 3-устунига мос равишда уларнинг маҳсулдорликлари ва жами маҳсулот миқдори ҳисоб-китоб қилиниб чиқарилади.

7-Жадвал. Моллар ва паррандаларнинг озуқаларга бўлган эҳтиёжи ва уларнинг таъминоти.

Ушбу жадвалда пода ҳаракати ҳужжати бўйича хўжаликдаги чорва молларининг турлари бўйича талаб этиладиган озуқалар миқдори озуқа бирлигида, шу жумладан, концентрат озуқа ва унинг жами қиймати аниқ ҳисоб-китоб қилинади. Бундан ташқари, талаб этиладиган озуқанинг қанча миқдори сотиб олиниши ва унинг қиймати, шунингдек, 1 цент.маҳсулотга сарфланадиган озуқа бирлиги меъёрлар қўлланмасининг 17-30 жадвалларига асосан аниқланади.

8-Жадвал. Чорвачилик маҳсулотларининг таннархи. Ушбу жадвални тўлдиришда «Бизнес-режа»нинг 3-жадвалини тўлдириш тартибида, шунингдек, меъёрий қўлланмадаги меъёрлардан келиб чиққан ҳолда, киши/соати, озуқа миқдори ва ёқилги-мойлаш материаллари белгиланади ҳамда уларнинг қийматлари жорий йил баҳосида ҳисобланади.

9-Жадвал. Маҳсулот баланси. Ушбу жадвални тўлдиришда хўжаликнинг 1997 йил ҳисоботида маҳсулотлар турлари бўйича қолдиқ олинади ва унинг миқдори 3-4 устунларда кўрсатилади. 1998 йилда ишлаб чиқариладиган маҳсулот турлари бўйича миқдор ва қийматлари 5-6 устунларда, сотиб олинadиган ва бошқа киримлар миқдори ва қийматлари эса 7-8 устунларда кўрсатилади. Жами кирим қилинган маҳсулотлар тури миқдор ва қиймат ҳолида 9-10 устунда жамланади.

Йил давомида чиким қилинадиган жами маҳсулот турлари, шу жумладан, давлат буюртмаси ва шартнома асосида сотиладиган маҳсулотлар миқдори ва қиймати 11-12-устунларда, хўжалик аъзоларига ва иссиқ овқат учун ишлатиладиган маҳсулот турлари миқдори ва қиймати 13-14-устунларда, эркин бозорда сотиладиган маҳсулотлар 15-16-устунларда, бартер асосида айирбошланадиган маҳсулотлар 17-18-устунлар, хўжаликнинг чорва моллари ва уруғлик фондиган ажратиладиган маҳсулотлар 19-20-устунларда кўрсатилиб, жами кирим маҳсулотларидан (9-10-устун) юқорида кўрсатилган чикимлар чиқарилиб, йил охирида қолдиқ миқдори маҳсулот турлари бўйича режа таннархида кўрсатилади (21-22-устунлар).

10-Жадвал. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш. Ушбу жадвални тўлдиришда маҳсулотлар миқдори (1-устун) кўрсаткичи кондицион ҳисобга ўтган ва табиий ҳолларда олинади. Сотиладиган маҳсулотларнинг таннархи (2-устун) бизнес-режанинг 3-8-9 жадвалларидан келиб чиққан ҳолда тўлдирилади. Маҳсулотларни сотишдан тушган пул даромадини ҳисоблашда (3-устун) уларга белгиланган давлат буюртмалари алоҳида ҳисоб-китоб қилиниб, шартнома асосида сотиладиган қисмига қўшилади ва ўртача нарх чиқарилади. Ҳар бир маҳсулот учун фойдалилик даражаси 25-30 фоиздан кўшиб, сотиладиган маҳсулот миқдорига кўпайтирилади ва олинган сумма 3-устунга туширилади.

Молиявий натижа – 4-устунини тўлдиришда, сотиладиган маҳсулотнинг таннархи (2-устун) ва сотишдан тушган пул даромади ўртасидаги фарқ, маҳсулот турларини сотишдан олинган молиявий натижасини билдириб, 4-устунда қайд этилади. (фойда+; зарар -).

Бундан ташқари, хўжаликларда саноат корхоналари (13-жадвал), ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи, кичик ишлаб чиқариш корхоналари (14-жадвал) томонидан ишлаб чиқарилган

маҳсулот харажати ва сотишдан келган даромадлари ҳамда олинган фойдалари 10-жадвалнинг 4-устунида кўрсатилади.

11-Жадвал. Умум хўжалик харажатининг маҳсулот етиштирувчи бўлинмаларига тақсимоги. Ушбу жадвални тўлдиришда, хўжаликда етиштирилган маҳсулотнинг қиймати 3-8-13 ва 14-жадваллардан олинади, умумхўжалик харажатлари эса 15 жадвалдан фойдаланиб тўлдирилиб ва 100 сўм маҳсулотга тўғри келадиган харажат ҳисобланади.

12-Жадвал. Асосий ишлаб чиқариш харажатлари. Ушбу жадвални тўлдиришда Бизнес режанинг 3,8,13,14-жадвалларидаги барча харажатлар элементи жамланиб, харажат турлари бўйича 3-устунда акс эттирилади. Шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқариш тармоқлари бўйича тақсимланиб, 5,6-устунлар тўлдирилади.

15-Жадвал. Ходимларнинг сони ва истеъмолга йўналтирилган меҳнат ҳақи фонди. Ушбу жадвални тўлдиришда Бизнес режадаги 3,8,13 ва 14 жадваллардан ҳамда меъерий қўлланмада белгиланган штатлар жадвалидан келиб чиққан ҳолда ходимларнинг ўртача йиллик сони аниқланиб, 1-устунга туширилади. Шунингдек, меҳнатга ҳақ тўлаш миқдори 2-устунга, рағбатлантириш 3-устунга ва йил якуни бўйича мукофотлаш 4-устунларда кўрсатилади.

16-Жадвал. Ташқи иқтисодий фаолият ривожланишининг асосий кўрсаткичлари (маҳсулот ва хом ашё). Ушбу жадвалда хўжаликлардан экспортга жўнатиладиган маҳсулотлар турлари бўйича уларнинг миқдори ва қиймати, шунингдек, импорт линияси бўйича қабул қилинадиган маҳсулотлари миқдори ва қиймати акс эттирилади.

17-жадвал. Мавжуд ва ҳаракатдаги валюта. Ушбу жадвал хўжаликларнинг ҳисоб рақамида бўлган валюта тушуми мавжуд бўлган ҳолларда тўлдирилади.

18-жадвал. Пул даромадлари ва харажатлар баланси. Ушбу жадвалда жорий йилда ҳисоб рақамида қайд қилинадиган даромадлар манбаи, шунингдек, хўжаликни юритиш учун қилинадиган харажат турлари бандма-банд кўрсатилиб, хўжаликнинг жами даромади ва харажати тўлиқ таҳлил қилинади.

19-жадвал. Бюджетга тўловлар. Ушбу жадвални тўлдиришда хўжалик томонидан жорий йилда тўланиши зарур бўлган солиқлар, бошқа турли тўловлар ва ажратмалар турлари бўйича ҳисоб-китоб қилинади ва 3-устунда акс эттирилади.

20-жадвал. Корхонанинг асосий иқтисодий кўрсаткичи. Ушбу жадвални тўлдиришда хўжаликдаги ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари 3-8 жадвал Бизнес режанинг миқдори, 1996 йилнинг ўртача баҳосида (такқослама) ҳисобланиб, режа қисмига қўйилади.

1997 йил ҳисоб йилида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, шу йилнинг ҳақиқий баҳосида (ҳисобот йили 6-АПК).

1998 йил ишлаб чиқариладиган маҳсулот (Бизнес режа) 1997 йил баҳосида ҳисоб-китоб қилинади. Жадвалдаги қолган кўрсаткичлар ҳисобот йилининг ҳақиқий баҳосидан келиб чиққан ҳолда тўлдирилади.

21-жадвал. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ялпи даромади. Ушбу жадвални тўлдиришда Бизнес режанинг 3,8, 10-жадваллардан фойдаланиб, ўсимликчилик ҳамда чорвачилик тармоқлари бўйича алоҳида ялпи маҳсулот қиймати (таннарх бўйича) ҳисобланади ва улар умумлаштирилади.

22-жадвал. Молиявий натижа. Ушбу жадвални тўлдиришда – маҳсулотларни сотишдан олинган даромад ва харажатларнинг суммаси 10-жадвалдан олинади (Бизнес-режани сатр-010-5 устун, 060-6 устун) натижаси 070-5 устунсига, маъмурий харажатлар (090-6 устун) қўйилади. Қолган бандларда хўжаликнинг қўшимча оладиган даромади ва харажати бўлса тўлдирилади.

Бизнес-режада: пеня, жарима ва ноқонуний тўловлар тўланиши режалаштирилмайди.

Бизнес-режани тўлдиришда фойдаланиш учун: 1,2,3,4,5,6,7 ва 8-кўрсаткичли жадваллар илова қилинади.

10.4. Фермер хўжалигида банк иши ва кредитдан фойдаланиш

Фермер хўжалигини ташкил этиш ва ривожлантириш бўйича кредит бериш икки турда амалга оширилади. Биринчидан, тижорат банклари томонидан микрокредит бериш Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2000 йил 22 февралдаги 464 сонли Қарори ва Адлия вазирлигининг 2000 йил 29 февралдаги 903 рақам билан рўйхатга олинган «Тижорат банклари томонидан юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари ва кичик бизнеснинг бошқа субъектларини миллий ва чет эл валютасида микрокредитлаш» Тартиби ва унга киритилган 1-сонли ўзгаришлар билан амалга оширилади.

Мазкур Тартиб тижорат банклари томонидан юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари ва кичик бизнеснинг бошқа субъектларга микрокредитлар беришни тартибга солади. Тижорат банклари томонидан микрокредитларни бериш, қайтариш, тўлаш, таъминлаш, муддатли ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида амалга оширилади.

Юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари ва кичик бизнеснинг бошқа субъектларига бериладиган микрокредитлар деганда, кредит бериладиган кундаги Республика Марказий банки курси ҳисобида 10000 (ўн минг) АҚШ доллари эквиваленти миқдоридан ошмайдиган ҳажмда миллий ёки чет эл валютасида бериладиган кредитлар тушунилади.

Тижорат банклари микрокредитларни қарз олувчиларга шартнома асосида 3 йилгача бўлган муддатга берадилар. Кредитлар миқдорнинг талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақами жойлашган манзил бўйича берилади. Фақат деҳқон ва фермер хўжаликларига микрокредитларнинг 50 фоизгача миқдорининг аҳолидан чорва моллари, парранда, уруғлик ва кўчатларни сотиб олишига, 1,5 йил(18 ой)гача бўлган муддатга қайтариш шarti билан, нақд пулда берилишига рухсат берилади.

Микрокредитлар қарз олувчиларга қуйидаги мақсадлар учун берилади:

- кичик (мини) ускуналарни харид қилиш;
- фермер хўжаликларида хусусий ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтириш, шу жумладан қишлоқ хўжалик техникасини сотиб олиш, иншоотларни қуриш, уруғлик, чорва моллари, ёш чорва моллари, парранда, ем-хашак ва омухта ем, ветеринария дори-дармонлари, кимёвий воситалари ва минерал ўғитларини сотиб олиш ўсимликларни ҳимоя қилиш;
- хом ашё ва материалларга бирламчи ишлов бериш;

- меҳнат қуроллари, хом ашё, ярим тайёр маҳсулотлар ва ёрдамчи ашёларни харид қилиши;
- халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъати буюмларини ишлаб чиқариши;
- ҳунармандчиликни ривожлантириши, уй меҳнати (касаначилик) ни ташкил қилиши;
- сервис хизмати ва маиший хизмат кўрсатишини ривожлантириши;
- солиқ тўлашни ривожлантириши;
- сайёҳлик (туризм) соҳасини ривожлантириши;
- кичик қўламдаги ишлаб чиқаришларни ташкил қилиши.

Микрокредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкаларининг миқдори қарз олувчи ва банк ўртасидаги ўзаро келишувга кўра, кредит шартномаси асосида, аммо Марказий банк томонидан расман ўрнатилган қайта молиялаш ставкасидан юқори бўлмаган миқдорда белгиланади.

Махсус микрокредитлаш жамғармаси маблағлари ҳисобидан бериладиган микрокредитларда имтиёзли фоиз ставкаларини белгилаш тавсия этилади.

Микрокредитлар олиш учун банкка қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- микрокредит олиш учун кредит буюртмаси;
- пул оқими таҳлили мажбурий тарзда кўрсатилган бизнес-режа;
- охириги ҳисобот санасига Давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) идораси томонидан тасдиқланган бухгалтерлик баланси (1-шакл), дебиторлик ва кредиторлик қарзи ҳақидаги маълумотнома (2 а)- шакл), шунингдек, 90 кундан ортиқ муддатдаги қарздорликни солиштириш далолатномалари, молиявий натижалари ҳақида ҳисобот (2 шакл).

Олинган микрокредитни қайтармаслик хатарининг олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотилиш талабларига жавоб берадиган таъминотга эга бўлиши керак. Қарз олувчи банкка қуйидаги таъминот турларининг бирини тақдим этиш ҳуқуқига эга:

- мулк ёки қимматли қозғошлар гарови;
- банк ёки суғурта ташкилоти кафолати;
- учинчи шахснинг кафиллиги;
- суғурта компаниясининг қарз олувчининг кредитни қайтара олмаслик хатарини суғурта қилгани тўғрисидаги суғурта полюси;
- фуқаро йиғинларининг, маҳалла, қишлоқ, овул Кенгашилари кафиллиги.

Кредитлар мижознинг талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақами жойлашган манзил бўйича берилади. Кредитлар алоҳида ссуда ҳисоб рақамини очик ва ушбу ҳисоб рақамидан қарз олувчининг тўлов топширикномалари асосида моддий-товар бойликлари учун нақд пулсиз, яъни пул ўтказиш йўли билан ёки микрокредитнинг 50 % фоизигача миқдорда нақд пул шаклида фақат деҳқон ва фермер хўжаликларига, улар томонидан тақдим этилган пул чекларига нақд пул бериш билан берилади.

Нақд пулда бериладиган микрокредитлар ва уларга ҳисобланган фоизлар белгиланган тартибда нақд пулда қайтарилади.

Қайтариш муддатлари пул оқимининг келиб тушиш истиқболига қараб, бир неча босқичда қоплашни кўзда тутувчи жадвал шаклида тақдим этилиши мумкин.

Қайтариш муддати етиб келганда ва қарз олувчининг пул маблағлари мавжуд бўлмаган тақдирда, кредит муддати ўтган ссудалар ҳисоб рақами орқали ундириб олишга тақдим этилади, у бўйича муддатли мажбуриятномалар эса, 2 картотекага жойлаштирилади

ва календар навбати тартибида қайтарилади. Бунда фоизлар кредит қарзларидан олдин қайтарилади.

Тижорат банклари ўз низомларига ва валюта операцияларини амалга ошириш учун уларга Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан берилган лицензияда берилган ҳуқуқларга мувофиқ равишда, мазкур тартиб санаб ўтилган мақсадларни амалга ошириш пайтида, фақат ўз ишлаб чиқариш фаолияти учун республикада ишлаб чиқарилмайдиган асбоб-ускуналар, хом-ашё ва бутловчи қисмларни импорт йўли билан харид қилишга чет эл валютасида микрокредитлар беришлари мумкин.

Чет эл валютасидаги микрокредитлар банклар билан қарз олувчилар ўртасида тузиладиган кредит шартномаларида белгиланадиган тижорат шартлари асосида, нақд пулсиз шаклда берилади.

Чет эл валютасида берилган кредитлар бўйича фоизларнинг тўлови, тўлов санасидаги Марказий банкларнинг курси бўйича миллий валютада амалга оширилади.

Асосий қарзни тўлашда ҳисоб рақамида чет эл валютасида маблағ мавжуд бўлмаган тақдирда – тўлов санасидаги Марказий банкнинг курси бўйича миллий валюта тўланиши мумкин.

10.5. Фермер хўжаликларда давлат эҳтиёжлари учун пахта ва ғалла етиштириш харажатларини кредитлаш

Фермер хўжалиklarининг давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган пахта ва ғалла етиштириш харажатларини тижорат банклари орқали кредитлаш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2003 йил 8 ноябрдаги 124 сонли, Марказий банк бошқарувининг 2003 йил 8 ноябрдаги 242-В сонли қарорлари билан тасдиқланган ва Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 6 январда 1285 рақам билан рўйхатга олинган «Фермер хўжалиklarининг давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган пахта ва ғалла етиштириш харажатларини тижорат банклари томонидан кредитлаш тартиби тўғрисида» Низом асосида амалга оширилади.

Низомда 2003 йил ҳосилидан бошлаб, Бухоро, Наманган, Фарғона, Хоразм вилоятларида жойлашган фермер хўжалиklarига, 2004 йил ҳосилидан бошлаб, Андижон, Жиззах, Навоий, Самарқанд вилоятларида жойлашган фермер хўжалиklarига ва 2005 йил ҳосилидан бошлаб, Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Сурхондарё, Сирдарё ва Тошкент вилоятида жойлашган фермер хўжалиklarига давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган кишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини молиялаштириш учун тижорат банклари ва бюджетдан ташқари фондлар ҳисобидан қуйидаги кредит ажратмалари берилиши белгиланган.

10.5.1-жадвал. Республикадаги деҳқон ва фермер хўжалиklarига тижорат банклари ва бюджетдан ташқари фондлардан ажратилган кредитлар. (млн. сўм)

Қорақалпоғистон Республикаси	498	996	538,9	1077,8	40,9	81,8
Андижон	841,5	1683	1008,75	2017,5	167,25	334,5
Бухоро	1710	3420	1715,1	3430,2	5,1	10,2
Жиззах	1212	2424	1220,5	2441	8,5	17
Қашқадарё	1388,5	2777	1410,3	2820,6	21,8	43,6
Навоий	948,5	1897	965,1	1930,2	16,6	33,2
Наманган	416	832	619,75	1239,5	203,75	407,5
Самарқанд	1814,5	3629	1822,65	3645,3	8,15	16,3
Сурхондарё	787	1574	852,8	1705,6	65,8	131,6
Сирдарё	1401	2802	1413,25	2826,5	12,25	24,5
Тошкент	1362	2724	1376,85	2753,7	14,85	29,7
Фарғона	1540,5	3081	1253,05	2506,1	-287,45	-574,9
Хоразм	682,5	1365	998,8	1997,6	316,3	632,6
ЖАМИ	14602	29204	15195,8	30391,6	593,8	1187,6

2004 йилда 14602 фермерга 29204 миллион сўм кредит берилган бўлса, 2005 йилда 15196 фермерга 30391,6 млн.сўм кредит берилди. 2004-2005 йилларда кредит миқдори 1187,6 млн.сўмга ошди.

Кредитлар фермер хўжаликларига улар томонидан давлат эҳтиёжлари учун сотиладиган ғалла ва пахта хом-ашёси қийматининг 50 фоизигача миқдорида берилади.

Фермер хўжаликлари томонидан давлат эҳтиёжлари учун етказиб бериладиган маҳсулот ҳажмининг қиймати «Ўзпахтасаноат» уюшмаси ва «Ўздонмаҳсулот» ДАК корхоналари (бундан кейинги матнда – тайёрлов корхоналари) билан тузилган контрактация шартномаларидан келиб чиққан ҳолда ўрнатилади.

Бунда, кредит миқдори тайёрлов корхоналари томонидан фермер хўжалигига етказиб бериладиган уруғлик маҳсулот қийматига камаяди. Кредит миқдорини аниқлаш учун кредит шартномасини тузиш вақтида харид нархлар асос қилиб олинади. Харид нархлари тасдиқлангач, кредит миқдори қайта ҳисоблаб чиқилиши лозим.

Мазкур кредитлар фақат куйидаги мақсадлар учун берилиши мумкин:

- иш ҳақи ва унга тегишли ажратмаларни тўлаш учун;
- минерал ўғит ва ўсимликларни кимёвий ва биологик ҳимоя қилиш воситаларини харид қилиш учун;
- ёқилғи мойлаш материалларини харид қилиш учун;
- МТПлар, муқобил МТПлар, СФУлар (судан фойдаланувчилар уюшмаси) ва бошқа шахсларнинг хизматларига тўловлар учун;
- хўжалик ихтиёридаги техникаларга эҳтиёт қисмларни сотиб олиш учун;
- молиявий лизингга берилган техника воситаларининг лизинг тўловлари учун;
- электроэнергия тўловлари учун;
- плёнка остига экиладиган пахтага полиэтилен плёнкасини харид қилиш учун;
- коллектор-дренаж тармоқларини тозалаш хизматларига тўловлар учун;
- ягона ер солиғи тўлови учун.

Бериладиган кредит миқдорини аниқлаш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳамда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган агротехкарталардан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир қишлоқ хўжалиги экини бўйича ҳар бир харажат турининг энг кўп меъёри (қишлоқ хўжалик йилининг тегишли даврлари ёйилмаси билан) ҳар йили ҳосил учун тасдиқланади.

Фермер хўжалигининг бирор бир харажат тури бўйича тўловларга эҳтиёжи бўлмаган ҳолларда, мазкур ой учун умумий ажратилган маблағлар фермер хўжаликлари томонидан бошқа рухсат этилган эҳтиёжлари учун (иш ҳақидан ташқари) ўрнатилган йиллик меъёр доирасида ишлатилиши мумкин.

Кредитлар тегишли қишлоқ хўжалик маҳсулоти бўйича фермер хўжаликлари билан якуний ҳисоб-китоблар якунлангунча, лекин 18 ойдан кўп бўлмаган муддатда, қайтариш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз берилади. Бу кредитлар бўйича имтиёзли фоиз ставкаси йиллик 5 фоиз миқдорида белгиланиб, унинг 2,5 фоизи банк маржасини ташкил қилади.

Фермер хўжаликлари билан контракция шартномалари тузилгандан сўнг, тўлов шартномаларига хизмат кўрсатувчи тижорат банклари, фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи ҳар бир банк филиали бўйича маълумот тайёрлаб, кредитлашни расмийлаштириш учун уларнинг вилоят филиалларига тақдим этилади. Банкларнинг вилоят филиаллари ўз навбатида бу маълумотларни фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи филиалларга етказилади.

Фермер хўжаликлари кредит олиш учун уларнинг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб варағига хизмат кўрсатаётган банкка ариза билан мурожаат этади.

Аризага қуйида ҳужжатлар илова қилинади:

- тайёрлов ташкилотлари билан тузилган контракция шартномаларининг нусхалари;
- бизнес-режа;
- сўнгги ҳисобот даври учун Давлат солиқ хизматининг маҳаллий органи томонидан тасдиқланган бухгалтерия баланси (1 шакл, дебиторлик-кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома (2а шакл), муддати 90 кундан ошган қарздорларга солиштирма далолатномалар, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот (2 шакл).

Имтиёзли кредитлар қайтишини таъминлаш мақсадида, банк давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган пахта хом ашёси ва ғалла етиштиришни молиялаштириш мақсадида фермер хўжаликларига берилган имтиёзли кредитлар қайтарилиши бўйича ўзининг

тадбиркорлик хавфини суғурта қилиши мумкин. «Ўзагросуғурта» компаниясининг имтиёзли кредитларининг қайтмаслиги хавфини суғурталаш шартномалари бўйича суғурта бадаллари ҳажми олинаётган кредит суммасининг 1,25 фоизи миқдорида бўлади ва тижорат банкларининг ўз маблағлари ҳисобидан тўланади. Тақдим этилаётган кредит миқдори «Ўзагросуғурта» ДАСК билан келишилган суғурта пулидан кўп бўлмаслиги зарур. Барча зарур ҳужжатлар тақдим этилгандан сўнг, банк фермер хўжалигининг аризасини кўриб чиқиши ва 5 кун муддат ичида у билан кредит шартномаси тузиши лозим.

Кредит шартномаси тузиш билан бир вақтда фермер хўжалигига ссуда ҳисоб варағи очилади. Тўловлар ссуда ҳисоб варағидан, қарз олувчининг тўлов топшириқномалари, асосан, нақд пулсиз шаклда (иш ҳақидан ташқари) фақат ушбу Низомда кўрсатилган мақсадлар учунгина амалга оширилади.

Тўловлар қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- ойлик иш ҳақи тўловлари учун агротехкарталарда белгиланган меъёрларда;
- минерал ўғит ва ўсимликларнинг кимёвий воситалари учун тўловларда, маблағлар «Қишлоқхўжаликкимё» ДАК, «Ўзкимёсаноат» ДАК тегишли корхонасининг махсус 23222 ҳисоб рақамига ўтказилади. Био маҳсулотларни ширкат хўжаликларидан сотиб олишда, маблағлар уларнинг махсус 23222 ҳисоб рақамига ўтказилади;
- «Ўзагромашсервис» уюшмаси МТПларнинг хизматлари учун тўловларда, маблағлар тегишли равишда бўлиниб, 50 фоизи уларнинг махсус 23218-сонли ва қолган 50 фоизи 23210 (23220) сонли ҳисоб рақамларига ўтказилади;
- ёқилғи–мойлаш маҳсулотлари ва электроэнергия учун “Ўзнефтмаҳсулот” компанияси, «Ўзбекэнерго» ДАК корхоналари ва ширкат хўжаликларига тўловларда, маблағлар уларнинг махсус 23210 (23220) ҳисоб рақамига ўтказилади;
- муқобил МТПлар, СФУлар, бошқа корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатилган хизматлар ҳамда олинган маҳсулотлар учун тўловларда, маблағлар ушбу хўжалик юритувчи субъектларнинг талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақамларига ўтказиб берилади.

Кредитлардан фойдаланилганлик учун фоизлар кредитнинг амалдаги қолдиғига ҳар куни ҳисоблаб борилади ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлов корхоналарига сотишдан тушган маблағлар ҳисобидан:

- ғалла етиштиришни молиялаштиришга ажратилган кредитлар бўйича йилнинг июл ойидан бошлаб ва кредитни тўлиқ қайтариш вақтигача;
- пахта хом-ашёсини етиштиришни молиялаштиришга ажратилган кредитлар бўйича йилнинг ноябр ойидан бошлаб ва кредитни тўлиқ қайтариш вақтигача ундирилади.

Бунда фермер хўжаликлари кредитни ва унга ҳисобланган фоизларни муддатидан олдин қайтаришлари мумкин.

10.6. Фермер хўжалигида суғурта

Бозор иқтисодиёти шароитида кичик ва ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорлик субъектларини, шу жумладан, фермер хўжаликларини қутилмаган табиий офат, бахтсиз ҳодиса, яъни, авария ва бошқа ҳолатлардан зарар кўришдан ҳамда бу соҳада банд бўлганлар ҳаёти ва саломатлигини ҳимоялашнинг асосий йўли бу суғурталаш ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида суғурта фаолияти муҳим рол ўйнайди. Фермер хўжаликлари банкдан кредит

олишда гаровга қўйиладиган мол-мулкни, табиий офатлар туфайли бўлғуси пахта ва ғалладан, боғ ва узумзорлардан кам ҳосил олиш натижасида кўриладиган молиявий зарарни, лизингга олинган техникаларни, чорва ҳайвонларини, яйловлар ҳосилини, мол-мулкни ва бошқаларни суғурта қилдиришлари мумкин.

Республикада қуйидаги суғурта компаниялари мавжуд:

1. «Ўзагросуғурта» ДАСК;
2. «Мадад» СА;
3. «Кафолат» ДСК;
4. «Ўзбекинвест» СА;
5. «Хусусий суғурта компаниялари»;
6. «Чет эл суғурта суғурта компаниялари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 21 февралдаги Фармонида асосан Молия вазирлиги ҳузуридаги Давлат суғурта Бош Бошқармаси негизида «Ўзагросуғурта» Давлат акциядорлик суғурта компанияси ташкил этилди. Бу компания қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштирувчиларнинг манфаати учун ҳамда қишлоқ хўжалик корхоналари ва қишлоқ аҳолиси ўртасида қуйидаги мажбурий суғурта турларини амалга оширади.

1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириши ишларини ўтказиши учун аванс тариқасида бериладиган ва фьючерс контрактлари бўйича маблағларни қайтариши суғуртаси.
2. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчиларнинг олган аванси учун гаровга қўйилган мол –мулк суғуртаси.
3. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчилардан ташқари корхоналарнинг гаровга қўйилган мол-мулк суғуртаси.
4. Қишлоқ жойларида транспорт эгаларининг фуқоралик жавобгарлик суғуртаси.

Вазирлар Маҳкамасининг мазкур қарори билан компанияга ихтиёрий суғурта турларини ривожлантириш топширилган. Бугунги кунда компания фермер хўжаликларига қуйидаги ихтиёрий суғурта турларини таклиф қилиб, амалга оширмоқда:

1. Фермер хўжалиklarининг қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилини ихтиёрий суғурталаш.
 2. Қишлоқ хўжалик экинларини қайта экишни ихтиёрий суғурталаш.
 3. Дехқон ва фермер хўжаликларини чорва молларининг суғуртаси.
 4. Дехқон ва фермер хўжаликларини асосий воситаларининг суғуртаси.
 5. Боғ ва узумзорлар ҳосили суғуртаси.
 6. Фермер хўжаликларининг табиий пичанзорлари, яйловларининг ва тут дарахтлари барглари ҳосилининг суғуртаси.
 7. Пилла ҳосили суғуртаси.
 8. Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчи томонидан жўнатиладиган юкларни суғурта қилиш.
 9. Дехқон, фермер ва ижара хўжаликларининг мол-мулкни суғурта қилиш.
 10. Машина-трактор паркларини, муқобил машина-трактор паркларини, қишлоқ хўжалиги кооперативларини (ширкатлар) ва фермер хўжаликларини молиявий лизингга бериладиган қишлоқ хўжалиги техникасини (тракторлар ва ўрим-йиғим техникасини) суғурталаш.
 11. Фермер хўжаликларининг чорва молларини оқсил (яшур) касаллигидан суғурта қилиш.
- Суғурта **мажбурий** ва **ихтиёрий** равишда амалга оширилади.

Мажбурий суғурта давлат қонунлари ва тартибларида белгиланган ҳолда амалга оширилиб, давлат мажбурий суғуртаси давлат томонидан ажратилган маблағлар ҳисобига амалга оширилади.

Суғурта ташкилоти мажбурий суғурта қилинган объектларнинг устидан назорат олиб боради.

Ихтиёрий суғурта томонларнинг ўз ихтиёри билан амалда оширилади. Суғурталанувчи ва суғурталовчининг ҳақ-хуқуқлари суғурта шартномаларида кўрсатилиб, амалга оширилади.

Суғурта шартномасини тузиш учун суғурталанувчи суғурталовчига белгиланган шаклда ёзма равишда ариза тақдим этади ёки суғурта шартномаси тузиш ниятида эканлиги ҳақида мумкин бўлган бошқа усулда маълум қилади.

Суғурта шартномасида суғурталанувчи ва унинг ҳуқуқий вориси, суғурталовчи, суғурта пули ҳамда суғурта бадалининг миқдорлари, шартноманинг амал қилиш муддати кўрсатилади, суғурта ҳодисаси тавсифи берилади ва бошқа шартлар қайд этилади.

Экинлар ҳосили суғуртаси. 1997 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалиги корхоналарининг мол-мулки ва экинлари бўйича ихтиёрий суғурта шартномалари тузиш орқали иш ташкил этилган.

Суғурта объекти қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосили ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосили суғуртаси уларнинг музлаш, гармсел, дўл, сел, суғориш манбаларидаги сувсизлик ёки камсувлик сабабли, сув босиш, зараркунандалар, ёнғин натижасида нобуд бўлиш ёки зарарланиши ва кучли шамол ҳамда узоқ давом этган ёнғингарчилик натижасида ётиб қолиш каби ҳодисалар юзасидан ўтказилади.

Суғурта шартномаси маҳсулот етиштирувчиларнинг ёзма аризасига асосан, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва «Ўзагросуғурта» ДАСК тасдиқлаган экиш тақвими муддатларидан кечиктирилмаган ҳолда тузилади. Компания томонидан Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчиларига ғалла ва пахта ҳосилини суғурталаш учун катта имконият берилган бўлиб, ғалла ҳосили бўйича 1 мартгача, пахта ҳосили бўйича 1 майгача шартнома тузилади. Шартнома экин униб чиққанидан сўнг тузилади ва унда қуйидаги маълумотлар илова қилиниши керак:

- *режадаги экин майдонга экилганлиги тўғрисида;*
- *экинларнинг тўлиқ униб чиққанлиги ва ривожланиш даражаси тўғрисида;*
- *кўчатларнинг қалинлиги меъёрий талабларга жавоб бериши тўғрисида маълумот.*

Мазкур ҳужжатлар бўлмаса шартнома кучга кирмайди.

Суғурта тўловларини ҳисоблаш учун қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилининг қиймати хўжаликнинг ҳисоб-китоби ва бошланғич ҳисобот ҳужжатлари бўйича мазкур йилда режалаштирилган 1 га экин майдонидан олинадиган ҳосилдорлик (охирги уч йил ичида олинган ўртача ҳосилдорликдан юқори эмас) маҳсулотни сотиш нархи ва экин майдониغا асосан, ҳисобланади.

Агар мазкур йилда режалаштирилган ҳосилдорлик охирги уч йилдаги ўртача ҳосилдорликдан ортиқ бўлса, суғурта тўловлари ўртача уч йиллик ҳосилдорлик бўйича ҳисобланади.

Агар хўжалик охирги уч йил давомида экин экиб, уч йилдан биронтасида ҳам ҳосил олинмаган бўлса, шу экин тури суғурта қилинмайди.

Пахта, ғалла, шоли экинларига суғурта тўловини ҳисоблашда давлат томонидан тасдиқланган прејскурант баҳоси асос қилиб олинади.

Йил давомида фермер хўжалиги мулкининг таркиби ва қиймати ўзгарса ҳам суғурта тўловлари қайта ҳисобланмайди. Ҳар бир қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилининг қиймати алоҳида ҳисобланади.

Суғурта тўловларининг тариф ставка(микдор)лари ҳар йили кўрилган зарарга асосланиб, қайта кўриб чиқилади.

Ҳисобланган суғурта тўлолари ҳисобга келиб тушгач, суғурталанувчига суғурта полиси (3-илова) ёзиб берилади. Суғурта полиси, суғурта ҳодисаси юз берганда, суғурта қопламаси тўлаш учун керак бўладиган асосий ҳужжатлардан биридир.

Қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилининг зарарланиши ёки нобуд бўлиши суғурта ҳодисаси ҳисобланади. Суғурта ҳодисаси юз берганда, қишлоқ хўжалик корхонаси, бу ҳақида суғурта бўлимига уч кун ичида хабар бериши шарт. Қишлоқ хўжалиги экинлари учун суғурта тўловларини ҳисоблашда қабул қилинган бир гектар ҳосилнинг қиймати билан ҳисобот йилида бир гектар майдонда етиштирилган ўртача ҳосилдорлик қиймати орасидаги фарқ хўжалик кўрган зарар ҳисобланади.

Суғурта шартномаси суғурталанувчининг суғуртага олинаётган мулкнинг рўйхати тўлиқ акс эттирилган аризаси асосида тузилади. Суғурта шартномаси тузилгандан сўнг, ушбу ариза шартномаларнинг ажралмас қисми бўлиб қолади. Суғурта шартномаси бир йил муддатга тузилади. Суғурта шартномаси суғурталовчининг ҳисоб рақамига пул келиб тушган кундан бошлаб кучга киради. Агар шартномада берилган кунгача суғурта бадали тўланмаса, шартнома тузилмаган ҳисобланади. Суғурта шартномасининг амал қилиш муддати шартномада кўрсатилган кундан бир кун олдин якунланади.

Суғурта шартномаси ёзма равишда тузилади ва ёзма равишда тузилмаган шартнома ҳаққоний эмас, деб ҳисобланади. Суғурта тўловлари тушгандан сўнг суғурталанувчига суғурта полиси ёзиб берилади.

Суғурталанувчи суғурталовчига ёзма равишда ариза билан суғурта ҳодисаси рўй бергани тўғрисида, барча зарурий ҳужжатларни илова қилган ҳолда (ёнгиндан ҳимоя қилиш бўлимининг, ички ишлаб чиқариш бўлимининг, гидрометеорология бошқармасининг маълумотномаси) мурожаат қилиши шарт.

Зарар микдори ва суғурта ҳодисаси сабаблари суғурталовчи томонидан жойида кўриб чиқилиб, экспертиза ва ҳужжатлар асосида аниқланади.

Суғурта қопламаси барча керакли ҳужжатлар расмийлаштирилиб бўлгандан кейин беш банк куни мобайнида тўлаб берилади. Аниқланган суғурта қопламаси хўжалиқдан 29 шаклдаги қишлоқ хўжалик статистик ҳисоботи олингач 60 %, қолган 40 % эса хўжалиқнинг йиллик ҳисоботи тасдиқлангач, тўлаб берилади.

10.7. Фермер хўжалигида солиқ ва солиқ ставкаси

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 октябрдаги ПФ-2086-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 26 декабрдаги 539-сонли Қарорига мувофиқ, қишлоқ хўжалик корхоналарида ягона ер солиғи тўловчи қишлоқ

хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларнинг бюджет билан ҳисоб-китоб қилиш механизмини белгилайди.

Ягона ер солиғи амалдаги барча умумдавлат солиқларида (алкоголли маҳсулотларга акциз солиғидан ташқари) ҳамда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун белгиланган қуйидаги маҳаллий солиқлар ва йиғимларни тўлаш ўрнига жорий этилади:

- даромад (фойда) солиғи;
- қўшилган қиймат солиғи;
- алкогольсиз ичимликлар ва мева шарбатларига акциз солиғи;
- экология солиғи;
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- ер остидан фойдаланганлик учун солиқ;
- ижтимоий инфратузилмани ривожлантириши солиғи;
- бошқа маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Ягона ер солиғини тўловчиларга бож тўлови, давлат бож, лицензия йиғимлари, бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар ва шунингдек, алкогольли маҳсулотларга акциз солиғини тўлашнинг қуйидаги тартиби сақлаб қолинади.

Ушбу тартиб қуйидагиларга тегишли бўлмайди:

- ўрмончилик, балиқчилик, овчилик хўжаликларига;
- илмий-тадқиқот ташкилотлари ва илмий муассасаларнинг тажриба, экспериментал ва ўқув-тажриба хўжаликларига;
- мустақил юридик шахслар ҳисобланмаган ёрдамчи қишлоқ хўжаликларига;
- деҳқон хўжаликларига, улар учун Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги Қонун билан назарда тутилган солиқ солиш шартлари сақланиб қолинади.

Ягона ер солиғини барча қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар тўлайди.

Солиққа тортиш объекти қишлоқ хўжалигини юритиш учун эгалик қилинган, фойдаланишга ёки ижарага берилган ер майдонлари ягона ер солиғига тортиш объекти ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги майдонлари ернинг сифати, жойлашган жойи, ер баланси, тупроқ хариталари, текширув материаллари, ер-кадастр ҳужжатлари бўйича қабул қилинади. Республика бўйича қишлоқ хўжалик ерларига ягона ер солиғининг муваққат базавий ставкаларини тузатиш коэффицентлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Солиқ ставкаси 2000 йилдаги 37,1 фоиздан, 2005 йилда 32,2 фоизга, давлат бюджетига олиб қўйиш эса 22,6 фоизга пасайди.

Ягона ер солиғи олинмайдиган ер участкалари:

- қишлоқ аҳоли пунктларининг умумий фойдаланишдаги ерлари;
- ихота дарахтлари эгаллаган ерлар;
- спорт иншоотлари, стадионлар, спорт майдончалари, сузиш ҳавзалари, спортнинг техник турлари объектлари ва бошқа жисмоний тарбия ва соғломлаштириши комплекслари банд қилган ерлар;

• янги ўзлаштирилаётган ерлар ва мелиоратив ҳолатини яхшилаш ишлари олиб борилаётган суғориладиган ерлар – лойиҳа назарда тутилган муддатга, лекин ишлар бошланганидан эътиборан, кўпи билан беш йилга;

• маориф, маданият ва соғлиқни сақлаш объектлари банд қилган ерлар;

• янги ўзлаштирилган боғлар ва тоқзорлар банд қилган ерлар, улар мева бера бошлайдиган муддатгача;

• янгидан тут дарахтлари ўтқазилган ерлар, уч йиллик муддатга хўжалик экинлари навини алмаштиришининг амалдаги схемалар доирасида хўжаликларга ажратилган ерлар, 1999 йилдан бошлаб уч йил муддатга;

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларига мувофиқ солиқ солинмайдиган ерлар:

• янги ташкил этилган қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари, шу жумладан, фермер хўжаликларининг ерлари, давлат рўйхатидан ўтган пайтдан бошлаб икки йил муддатга;

• қорақўлчилик соҳасидаги наслчилик, товар ва бўрдоқчилик хўжаликларининг ерлари, 1999 йилнинг 1 январидан бошлаб уч йил муддатга;

• даромад (фойда) солиғи ва ер солиғини тўлашдан озод қилинган бошқа қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг ерлари.

Ягона ер солиғи тўловчилар томонидан мустақил равишда ерларнинг майдони, базавий ставкалари ва тузатиш коэффициентлари асосида ҳисоблаб чиқилади.

Қишлоқ хўжалиги ерларига ягона ер солиғининг базавий ставкалари сифатида қуйидагилар қабул қилинган:

• суғориладиган ерлар бўйича – 1 классли ерлар (балл-бонитети 10 гача);

• лалми ерлар бўйича – текис зона ерлари;

• пичанзорлар ва яйловлар бўйича – «Чўл минтақасидаги» ерлар;

Ерлар жойлашишининг тафовутлари ва сифати(балл-бонитет)га қараб базавий ставкалар тегишли тузатиш коэффициентларига ўзгартирилади.

Ерларнинг ҳар бир тури бўйича ягона ер солиғи суммаси қуйидаги формулага кўра белгиланади:

$$H = S_{зу} \times C_{б} \times K_{и}$$

Бунда, H - ягона ер солиғининг суммаси, сўмларда;

$S_{зу}$ – ер участкасининг майдони, гектарларда;

$C_{б}$ - 1 гектар учун солиқнинг базавий ставкаси, сўмда;

$K_{и}$ – тузатиш коэффициенти.

Барча ерлар бўйича базавий ставкалар ва тузатиш коэффициентлари қўлланилади. Ставка ва коэффициентлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ кўмитаси томонидан умумий белгиланган тартибда тўловчиларга етказилади.

Суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерлари бўйича базавий ставкалар тегишли туман ва шаҳар бўйича тасдиқланади.

Лалми ерлар, пичанзорлар ва яйловлар бўйича базавий ставкалар вилоятлар миқёсида тасдиқланади.

Ижтимоий иморатлар, сув ҳавзалари, каналлар, коллекторлар ва йўллар билан банд бўлган ерлар, шунингдек, қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган бошқа ерлар бўйича

базавий ставкалар туман ва шаҳарларнинг суғориладиган ерлари доирасида тасдиқланган ставкалар бўйича тўланади.

Қишлоқ хўжалиги ер участкаларидан солиқ ер участкаси ажратилган ойдан кейинги ойдан бошлаб тўланади.

Ер участкаси қайтариб олинганда, тўхтатилади.

Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ягона ер солиғи суммасини иловадаги шаклга биноан ҳисоблаб чиқадилар ва давлат солиқ инспекцияларига ҳисоб-китоб жорий йилнинг 1-февралига қадар тақдим этадилар.

Ягона ер солиғи бир йилда уч марта тўланади:

1. Йиллик тўланадиган солиқ суммасининг 20 фоизи;

2. 1 сентябргача 30 фоизи;

3. 1 декабргача бўлган муддатда – солиқнинг қолган 50 фоизи тўланади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ягона ер солиғи фермер хўжаликларининг ишлаб чиқариш ва молиявий натижаларига боғлиқ эмас. Яъни, фермер фойда оладими, зарар кўрадими, бундан қатъи назар, белгиланган ягона ер солиғини тўлашга мажбур.

Ягона ер солиғини тўлаш механизми қуйидаги афзалликларга эга:

- солиқ миқдорини ҳисоблаш ва солиқни йиғиш механизмининг соддалаштирилганлиги;

- ягона ер солиғи миқдори солиқ тўловчиларга тупроқнинг балл-бонитетига қараб ўрнатилиши ва ер участкасининг жойлашиши ҳамда сув билан таъминланганлигига қараб тузатувчи коэффициент билан мувофиқлаштирилиши солиқ миқдорини реал белгилаш имкониятини бериши.

Маълумки, Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2004 йилдаги давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 567-Қарорига биноан, ер участкаларига эга бўлган илмий муассасалар, экспериментал тажриба хўжаликлари учун ҳам 2004 йил 1 январдан бошлаб ягона ер солиғи жорий қилинган.

2004 йил 1 январдан бошлаб тажриба тариқасида Самарқанд ва Тошкент вилоятларидаги фермер хўжаликларига белгиланган 2 фоизли миқдор 2005 йилдан бошлаб 1 фоиз қилиб белгиланди.

10.7.1-жадвал. 1999 йили қишлоқ хўжалиги экинзорларига ягона ер солиғининг муваққат базали ставкалари. 1 га учун сўм

Минтақалар	Суғориладиган ерлар (1класс)	Жами ерлар(текислик)	Пичанзорлар ва яйловлар (чўп пояси)
ҚҚР	375,1	-	10,6
Андижон	569,2	68,4	14,4
Бухоро	493,4	-	14,4
Жиззах	429,6	64,6	13,3
Қашқадарё	415,7	71,4	17,1

Навоий	400,0	64,6	14,4
Наманган	586,7	-	14,4
Самарқанд	596,6	64,6	13,3
Сурхондарё	640,0	86,1	9,5
Сирдарё	343,1	64,6	13,3
Тошкент	598,7	68,4	13,3
Фарғона	528,9	-	13,3
Хоразм	456,0	-	10,6
Тошкент шаҳри	1471	-	-

**10.7.2-жадвал. 199_йил 1 январдаги ҳолат бўйича қишлоқ хўжалик товар ишлаб
чиқарувчилари тўлайдиган ягона ер солиғининг
ҲИСОБ-КИТОБИ**

А	1	2	3	4
1. Жамоатга тегишли суғориладиган қишлоқ хўжалик ерлари:				
1 класс (0-10 балл)				
2 класс (11-20 балл)				
3 класс (21-30 балл)				
4 класс (31-40 балл)				
5 класс (41-50 балл)				
6 класс (51-60 балл)				
7 класс (51-60 балл)				
8 класс (71-80 балл)				

9 класс (81-90 балл)				
10 класс (91-100 балл)				
Баҳоланмаган ерлар				
ЖАМИ				
2. Лалмикор, пичанзор, бўз ерлар ва суғорилмайдиган кўп йиллик дарахтзорлар: текислик (ёғин билан таъминланмаган) худудда				
Текислик-тепалик (ёғин билан ярим таъминланган) худудда				
Тоғолди ва тоғлик (ёғин билан таъминланган) худудда				
ЖАМИ				
3. Суғорилмайдиган пичанзор ва яйловлар:				
«Чўл» минтақасида				
«Адир» минтақасида				
«Тау» минтақасида				
4. Сув ҳавзалари, канналлар, коллекторлар, йўллар банд этган ерлар				
5. Жамоат иморатлари ва ҳовлилар				
6. Қишлоқ хўжалигида				

фойдаланилмайдиган бошқа ерлар				
ЖАМИ				
Шу жумладан, тўлаш муддатлари бўйича:				
1 июлча				
1 декабргача				
7. Солиққа тортилмайдиган ерлар (ерларнинг турлари ва майдонлари. Йўриқноманинг 4,1-бандига мувофиқ келтирилади)				
		x	x	x
		x	x	x
		x	x	x
Жами солиққа тортилмайдиган ерлар				
Жами ер				

Раҳбар _____
(имзо, фамилия, исми-шарифи)

10.8. Бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботлар

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1996 йил 30 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунга асосан, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1997 йил 15 январ 5-сонли Буйруғи билан тасдиқланган «Корхона (ташкilot)ларнинг чорак ва йиллик молиявий ҳисобот шакллари ва ҳажмини тасдиқлаш тўғрисида»ги Йўриқномага асосан, қуйидаги бухгалтерия шакллари йилига бир марта топширилади:

«Бухгалтерия баланси» 1-шакл;

«Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» 2-шакл;

«Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома» 2 а-шакл;

«Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот» 4-шакл.

Ўзбекистон Республикасида деҳқон ва фермер хўжаликлари учун юқорида соддалаштириб кўрсатилган бухгалтерия ҳисоби счётлар режасидан ва ҳисоботидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмасига юқоридаги қонун ва қарорларга зид бўлмаган қўшимчалар киритишга руҳсат берилади.

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ СХЕМАСИ

(ИККИ ЁҚЛАМА ЁЗУВ УСУЛИ АСОСИДА)

Баланс ва ҳисоботнинг шакллари

Хўжалик муаммоларини ҳисобга олиш дафтари (К-1 шакл)

Ҳисоб-китоб счётлари бўйича ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш ведомости

Дастлабки ҳужжатлар

Пул маблағлари ва қимматли қоғозларни ҳисобга олиш дафтари (1-жадвал)	Материалларни ҳисобга олиш дафтари (2-жадвал)	Ишлаб чиқариш харажатларини ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш дафтари (3-жадвал)	Асосий воситаларини ҳисобга олиш дафтари (4-жадвал)	Мол ва паррандаларни ҳисобга олиш дафтари (5-жадвал)	Шартномаларни жўнатиладиган ва келиб тушадиган ҳужжатларни рўйхатга олиш дафтари (6-жадвал)
---	---	--	---	--	---

**10.8.1-жадвал. Пул маблағлари ва кредиторларни ҳисобга олиш дафтари
5110-Ҳисоб-китоб счёти. 200_йил.**

Сана	Хўжалик муомаласи,	Муомала мазмуни	Кирим, сўм	Чиқим, сўм	Эслатма
------	--------------------	-----------------	------------	------------	---------

	хужжатнинг тартиб рақами				
1.01.2002й.га қолдик			1426000	-	-

6910-Счёт. Қисқа муддатли банк кредитлари

Сана	Хўжалик муомаласи, хужжатнинг тартиб рақами	Муомала мазмуни	Олинган сўм	Қайтарилган сўм	Эслатма
_____ й. га қолдик			4000000	-	-

**10.8.2-жадвал. Ишлаб чиқариш захиралари, маҳсулотлар ўлчов бирлиги (ц)
Маҳсулот номи. Беда пичани**

Сана	Хўжалик муомаласи, хужжатнинг тартиб рақами	Муомала мазмуни	Кирим, сўм		Чиқим, сўм	
			миқдор	сумма	миқдор	сумма
1.01. 2002 й.га қолдик			120	42800	-	-
10.01. 2002 й.	1-Ем-хашак сарфлаш ведомости ва ҳ.к.	Беда пичани сарфи	-	-	20	12340

10.8.3-жадвал. Ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш дафтари

Сана	Хўжалик муомаласи, хужжатнинг тартиб рақами	Муомала мазмуни	Кирим, сўм		Чиқим, сўм	
			миқдор	сумма	миқдор	сумма

1.01.						
2002 й.га қолдик	1-Ем-хашак сарфлаш ведомости ва х.к.	Беда пичани сарфи	123.340	-	-	-

10.8.4-жадвал. Асосий воситалар ва мулкларни ҳисобга олиш дафтари

Асосий воситалари счёти 200_йил учун

1 бино-иншоот ва техниклар

№	Ёзув асоси (хўжалик муомаласи, ҳужжат- нинг тартиб рақами)	Номи	Миқдори	Қиймати, сўм	Эслатма
1.	1.01 га қолдик	Ферма биноси Трактор Т28х4 Прицеп ва х.к.	1 1 1	641000 42000 96000	
Жами:			к	1157000	

Асосий пода. Чорва моллари тури ва гуруҳи

согин сизирлар

Ёзув санаси	Хўжалик муомаласи, ҳужжатнинг тартиб рақами	Мазмуни	Кирим			Чиким		
			бош	тирик вазн, кг	қиймати, сўм	бош	тирик вазн, кг	қиймати, сўм
1.01.га қолдик			64	20480	7000000	-	-	-
8.11	№2 шартнома ва х.к.	Ҳисобдан чиқарилиб боқувга қўйилди	-	-	-	1	310	64600

10.8.5-жадвал. Ёш моллар ва паррандалар тури. Бузоқлар.

Ёзув санаси	Хўжалик муомаласи, хужжатнинг тартиб рақами	Мазмуни	Кирим			Чиқим		
			бош	тирик вазн, кг	қиймати, сўм	бош	тирик вазн, кг	қиймати, сўм
1.01.2002га қолдиқ	41	4920	420000	-	-	-		

10.8.6-жадвал. Шартномаларни, жўнатиладиган ва келиб тушадиган хужжатларни рўйхатга олиш дафтари

№	Шартнома тузилаётган, хужжат жўнатилаётган (келган) ташкилот номи, манзили	Нима учун	Амал қилиш муддати	Эслатма

Мисол: Янги ташкил қилинган «Нур» фермер хўжалигининг 1 январ 2000 йилга баланси қўйидагича.

Баланс (7-жадвал) маълумотларидан кўринадики, «Нур» фермер хўжалигида фаолият бошлаш учун 2002 йил 1 январда жами 10052,0 минг сўмлик маблағи мавжуд.

10.8.7-жадвал. Баланс.

«Нур» фермер хўжалиги 1.01.200_йил (минг сўм).

Актив

Пассив

Актив				Пассив			
0100	Асосий воситалар	8157,0	-	8510	Устав капитали	6050,0	-
1000	Материаллар	43,0	-	6010	Кредиторлар	2,0	-
1100	Ёш моллар ва паррандалар	420,0	-	6910	Банк кредитлари	4000,0	-
2010	Асосий ишлаб чиқариш	6,0	-				
5110	Ҳисоб-китоб счёти	1426,0	-				
	Баланс	10052,0	-		Баланс	10052,0	

Шундан 6050,0 минг сўми фермер хўжалиги эгаси (Айтбоев Г.К.)нинг ўз хусусий капитали, 2,0 минг сўм кредитор қарз ва 4000,0 минг сўми эса банкдан олинган қарз(пассивда). Энди «Нур» фермер хўжалиги фаолият қилиш учун етарли маблаққа эга. Лекин, тадбиркор шу маблағ (10052,0 минг сўм)нинг 6050,0 минг сўми ўз маблағи, 4002,0 минг сўми эса қарз эканлигини эътиборидан чиқармаслиги лозим.

Демак, корхона маблағлари балансининг актив томонида, шу маблағларнинг вужудга келиш манбалари эса пассив томонида кўрсатилиб, маълум муддатга фермер хўжалигининг аҳволини ифодалайди. Баланс маълумотларидан хўжаликнинг қандай маблағларга эга эканлиги ва шу маблағларнинг қайси манбалардан пайдо бўлганлигини, яъни ўз маблағими ёки қарз эканлигини кўриш мумкин. Бундан ташқари, асосий ҳисобот бўлиб ҳам ҳисобланади.

Шундан сўнг, «Нур» фермер хўжалиги фаолият бошлади ва унда январь оyi давомида қуйидаги хўжалик муаммолари содир бўлган. Бу муаммолар тегишли дастлабки ҳужжатлар билан расмийлаштирилиб, рўйхатга олинди (8-жадвал) ва ҳоказо.

10.8.8-жадвал. «Нур» фермер хўжалигида содир бўлган хўжалик муомалалари бўйича тузмаган проводкалар

№	Муомала мазмуни ва асос бўлувчи дастлабки ҳужжатлар	Сумма	Счётлар боғланиши	
			Дт	Кг
1	2	3	4	5
1.	Беда пичани сарфланади. 20ц. 1-Ем хашак сарфлаш ведомости	12340	2010	1060
2.	Бир бош сигир асосий подадан ҳисобдан чиқарилиб, боқувга қўйилди. 12.01.2002 й. №2 Далолатнома.	64600	1120	0171
3.	7.10.15.18.20. ва 26 январь кунлари аҳолига сотилган сут учун кассага нақд пул кирим қилинди (касса кирим ордери)	42000	5110	9010
4.	Шу кунлари кассага кирим қилинган даромадлар банкдаги ҳисоблашув счётига топширилди (пул топширганлик тўғрисидаги патта (квитанция) нусхаси ва банк кўчирмаси)	42000	5110	5010
5.	Электр таъминоти ва коммунал хизматлар (28,01) учун тегишли идораларнинг счётлари тўланди(тўлов топшириғининг нусхаси ва банк кўчирмаси)	2400	6010	5110
6.	29.01. Иш ҳақи ҳисоблаш ведомости (В-8 шакл)га асосан, ҳисобланган иш ҳақи суммаси ушланди:	66000	2010	6710

	а) нафақа фондига ажратма (2,5%)	1650	6710	6520
	б) даромад солиғи (ставка бўйича)	22885	6710	6410
	в) касаба уюшмаси бадали (1,0%)	660	6710	6520
	Жами:	25195	6710	-
7 29,0 1	Иш ҳақи суммасига нисбатан ажратмалар ҳисобланади а) касаба уюшмаси (федерациясига) (1,2 %)	792	2010	6520
	б) бандлик фонди (биржа)га 1,5 %	990	2010	6410
	в) ижтимоий суғурта фондига 37,3 %	24618	2010	6520
	Жами:	26400	2010	-
	Ҳаммаси:	51595		
8.	Юқорида ҳисобланган солиқлар, суғурта органларига ажратмалар ва бошқа қарзлар ҳисоблашув счётидан ўтказилади (тўлов топширигининг нусхаси ва банк кўчирмаси)			
9.	Иш ҳақидан ушланган суммалар: А) касаба уюшмасига 1,0%	660	6520	5110
	Нафақа фондига ажратма 2,5%	1650	6520	5110
	Даромад солиғи (ставка бўйича)	22885	6410	5110
	Жами:	25195	-	5110
	Ҳаммаси:	51595	-	-
9 3 02	Банкдаги ҳисоб-китоб счётидан кассага олинди (чек, касса қирим ордери, банк кўчирмаси): -иш ҳақи бериш учун	40805	5010	5110
	-хизмат сафари учун	1250	5010	5110
	Жами:	42055	5010	5110
10.	Кассадан берилди (тўлов ведомости, касса чиқим ордери): -иш ҳақи	40805	6710	5010
	-хизмат сафари учун Алляров К.га	1250	4420	5010
	Жами:	42055	-	5010

Йил бошида ёки корхона фаолият бошлаган вақтида дастлабки балансга асосан, «Хўжалик муомалаларини ҳисобга олиш дафтари» (Т-1 шакл)га барча мавжуд маблағлар ва манбалар бўйича тегишли счётлар очилиб, уларга балансдаги счётлардан қолдиқлар ўтказилади. Сўнгра ой давомида содир бўлган хўжалик муомалалари тегишли дастлабки

хужжатларда расмийлаштирилиб, ҳар бир муомала мазмунига қараб ушбу дастлабки хужжатларда олдиндан счётлар алоқаси белгиланади. Шундан сўнг Т-1 шаклининг 3-«Муомала мазмуни» деган устунида ой ва шу ойда содир бўлган барча хўжалик муомалалари позицияли усул билан хронологик тартибда (муомаланинг содир бўлишига қараб кетма-кет) ёзиб борилади. Шу билан бирга дафтарнинг «Сумма» устунида қилинган ҳар бир муомала суммаси икки ёқлама ёзув усули билан бир вақтнинг ўзида маблағлар ва манбаларнинг тегишли турларини ҳисобга олиш учун мўлжалланган счётларнинг «Дебет» ва «Кредит» устунларида ҳам акс эттирилади.

Фермер хўжаликларида меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашувлар, даромаддан бюджетга тўланадиган солиқлар ҳамда суғурта органлари ва бошқа фондларга ажратмаларни ҳисобга олиш учун «Иш ҳақини ҳисобга олиш ведомости» (В-2 шакл) юритилади (9-жадвал).

Ведомостда иш ҳақи ва унга қўшимча ҳисоблаш, даромад солиғи, нафақа фондига ажратма, алимент, касаба уюшмасига ажратма кабилар иш ҳақидан ушланиб ҳамда иш ҳақи суммасига нисбатан ҳисобланиб бюджет ва суғурта органларига ўтказиладиган суммалар ҳисоб-китоб қилинади. Суммалар жамланиб, текширилгандан сўнг, бевосита ведомостда, олдиндан проводка тузилади ва тегишли (Т-1) шаклга ўтказилади. Бунда 3-«Муомала мазмуни» устунига «В-8 шакл-Иш ҳақи ҳисобланган ведомостига асосан» деб ёзилиб ҳисобланган, қўшилиб ҳисобланган ва ушланган суммаларнинг ҳар бир тури бўйича номма-ном алоҳида қатор билан тегишли суммалари ўтказилади. Сўнгра ведомостнинг шу бетига «суммалар Т-1 шаклга ўтказилади» деб ёзилади ва шу кунги сана билан бухгалтер имзо қўяди.

Маълумки, бозор иқтисоди шароитида бюджетга тўланадиган солиқлар, суғурта органларига ва бошқа бюджетдан ташқари органларга ажратмалар турлари кўпаяди ҳамда уларнинг меъёри (ставкаси) ўзгариб ҳам туради. Уларнинг ҳисобланиши, тўланиши (ўтказилиши)ни ва ой охирига қарз бўлиб қолаётганини турлари бўйича акс эттириш ва назорат қилиб бориш учун «Бюджет, суғурта ҳамда бошқа дебитор ва кредиторлар билан ҳисоблашувлар» ведомости (10-жадвал) очиш мақсадга мувофиқдир.

Ой охирида маблағлар ва уларнинг манбаларини ҳисобга оладиган барча счётларнинг дебет ва кредит оборотлари жамланади. Барча счётлар бўйича дебет ва кредит оборотларининг алоҳида жами 4-устундаги суммалар жамига тенг бўлиши керак. Бу тенгликдан суммаларнинг счётларда тўғри акс эттирилганлигига ишонч ҳосил қилинади ва охирига, яъни кейинги ойнинг 1-санасига қолдиқ чиқарилади.

Ушбу чиқарилган қолдиқлар текширилиб, тўғрилигига ишонч ҳосил қилинганидан сўнг кейинги ойнинг 1-санасига (бизнинг мисолимизда 1 февралга баланс тузилади). Бунинг учун чиқарилган қолдиқлар тегишли счётлар бўйича «дебет» устунидагилари баланснинг «активи»га, «кредит» устунидагилари «пассив»га ўтказилади.

Демак, ҳисобнинг содалаштирилган шаклида баланс тузиш бевосита «Хўжалик муомалаларини ҳисобга олиш дафтари» (Т-1 шакл) орқали амалга оширишлар экан, кейинги ойларда ҳам ҳисоб юритиш шу тартибда давом эттирилаверади.

Баланс ҳисоботи фермер хўжаликларида асосий ҳисобот шаклларида бўлиб, унинг тўғри, аниқ ва ўз вақтида тузилиши кўп жихатдан жорий ҳисобни тўғри ташкил этишга боғлиқ.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, фермер хўжаликларида бухгалтерлик ҳисобининг соддалаштирилган шакли қуйидаги шарт-шароитлар бўлганда қўлланилиши мумкин:

- харажатлар ҳисобот даври (ойи)да тўлалигича маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш ва хизмат кўрсатиш)га сарфланганда;

- олган маҳсулотлари (бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар) учун буюртмачиларнинг кичик корхонадан ҳамда кичик корxonанинг бошқа ташкилотлардан қарзи бўлмаганда, яъни сотилган маҳсулот олинган материаллар ҳамда бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар учун ҳисоблашувлар муомала содир бўлиши билан дарров амалга оширилганда;

- оддий ишлаб чиқариш усулини амалга ошириш, яъни мураккаб бўлмаган цикл доирасида бир ёки бир неча хил маҳсулотлар ишлаб чиқарилганда (иш, хизмат бажарилганда), буюртма бўйича иш бажарилганда;

- олдиндан (аванс қилиб) харажат ва маҳсулот олиш ҳоллари бўлмаганда;

- даромадлар ва харажатларни олинган ҳамда тўланган нақд пуллар асосида ҳисобга олиш имконининг мавжудлиги кичик корхоналарда бухгалтерлик ҳисобининг соддалаштирилган шаклини қўллашда муҳим омил ҳисобланади, яъни даромадлар сотилган маҳсулотлар (бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар) учун кассага нақд пул билан олинганда;

- харажатлар эса материаллар, иш ва хизматлар учун тўланган нақд пул сарфланиши каби қайд қилиб борилганда.

10.8.9-жадвал. Ҳисобланган дебет ва кредит счётлари

№	Фамилияси ва исми шарифи	Лавозими	Ой бошига қолдиқ(6710 сч. Кт қолдиғи)	Хисобланди (6710 сч. Т-ти дан сч.лар д-тига)				Ушланди (6710 сч. Д-тидан сч.лар т-ти)				Беришга	Олинганлиги тўғрисида имзо	
				2010			6710 сч.к-ти жами	6410	6520 2,5%	6530 1%	жами			
1.	Айтбоев Г. К.	раҳбар		14000	-	-	-	14000	4865	350	140	5355	8645	
2.	Болтабоев Б. Д.	бухгалтер		13000	-	-	-	13000	4505	325	130	4960	8040	
3.	Гоипова Х. С.	бухгалтер		13000	-	-	-	13000	4505	325	130	4960	8040	
4.	Худоёров Р. Ю.	бухгалтер		13000	-	-	-	13000	4505	325	130	4960	8040	
5.	Рахимов С. Б.	куръер		13000	-	-	-	13000	4505	325	130	4960	8040	
6.	Жами:			66000	-	-	-	66000	22885	1650	660	24535	40805	

**10.8.10-жадвал. Бюджет, суғурта ва бошқа дебеторлар ҳамда кредиторлар билан
хисоблашувлар ВЕДОМОСТИ (2002 йил январ).**

№	Аналитик счётлар (солик, ажратма, тўлов, суғурта ва х.к.)	Ой бошига қолдиқ		6410, 6520, 6710 счётлар дебетига					Кт оборот- лари банк кўчирмасига асосан	Ой охирига қолдиқ	
		Дт	Кт	2010 счёт	6710 счёт	№	№	хам- маси		Дт	Кт
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	6410 «Бюджет билан хисоблашувлар» счёти бўйича										
1.	Даромад солиғи	-	-	-	22885				22885		22885
2.	Бандлик фонди (1,5%)	-	-	990	-				990		990
	жами:	-	-	990	22885				23875		23875
	6520 «Суғурта бўйича хисоблашувлар» счёти бўйича										
1.	Нафақа фондига (2,5%)	-	-	-	1650					1650	1650
2.	Касаба уюшмаси фондига (1,2			792	-					792	792
3.	Ижтимоий суғурта фондига (37,3%) ва х.к.	-	-	24618	-					24618	24618
	жами:	-	-	25410	1650					27060	27060
	6010 «Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»										
1.	Электросеть	-	2400	-	-				-	2400	-
	Ҳаммаси:	-	2400	26400	24535				50935	2400	50935

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Қисқача хулосалар

Бозор муносабатида турли мулкчилик шакллари фаолият кўрсатмоқда. Улар ўртасида ўзаро ишлаб чиқариш ва иқтисодий алоқалар орқали фаолият юритиб ҳамкорлик қилинмоқда. Айниқса, фермер хўжалиги билан таъминот ва сервис хизмат кўрсатувчи ўртасида бўладиган иқтисодий алоқалар, уни такомиллаштириш тўғрисида барча қонуний асослар яратилди ҳамда хўжалик юритиш фаолиятида шартнома ва шартнома муносабатлари, хўжалик йиллик фаолият юритишининг бизнес режаси, фермерга хизмат кўрсатиш банклари ва кредитлаш механизми, бахтсиз воқеаларни инобатга олиб мулкни суғурталаш хўжалик фаолиятидан олинган даромадидан ягона ер солиғи тўлаш йўллари, хўжаликда олиб бориладиган ҳисоб-китоб ишларида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоблар тўлиқ янги тартибда ишлаб чиқилди. Унга қонуний асос яратилиб, иқтисодий механизмлари меъёрий ҳужжатлар асосида қайта амалиётга жорий этилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. *Иқтисодий алоқалар тушунчаси ва унинг моҳиятини тушунириш беринг.*
2. *Хўжаликда шартноманинг зарурлиги ва унинг тuzилиши нимадан иборат?*
3. *Бизнес режа нима ва уни тuzиш йўллари айтинг?*
4. *Банк иши ва кредитлаш механизмни тушуниринг.*
5. *Суғурта турлари ва суғурталаш механизми ўз ичига нима асос қилиб олади?*
6. *Ягона ер солиғи нима ва у қандай ундирилади?*
7. *Бухгалтерия ҳисобининг мақсади ва молиявий ҳисобларнинг вазифаси нимадан иборат?*
8. *Иқтисодий фаолият тизими деганда нима тушунасиз?*

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», -Т.: «Ўзбекистон», 246 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги Фармони, -Т.: “Халқ сўзи” газетаси, 2003 йил, 25 март.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғини жорий этиш тўғрисида»ги Фармони. –Т.: «Халқ сўзи» газетаси, 1998 йил, 10 октябр.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2005-2007 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш тўғрисида»ги 607-сонли Қарори. –Т.: «Халқ сўзи» газетаси. 2004 йил, 24 декабр.
5. «Дехқон ва фермер хўжаликларида шартнома муносабатлари». –Т.: «Шарк», 2002, 47 б.
6. «Дехқон ва фермер хўжаликларида суғурта тизими». –Т.: «Шарк», 2002, 316 б.
7. «Фермерлик фаолиятининг ҳуқуқий ва молиявий асослари». –Т.: «Университет», 2005, 212 б.
8. Умурзоқов Ў. П., Султонов А. С., Тошбоев А. Ж. «Бизнес режа» фанидан Бизнес режани тузиш бўйича тавсиянома. –Т.: «ТИҚХМИИ», 1999, 26 б.
9. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. «Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари». –Т.: «ТИҚХМИИ», 2004 й. 141 б.
10. Фармонов Т. Х. «Фермер хўжаликларини ривожлантириш истиқболлари». –Т.: «Янги авлод», 2004, 143 б.

XI-БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИ БОШҚАРИШДА МЕНЕЖМЕНТ

11.1. Хўжалик фаолиятини бошқариш тизими

Қишлоқ хўжалигини бошқаришнинг асосий мақсади юқори даражада фойда олиш. Қишлоқ хўжалиги бошқарув аппаратининг тузилиши деганда бошқарув аппарати ва унинг таркибидаги боғланиш тушунилади. Бошқарув аппаратининг таркиби бир-бири билан боғланган бирикмалар ва бўғинлар билан тўлдирилиши унинг **ташкилий тизими** дейилади.

Ташкилий тизим бошқарув тизимининг асосий таркибий қисмларидан бири бўлиб, бошқарувчи тизим, бошқарув субъекти ташкилий тузилиш шакли демакдир. Бошқарув тизимида ишчи ва ходимларни бошқаришни ташкил қилишнинг расмий қоидалари тартибга солинади.

Идоралар бу тизимнинг таркибий қисмлари, бўғинларидир. Ҳар бир идора ўз ҳаракат доирасига эга. У мазкур идорага маъқул бўлган масалалар доирасини, унинг фаолияти чегараларини, ваколатлари ва жавобгарлигини белгилайди. Бошқарув тизими ташқи ва ички омилларнинг таъсири остида таркиб топади. Ташқи омиллар орасида энг муҳими ишлаб чиқаришдир.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бошқарув идоралари ўртасидаги алоқаларнинг турига қараб тизимларни 3 та асосий турга ажратиш мумкин, яъни лавозимли, вазилавий ва аралаш, яъни комбинацияли мунтазам тизимлардир. Уларда битта лавозимда идораларнинг ҳар бир гуруҳи идора қилиш қўлланмаларига асосан, юқори даражада ўзининг раҳбарлик идорасига эга бўлади.

Мунтазам тизимда бошқарувнинг барча масалалари битта канал орқали ҳал этилади.

Дастурли тизим – мақсадли тизимларнинг алоҳида тури ҳисобланади. Бошқарувнинг аниқ тизимини шакллантириш ижодий жараён дир. Бироқ тизимнинг илмий жиҳатдан ишлаб чиқилган шакллари қўлланилса, бу ишларни янада осонлаштириш имконини беради.

Бошқарув тизими ходимлари зарур ишчанлик хислатларига эга бўлиши билан биргаликда билимдон бўлишлари зарур. Ташкилотчилик қобилияти, янгиликни ҳис қилиш, янги техникавий ва ташкилий ғояларни муносиб баҳолай олиши, уларни қўллашда маҳорат, шунингдек, муҳим ишчанлик хислатларидан бири омилкорлик ходимга қўйиладиган асосий талаблардандир.

Бошқарув мутахассислари иш жараёнида бошқаришнинг объект ва субъектларини ажратиб фойдаланади. **Объект** – бу раҳбарлар билан ишлаш тизимининг асосий унсурлари бўлиб, мутахассислар танлаш, баҳо бериш ва ҳоказолар бўлса, субъект – бу ходимлар билан ишлаш вазифасидир.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бошқарув ходимлари фаолиятларининг вақти-вақти билан баҳоланиб борилиши улар ишидаги камчиликларни бартараф қилиш имконини беради. Баҳолаш аттестациядан ўтказиш орқали амалга оширилади.

Раҳбар ишининг асосий омилларига қуйидагилар киради: бошқариш фаолиятининг моҳияти, бошлиқнинг роллари, бошқариш функциялари ва муваффақиятига қаратилган бошқарув. Бу омилларни чуқурроқ ўрганиш зарур.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бошқариш фаолиятида раҳбар-менежер олиб борадиган бошқарув ишларининг сони жуда кўп, лекин улар ишининг асосий моҳиятини аниқлаб олиш лозим бўлади. Маълумки, раҳбар ва ишчиларнинг олиб борадиган ишлари бир-

биридан фарқ қилади. Раҳбар – менежерларнинг ловозимларидан қатъи назар, уларнинг иш фаолиятлари бир-бирига ўхшаш, яъни улар бошқарув билан шуғулланадилар. Ишчиларнинг бажарадиган ишлари, асосан, технологик карталар ва бизнес режада кўрсатилган талаблар ёрдамида олиб борилади. Лекин раҳбар – менежерларнинг кун давомида бажарадиган ишлари ҳар хил ва тез-тез ўзгариб туради. Бошқарув ишларининг ўзгариб туришига асосий сабаб хўжаликда содир бўлаётган ҳолатлардир. Бундай ҳолатларда боқарув ишларининг олиб борилиши, бажариш услублари ва қоидалари ҳамма раҳбар-менежерлар учун, асосан, бир хилдир.

Раҳбар-менежернинг ишлаб чиқариш жараёнида бажарадиган ишлари умуман маълум. Раҳбар – менежер қандай ловозимда бўлишидан қатъи назар, бу ролларни ўзгартира олмайди, лекин ўзи билмайдиган усулда, ўзига хос равишда бажаради. Раҳбарнинг роллари қуйидагилардан иборат: шахслараро, информацион ва қарор қабул қилиш. Раҳбарнинг шахслараро роли раҳбарнинг вазифаси ва функциясида белгиланган. Раҳбар информацион ролни бажариш учун ишлаб чиқариш ва ташқи муҳитлардан маълумотлар олиб, унинг таҳлили асосида қарор қабул қилиш ролини ижро этади ва амалда қўллайди. Масалан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ресурсларни рационал тақсимлайди ва содир бўлган ҳолатларда ўз ечимига эга бўлади.

Бошқариш фаолиятида раҳбар-менежерлар томонидан бошқарув функцияси ижро этилади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш вазифалари: бошқарувни режалаштириш, таҳлил қилиш, назоратдан иборат.

Меҳнатнинг горизонтал тақсимооти қишлоқ хўжалиги корхоналарида (ширкат, агроучастка, фермер, оила пудрати)нинг пайдо бўлишига олиб келади, бу тизим ва тузилмаларнинг мутаносиб ишлаш йўлларини кўрсатиб беради. Натижада бошқарув функциялари пайдо бўлади. Уларнинг вертикал тақсимооти натижасида бошқарув поғоналари ташкил этилади. Бошқарув поғоналари асосан учта: юқори, ўрта ва қуйи поғоналарга бўлинади. Юқори поғонага хўжалик-ташкilot раҳбари, унинг ўринбосарлари, менежерлар бўлса, ўрта поғонага деҳқончилик, таъминот, сервис хизмати раҳбарлари ва мутахассислар, қуйи поғонага оилавий пудрат, фермер ва цех раҳбарлари киради.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни бошқариш тизимида меҳнат ресурсларини бошқариш жуда муҳимдир. Бизнес ёки кунлик топшириқларни ҳеч ким бажармаса, у ҳеч нарсага арзимади, бошқариш ва ишлаб чиқариш масалаларининг марказида деҳқонлар, менежерлар, мутахассислар ва раҳбарлар туради. Бошқаришдаги вазифаларнинг ўз вақтида самарали бажарилиши шу раҳбарнинг ишга бўлган муносабатини белгилайди.

Фермер – фермер хўжалигининг муассасаси – фермер хўжалигининг раҳбари ҳисобланади, у ўн саккиз ёшга тўлган, муомалага лаёқатли, қишлоқ хўжалигида тегишли малака ва иш тажрибасига эга бўлиши керак.

Фермер хўжалигининг раҳбари:

- фермер хўжалиги уставини қабул қилади ва унга белгиланган тартибда ўзгаришлар киритади;

- фермер хўжалиги фаолиятининг бизнес режасини тасдиқлайди;

- фермер хўжалиги фаолиятини ташкил қилади;

- юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро муносабатларда фермер хўжалиги номидан иш кўради;

- ишончномалар беради, шартномалар тузади ва уларнинг бажарилишини таъминлайди, шунингдек, фермер хўжалиги ходимлари билан меҳнат шартномаларини имзолайди;

- фермер хўжалиги ходимлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

- ички меҳнат тартиби қоидаларини белгилайди;

- даромадни ўз хоҳишига кўра тасарруф этади;

- ходимларнинг хавфсиз ҳамда унумли меҳнат қилишлари учун шароит яратиб беради;

- қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда меҳнат дафтарчалари юритилишини ташкил этади, иш ҳақи тўлашни таъминлайди, меҳнатга ҳақ тўлаш миқдорини ва моддий рағбатлантириш усуллари ва интизомий жазо чораларини белгилайди;

- фермер хўжалиги номидан ҳужжатларни имзолайди;

- фермер хўжалигини қайта ташкил этиш ва тугатиш масалаларини ҳал этади.

11.1.1. Фермер хўжаликларини бошқариш фаолияти

Ўзбекистон фермер хўжаликлари уюшмаси ва унинг ҳудудий вакилликлари нодавлат ва нотижорат ташкилот сифатида фақатгина ихтиёрийлик ва кўнгилли равишда аъзо бўлган фермер хўжаликларининг манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилади. Фермер хўжаликлари уюшмаси ҳамда унинг ҳудудий вакилликлари нодавлат ва нотижорат жамоа ташкилоти бўлиб, улар фермер хўжаликларининг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда улар фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида тузилган. Уюшманинг асосий вазифаси:

- фермер ва деҳқон хўжаликларининг ҳуқуқ ва манфаатларини давлат ташкилотлари ҳамда бошқа ташкилотлар олдида ҳимоя қилиш;

- фермер ва деҳқон хўжаликларининг фаолиятини ривожлантиришга қаратилган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш, жорий этиш ва давр талабидан келиб чиққан ҳолда, уларга ўзгартириш ва тўлдиришлар киритиш тўғрисида таклифлар ишлаб чиқиш ёки уларнинг тайёрланишида иштирок этиш;

- қишлоқ хўжалигида ер муносабатларини такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш;

- фермер хўжаликларида етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг экспорти, шунингдек, хорижда ишлаб чиқарилган илғор технологияларни жорий этиш бўйича таклиф ва тавсиялар тайёрлаш;

- фермер хўжаликлари раҳбарлари ва аъзоларининг касбий малакаларини оширишга қаратилган семинарлар, конференциялар ёки кўргазмалар амалий машғулотлар ўтказиш;

- фермер хўжаликлари учун иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа турли йўналишлар бўйича йўриқномалар, қўлланмалар ва ахборотномалар тайёрлаб чоп этиш;

- консалтинг ва маркетинг хизматларини ташкил қилиш, фермерларни ўқитиш каби долзарб масалалар бўйича ҳуқуқий ва амалий ёрдам кўрсатиш билан шуғулланиши зарур.

Уюшма ўз-ўзини молиявий маблағ билан таъминлаш тамойили асосида фаолият кўрсатиб, қуйидаги молиявий маблағлар унинг асосий даромад манбаи ҳисобланиши мумкин:

- ўз аъзоларининг бадаллари;
- семинар, конференция ва кўргазмалар амалий машғулотлар ўтказиш;
- чет эл грантлари ва турли хомийлик ёрдам маблағлари;
- фермер хўжаликлари учун турли йўриқномалар, қўлланмалар ва ахборотномалар тайёрлаб чоп этиш ва бошқа тадбирлар.

Фермер хўжаликлари уюшмаси ўз аъзоларининг ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилиш, янги технология ва илғор тажрибаларни жорий қилишда ҳамкорлик кўрсатиш, турли хил консултатив-ахборот марказларини ташкил этиб, улар орқали деҳқон ва фермер хўжаликлари раҳбарлари ва аъзоларининг иқтисодий-ҳуқуқий билимларини оширишга ёрдам беради.

Фермер хўжаликлари уюшмасининг раиси ва унинг ўринбосарлари уюшманинг олий органи бўлган съезд томонидан сайланиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан лавозимига тасдиқлансалар-да, уюшманинг ҳудудий вакилликлари раҳбарлари тегишли (вилоят, туман) ҳокимликларнинг тавсиясига биноан, Уюшма раиси томонидан тайинланадилар.

Фермер хўжаликлари уюшмасининг вилоят филиаллари ажратилган штатлар, ташкил этилган бўлимлар, қўйилган мақсад ва вазифалари жиҳатидан Республика фермер хўжаликлари уюшмасининг марказий ижро бошқарувини такрорлайди. Вилоят вакиллиги ходимларининг асосий вазифаси Республика уюшмаси ва вилоят ҳокимлигидан олинган топшириқ ва вазифаларни, тақсимланган моддий-техника фондларини туман вакилликларига етказиш ва уни бажарилишини назорат қилишдан иборатдир. Уюшманинг вилоят ва туман вакилликлари юқорида белгиланган вазифаларни бажариб, жойларда фермер хўжаликларининг муаммоларини ҳал қилиш ёки уларга муайян бир хизмат турини кўрсатишда бевосита қатнашадилар.

Уюшманинг туман филиаллари фермер хўжаликлари билан иш олиб боргани ҳолда, улар ҳам барча топшириқ ва вазифаларни вилоят вакиллиги ва туман ҳокимиятидан олиб, ўз навбатида вилоят вакиллиги фаолиятини такрорлайди. Фермер хўжаликларини ривожлантириш ва уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, долзарб муаммоларни ҳал қилишда ташаббус кўрсатиб, фермер хўжаликларига бевосита амалий ёрдам беради. Туман вакилликларининг асосий вазифаси вилоят вакиллиги ва маҳаллий ҳокимиятлар буйруғига биноан, қишлоқ хўжалик экинларини жойлаштириш ва фонд бўйича марказлашган моддий-техника ресурсларини бевосита фермер хўжаликларига етказишдан иборатдир.

Янгидан ташкил этилаётган фермер хўжаликлари “мажбурий-ихтиёрий” равишда бир вақтнинг ўзида “фермерлар бирлашмаси (уюшмаси)”га, шунингдек, деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси туман вакиллигига ёки қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимига аъзо бўлмоқда. Амалиёт тажрибаларининг кўрсатишича, мазкур бирлашмалар(уюшма) ҳозирги кунда кўпроқ фермер хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи ва ҳуқуқий ҳимоя қилувчи эмас, балки назорат органига айланиб қолмоқда.

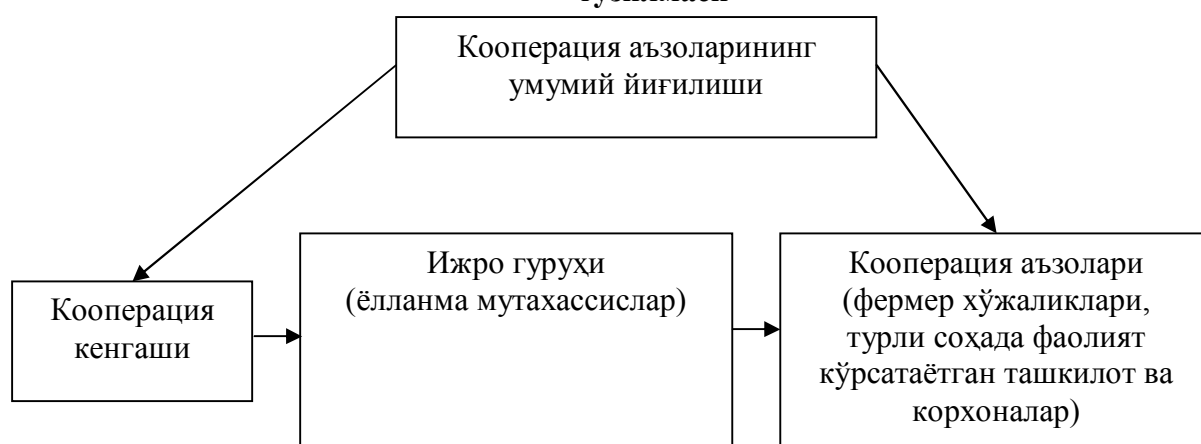
Бундан ташқари, деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмасининг туман вакиллиги ва маҳаллий органлари томонидан ҳар йили фермер хўжаликлари раҳбарларини аттестациядан ўтказиш амалиёти қўлланилиб, аттестациядан ўтиш учун фермерлар бирлашмаси (ёки уюшмаси) раиси фермер хўжалигининг фаолияти бўйича ёзма хулоса бермоқда. Ана шу хулосаларга асосан, фермер хўжалигининг раҳбари аттестациядан ўтказилади. Бизнинг

фикримизча, ушбу ҳолат фермер хўжаликлари фаолиятига ноқонуний аралашуш ва улар эркинликларини чеклаш ҳисобланиб, қонун томонидан қатъий ман этилган. Ўтказилаётган аттестацияни олиб бориш тартиби, ташкилий ва бошқа жиҳатларининг савияси жуда паст бўлиб, кўп ҳолларда бош мезон сифатида фермер хўжаликлари ишлаб чиқариш режасининг бажарилганлиги ёки бажарилмаганлиги тўғрисидаги кўрсаткичлари олинади.

Фермер хўжаликларининг кооператив бошқаруви.

Ширкат хўжаликлари негизида ташкил этилган фермер хўжаликларини демократик бошқариш тизимини яратиш, фермер хўжалиги фаолиятини мувофиқлаштириш, уларга ишлаб чиқариш ва истеъмол йўналишларида ўзаро ёрдам беришга қаратилган “Фермерлар Концепцияси” Низомининг мақсади, фермер хўжаликларини кооперациялаш жараёнини ташкил этишдан иборатдир.

Чизма-1. “Фермер хўжаликлари кооперацияси”нинг намунавий ташкилий тузилмаси

Кооперациянинг самарали фаолияти унинг таркибини ташкил этувчи ва ўзаро бирига боғлиқ субъектларнинг муносабатларига боғлиқ. Бу субъектлар қуйидагилардан иборат:

- *кооперация аъзолари (фермер хўжаликлари ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ турли соҳада ишлаётган ташкилот ва корхоналар);*
- *бошқаришнинг демократик тамойилларига асосан, сайланадиган кооперация Кенгаши;*
- *ижро гуруҳи (ёлланма мутахассислар).*

Кооперацияга кирувчи фермерларнинг мустақиллиги дахлсиз бўлиб, улар тайёрлов ва хизмат кўрсатувчи корхоналар билан мустақил равишда шартнома тузадилар.

Кооперация Кенгаши фермерларнинг умумий мажлиси томонидан бир йил муддатга тузилади ва Кенгаш ҳайъати сайланади. Кенгаш ҳайъати кооперацияга кирган фермерлар сонига қараб 5-7 кишидан иборат бўлиши мумкин. Кенгаш ва унинг раиси жамоатчилик асосида иш юритиб, унинг аъзоларидан бири бир йил муддатга Кенгаш раиси қилиб сайланади.

Кенгаш ваколатига қуйидагилар қиради:

- ер, сув ва бошқа ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш;
- фермерларга маҳсулот етиштиришда уларни ихтисослаштириш бўйича тавсиялар бериш;

- экинлар навларини танлаш ва юқори ҳосилли ўсимликлар уруғларини танлашда маслаҳат ва тавсиялар бериш;
- агротехник тадбирларни ўз вақтида ўтказишга кўмаклашиш;
- сервис хизматидан фойдаланиш ва сервис хизмати баҳоларини белгилаш бўйича тавсия бериш;
- тижорат банкларидан кредит олишга кўмаклашиш, кредит кооперативини ташкил қилиш;
- маҳсулотларни сотишга кўмаклашиш, фермерлар маблағларини бирлаштириш ҳисобига тайёрлов, қайта ишлаш, сотиш ёки хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил қилиш;
- фермерлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
- фермерларни ахборот маълумотлари билан таъминлаб туриш.

Кооперациянинг ташкилий асосларига – кооперация жараёнига кирувчи аъзоларнинг аризаси, кооперациянинг низоми, унинг бошқарув кенгаши ва органлари, ишлаб чиқариш тизимлари режа ва бухгалтерия бўлимларини ташкил этиш, технологик жараённи бошқаришни ташкил этиш, ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнларини моддий-техника ресурслари билан таъминлашни ташкил этиш ва бошқа ташкилий омиллар киради. Унинг иқтисодий асосларига – молиявий маблағлар, турли шартномалар, кооператив тўловлари, бадаллари, солиқ ва бошқа тўловлар, кредитлар, инвестиция шу каби иқтисодий омиллар киради.

Кенгаш олдида қўйилган вазифалар ижро аппарати орқали амалга оширилади.

Ижро гуруҳи Кенгаш томонидан танлов асосида олинган 4-5 ёлланма мутахассислардан иборат бўлиб, шартнома асосида фаолият юритади. Ижро гуруҳи мутахассисларининг маоши фермер хўжаликлари даромадидан ажратма ҳисобига тўланади.

Ижро гуруҳи мутахассислари кооператив Кенгашига ва фермерлар умумий йиғилишига ҳисобот берадилар. Ижро гуруҳи бош менежери туман ҳокимияти ва ташкилотлари билан фермер хўжаликлари ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштирувчи ҳамда фермерлар ва сервис хизмати кўрсатувчи корхоналар билан муносабатларни фермерлар берган ваколат доирасида амалга оширади.

Хуллас, фермер хўжаликлари кооперацияси қишлоқ хўжалигининг куйи бўғинида бошқарув тизимининг асосий ташкилий ва ҳуқуқий шакли ҳисобланиб, содда ва демократик тамойилларга асосланган бўлиб, унда барча кооператив аъзолари – фермерларни бошқарувда қатнашишини таъминлайди.

Бошқаришнинг бу демократик шаклининг тўлақонли фаолият кўрсатиши ва фермер хўжаликларида ишлаб чиқаришни самарали фаолият юритиши учун кооперация муносабатларини ташкил қилиш ва ривожлантиришни давлат миқёсида иқтисодий ва ҳуқуқий қўллаб-қувватлаш зарур бўлади. Жумладан, республикамизда “Қишлоқ хўжалиги кооперацияси тўғрисида” махсус қонун қабул қилиниб, унда қишлоқ хўжалигидаги барча хўжалик юритувчи субъектларни ихтиёрийлик асосида кооперацияга аъзо бўлиб киришининг тартиби, томонларнинг мажбуриятлари ва жавобгарлиги, кооперация кенгаши бошқарувини ташкил этиш ва унинг ваколатлари доираси, пай бадалларини тўлаш миқдори, тартиби ва муддатлари, кооперациядан чиқиш ва унга аъзо бўлиш каби талабларнинг ҳуқуқий ечими ўз аксини топиши зарур. Бундан ташқари, амалдаги солиққа тортиш

тизимда кооперация фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган имтиёзлар кўзда тутилиши лозим.

Фермер хўжалиklarининг фаолиятини ўзаро кооперация шаклида бошқариш ва мувофиқлаштириб, янада самарали ишлашларини таъминлашга қаратилган ушбу услуб чет элларда амалий тажрибалар натижасида асосланган ва дастлабки даврда фермер хўжалиklarининг оёққа туриши ва босқичма-босқич ривожланишида муҳим рол ўйнаган.

11.2. Хўжаликда бошқариш усуллари ва тамойиллари

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида бошқарув усуллари қишлоқ хўжалиги корхоналари олдига қўйилган вазифаларни ўз вақтида, юқори сифатли қилиб бажарилишини таъминлаш учун уларга нисбатан кўриладиган чора-тадбирларни ва таъсирчан усулларнинг қўлланилишини билдиради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бошқаришда қўлланиладиган барча усуллар, бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, бошқарув усуллари ўзининг тавсифига кўра иқтисодий, маъмурий ва психологик усулларга бўлинади.

1. Иқтисодий усуллар. Бошқаришнинг бу усули мутахассислар ва деҳқонлар моддий манфаатларига асосланган бўлиб, давлат, жамоа ва ҳар бир меҳнаткашнинг моддий манфаатдорлигини бир-бири билан узвий боғлайди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг иқтисодий усуллари таннарх, баҳо, фойда, рентабеллик, хўжалик ҳисоби, моддий рағбатлантириш фонди киради. Иқтисодий бошқарув усулларининг асосий вазифаси ишлаб чиқаришда ҳар бир маҳсулот бирлигига сарфланадиган харажатлар миқдорини камайтириб, қишлоқ хўжалигида ислохотларни ва чет эл технологияларини амалиётга жорий этишдир.

2. Ташкилий-маъмурий бошқарув усули яккабошчилик муносабатлари, интизом ва масъулиятга асосланади.

Ташкилий-маъмурий бошқарувига маҳсулот турларини режага асосан етиштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш, меҳнатга ҳақ тўлаш меъёрларини ўз вақтида кўриб чиқиш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш ва тез ҳал қилинадиган масалалар тўғрисидаги кўрсатмалар киради.

3. Ижтимоий-психологик усулларга - хўжаликнинг маҳсулот ишлаб чиқариш, иш жараёнларида соғлом ижтимоий-психологик муҳит яратишдир. Хўжалик ишловчилари томонидан меҳнат интизоми бўйича чиққан низолар бу усулнинг ҳолатига баҳо беради.

Низо раҳбар билан ишловчи ва бошқа ходимлар орасидаги келишмовчиликлардан келиб чиқади.

Бошқаришининг қуйидаги уч хил системаси мавжуд:

- 1. Чизиқли бошқариш системасида ҳар бир ходим фақатгина битта бошлиққа бўйсунди.*
- 2. Функционал бошқариш системасида бошқариш функцияси 2-3 раҳбар ўртасида ихтисосига қараб тақсимланади. Бу системада бошқариш анча ихтисослашган бўлади.*
- 3. Мураккаб бошқариш системаси функционал ва чизиқли бошқариш системасининг йиғиндисидан ташкил топган. Ҳозир бу бошқариш системаси қишлоқ хўжалиги корхоналарида устунроқ туради.*

Қишлоқ хўжалиги корхоналаридаги диспетчерлик хизмати, бу корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолиятига, унинг бўлимларига телефон, факс, радио, рация ва бошқа воситалар ёрдамида марказлаштирилган ҳолда оператив раҳбарлик қилишдир.

Бошқариш – қарорларни тайёрлаш ва қабул қилиш, яъни ахборотни тўплаш, уни ишлаб чиқиш, таҳлил этиш, қабул қилинган қарорларни ижро этувчига етказиш ва бу қарорларнинг бажарилишини текшириш жараёнларини ўз ичига олади. Ҳукумат қарорларида ҳозирги шароитда режалаштириш системасини ва қишлоқ хўжалигини бошқаришни такомиллаштириш учун иқтисодий-математик усулларни кенг қўллаш ва электрон ҳисоблаш техникаси, илғор алоқа техникасидан фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалигида ширкат, фермер ва деҳқон хўжалиги давлат рўйхатидан ўтган кундан бошлаб, юридик шахс мақомига эга бўлади ва фаолиятини қонун ҳужжатларига ҳамда ўз низомига асосан бошқаради.

Уставига амал қилади, ўзининг мустақил балансига, банк муассасасида ўз ҳисоб варақларига, номи ёзилган думалоқ муҳр ва тамғасига, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳам, шунингдек, ундан ташқарида ҳам қонун ҳужжатларига ва ўз уставига зид бўлмаган ҳар қандай битимларни тузиш ҳуқуқига эга бўлади, судда даъвогар ва жавобгар сифатида иштирок этиши мумкин.

11.3. Хўжаликни бошқаришда менежмент ва унинг фаолияти.

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштиришдан аввал маҳсулотни кимга, қанча ва қандай қилиб ишлаб чиқариш режаларини тузамиз. Маҳсулотни кимга, қанча ва қандай миқдорда етиштириш масаласи бўйича маркетинг шуғулланса, шу маҳсулотни ишлаб чиқаришни бошқаришни менежмент бошқаради.

Қишлоқ хўжалигида менежмент (инг. бошқариш, мудирлик, ташкил этиш) – замонавий ишлаб чиқаришни бошқариш (режалаш, тартибга солиш, назорат қилиш), шунингдек, ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш, уни ташкил этиш, демакдир.

Менежерлар корхона ва компания эгалари бўлмаган ёлланма малакали бошқарувчилардир.

Қишлоқ хўжалигида менежмент илғорлар тажрибасини ўрганиб ва умумлаштириб, иқтисодий воситаларни ҳамда табиат ва жамият иқтисодий қонунларининг амал қилишини очиқ беради, қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш ва ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш суръатларини жадаллаштириш билан боғлиқ бўлган масалаларни илмий асосланган тарзда ҳал қилиш қонуниятларини аниқлаб беради.

Қишлоқ хўжалигида менежментнинг вазифаси меҳнатни ташкил этиш, ишчиларни иш билан таъминлаш; хизмат ва ресурсларни тармоқлар бўйича тақсимлаш; тақсимотнинг рационал шаклларини асослаб бериш, ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ва сифатига қараб ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш; режаларнинг бажарилишига раҳбарлик қилиш; улар устидан назорат қилиш ва ҳоказолардир.

Қишлоқ хўжалик менежери қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этишни, режалаштиришни, назорат қилишни, бошқаришни тўлиқ эгаллаш билан

бирга, қишлоқ хўжалиги техникасига доир фанлардан, уларнинг барча янги муваффақиятларидан хабардор бўлиши лозим.

Қишлоқ хўжалигида менежмент табиат ва жамият тараққиётининг объектив қонунларига амал қилиб, хўжаликни иқтисодий жиҳатдан асосланган ҳолда юритиш базаси бўлиб хизмат қилади.

Қишлоқ хўжалигида менежментнинг вазифаси иқтисодий, илмий, психологик илмларнинг мавжуд ютуқларидан фойдаланиб, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни бошқариш маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш; юқори сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, янги ғояларни амалиётга татбиқ қилиш асосида мамлакатимизда иқтисодий ўсишни таъминлаш ва халқ фаровонлигини оширишдир. Қишлоқ хўжалигида менежмент қишлоқ хўжалигида бошқарув, ресурс ва одамларни бошқаришдан ташқари олинadиган фойдани кўпайтиришдир.

Қишлоқ хўжалигида менежмент усулларини шартли равишда қуйидаги асосий усулларга бўлиш мумкин: иқтисодий, маъмурий ва ижтимоий-руҳий усул.

Қишлоқ хўжалиги менежментида қўлланиладиган иқтисодий усулларга режалаштириш, рағбатлантириш ва тижоратлаштириш киради. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни бошқаришда иқтисодий усулларни, иқтисодий ҳисоб-китоб, деб тушуниш керак.

Иқтисодий усулларда иқтисодий шароитларни яратиш, ўзининг капитал маблағлари ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, фан-техника тараққиётини юқори даражада рағбатлантириш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва маҳсулот сифатини ошириш учун муттасил кураш олиб боришдир. Қишлоқ хўжалигида менежментнинг иқтисодий усуллари тўла иқтисодий механизмнинг кичик бўлаги ҳисобланади ва улар ёрдамида ишлаб чиқариш самарадорлиги муаммоси ечилади.

Қишлоқ хўжалигида менежментнинг маъмурий усуллари ҳар бир бўғиннинг юқори бошқарув бўғинларига бўйсунушидир.

Маъмурий усуллар юқори турувчи бўғиннинг бўйсунувчи объектга тўғридан-тўғри таъсир кўрсатишини ҳамда менежментнинг юқорида турувчи идораларнинг бўйсунувчи идораларга фақат қарор билан таъсир кўрсатишлари ҳам киради.

Маъмурий усулларни ишлаб чиқариш бошқарувидаги аҳамияти қанчалик юқори бўлишидан қатъи назар, бошқарилувчи тизимга биринчи туртки берилгандан кейин бу ҳаракат иқтисодий усуллар томонидан сақлаб турилади ва кучайтириб юборилади.

Қишлоқ хўжалигида менежментнинг ижтимоий-руҳий усуллари – меҳнаткашларнинг зарурий, фаол, узлуксиз меҳнат фаолиятини руёбга чиқариш усули бўлиб, улар одамларни шахслараро ва руҳий рағбатлантиришни қўлланиши асосида амалга оширилади.

Ижтимоий-руҳий усуллар ҳар бир жамоага ва унинг алоҳида хизматчисига таъсир кўрсатади. Уларга қуйидагилар киради: ишонтириш усуллари, тарбиялаш, руҳий рағбатлантириш, ишловчиларнинг маиший талабларини қондириш, жамоанинг илғор меҳнат анъаналарини сақлаш ва тараққий топтириш.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини оширишда эътиборни янги замонавий технологияларни жорий этишга, харидоргирлигини оширишга қаратиш зарур.

☞ Шундай қилиб, қишлоқ хўжалигида менежмент фойда олиш мақсадида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини узоқ ва қисқа муддатга

режалаштириши, олдиндан баиорат қилиши, ташкил этиши, хизмат ва маҳсулотларни сотиши тизимидир.

Қишлоқ хўжалигида менежер маълум даражада маъмурий-хўжалик мустақиллигига эга бўлган ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқариш, сотиш ва хизмат кўрсатиш соҳалари бўйича мутахассисдир.

Қишлоқ хўжалигида менежернинг вазифаси – қўл остидаги ходимга унинг олдида қўйилган мақсадларни тушунтириш, уларга эришишга ёрдам бериш, қишлоқ хўжалиги корхонаси фаолияти билан боғлиқ бўлган жараёнларга, жумладан, қишлоқ хўжалиги корхонаси фаолиятини режалаштириш, режани амалга ошириш ва бажарилишини назорат қилишга фаол таъсир ўтказишдир.

Қишлоқ хўжалигида менежмент, аввало, ишловчиларни бошқариш илмидир. Одамнинг хусусиятларини билмасдан туриб, менежернинг муваффақият қозониши ҳақида ўйлаш мумкин эмас.

Одам ресурсларини бошқариш қишлоқ хўжалигида менежментнинг энг асосий қисмидир. Ходимларни танлаш жуда муҳим вазифа ҳисобланади. Янги ишни ташкил этишда корхонада ишлайдиган ишловчилар билан боғлиқ бўлган масалаларни чуқур ўйлаб чиқиш керак, яъни меҳнат ресурсларига бўлган эҳтиёжни ҳисоб-китоб қилиш, бажарилиши лозим бўлган ишларнинг рўйхатини тузиш, ишнинг ҳар бир участкасида ишлайдиган кишиларнинг сонини аниқлаш, ишнинг ҳар бир участкаси учун стратегик ва танглик омилларини аниқлаш, ишнинг ташкилий тузилишини белгилаш, хизматчи ва акционерларнинг сонини аниқлаш ва штатларни сақлашга сарфланадиган харажатларни аниқлаш зарур. Молия соҳасидаги билимлар менежер учун асосий билимлардан биридир. Чунки молиявий ҳисоб-китобларсиз бирор қарорга келиб бўлмайди. Шунинг учун менежернинг молияни бошқаришдаги ўрни бениҳоя каттадир. Қишлоқ хўжалигида менежердан ишни самарали, яъни фойдали олиб боришни билиш талаб этилади. Фойдани кўпайтиришнинг иккита асосий имконияти маълум: биринчиси, товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳажмларини ошириш ҳамда сотишни кўпайтириш, иккинчиси, сарф-харажатларни камайтириш.

Бошқариш бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқаришни бошқаришни ишнинг кўзини биладиган кишиларга, ишбилармонларга, тадбиркорларга, айниқса, бошқариш мутахассислари – менежерга бўлган талабни кескин ошириб юборди. Қишлоқ хўжалигида менежер қабул қилаётган техник, технологик ва бошқа қарорлар аниқ иқтисодий ҳисоб-китобларга асосланган бўлиши керак. Маҳсулотдан олинган даромад юқори даражада бўлиши, уни ишлаб чиқариш учун кетган сарф-харажатлар паст бўлишига эришишдан иборат. Менежер рақобатга чидамли фан-техника янгиликларини қўллашни ва сарф харажатларни камайтиришга эришишни билиши керак. Қишлоқ хўжалигида менежментнинг маркетинг соҳасидаги фаолияти, хўжаликнинг имкониятларини фақат унинг ресурс имкониятлари ҳажми билан эмас, балки кўпроқ атроф-муҳитдаги аҳвол билан белгиланади. Бозорда эҳтиёжларни қондириш учун истеъмолчиларнинг истакларини ўрганиш, талаб ва эҳтиёжга қараб маҳсулот ишлаб чиқариш керак. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида маркетинг хизмати, сотишни, сотишдан кейинги хизмат кўрсатишни доимо ўрганиб бориш мақсадида ташкил этилади. Бунда истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини ўрганиш маркетингни бошқаришнинг бош вазифасидир.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалигида менежмент деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларида ҳосилдорликдан ва маҳсулдорликдан фойда олиш, муваффақиятларга

эришиш учун иш фаолиятини тўғри ташкил этиш, технологик жараёнларни тўғри йўлга қўйишни талаб этади.

11.4. Фермер хўжалигида менежмент фаолиятининг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш йўллари

Қишлоқ хўжалигида менежмент тизимининг ишлаб чиқилиши, жорий қилиниши, ҳукм суриши, тараққиёти ва такомиллашуви маълум жонли, буюмлаштирилган меҳнат сарфлари билан боғлиқ, уларнинг солиштирма оғирлиги ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари таркибида салмоқли ўрин эгаллайди.

Қишлоқ хўжалигида менежмент тизими ишлаб чиқаришга бевосита боғлиқ бўлган харажатларга икки томонлама таъсир кўрсатади. Бир томондан қўшимча харажат, яъни хизматчиларнинг иш ҳақи, ишлаши учун зарур воситалар сақлаб туриш ва ишлатиш сарфлари ҳамда бевосита ва билвосита харажатлари юзага келади. Қишлоқ хўжалигида менежмент тизими ўз фаолияти учун қўшимча харажатларни талаб қилмасдан хўжалик фаолиятини яхшилашга кўмаклашади. Қишлоқ хўжалигида менежмент тизимининг самарадорлигини оширишда ўзига хос сарф-харажатлар ҳисобга олиниб, тартибга солиб борилиши зарур. Қишлоқ хўжалигида менежмент тизимида амалга оширилган тадбирларнинг салмоқли қисми ишлаб чиқилган маҳсулот сифатини яхшилашга қаратилгандир.

Менежмент фаолияти иқтисодий самарасини ҳисоблаш учун самарадорлик ўлчови сифатида соф фойдани ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолатда қишлоқ хўжалигида менежмент тизимининг жорий қилиниши ва ҳукм суришидан келадиган иқтисодий самара қуйидаги қисмлардан иборат:

а) ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, маҳсулотнинг улгуржи баҳосини ошириш, мазкур маҳсулот ҳажминини кўпайтириш ва унинг сифатини яхшилаш натижасида йиллик фойданинг ўсган қисмидан;

б) ишлаб чиқаришда қишлоқ хўжалик корхонасининг ҳақиқий фойдасини камайтирувчи унумсиз ишларни камайтириш ва бутунлай бартараф этиш натижасида тежалган йиллик пул маблағи бўладиган ва хўжаликнинг ишлаб чиқариш фондлари учун тўланадиган йиллик пул маблағини тежалган қисмидан ташкил топади.

Ҳозирги вақтда ушбу кўрсаткич, асосан, режалаштирилмайди. Бу тизим натижалари қишлоқ хўжалик корхонаси хўжалик фаолиятининг хулосалари билан таққослаш имконини беради.

Режа ва ҳақиқий самарани ҳисоблашда қишлоқ хўжалигида менежмент тизимининг жорий қилиниши ва ҳукм суриши оқибатлари ҳисобга олинади. Масалан, табиий ресурслардан фойдаланилгани учун тўловлар, атроф-муҳитни ифлослангани учун тўловлар ва жарималар тўланишининг оқибатларини аниқроқ ҳисоблашга имкон яратади.

Шу билан бирга қишлоқ хўжалигида менежмент тизимининг жорий қилиниши ва фаолиятдан келадиган йиллик даромад қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$\sum \Delta \Pi = (\Pi_2 \times A_2 - \Pi_1 \times A_1) \times (C_1 \times a_1 - C_2 \times a_2) = (\Phi_1 - \Phi_2) \times E\Phi - (P_2 - P_1) - (Ш_2 - Ш_1),$$

Бунда:

$\sum \Delta$ P – қишлоқ хўжалигида менежмент тизимининг жорий қилиниши ва

фаолиятидан келадиган йиллик даромад – иқтисодий самара;

P_1, P_2 – бир дона маҳсулотнинг сотувидан келадиган даромад, яъни экспортдан, юқори сифат ҳисобидан ва ҳоказолар, сўм;

A_1, A_2 – маҳсулотнинг йиллик ҳажми, натурал ҳажмда;

C_1, C_2 – бир дона маҳсулотга тўғри келадиган ишлаб чиқаришдан ташқари йўқотишлар, сўм;

a_1, a_2 – ҳар бир дона маҳсулот учун ўрнатилган ишлаб чиқаришдан ташқари йўқотишлар;

Φ_1, Φ_2 – корхонанинг ишлаб чиқариш фондлари, яъни асосий ва айланувчи фондларнинг ўртача йиллик қиймати, сўм;

$E\phi$ – корхонанинг ишлаб чиқариш фондлари учун тўланадиган тўловнинг меъёрий коэффициенти;

P_1, P_2 – бюджетга тўланадиган белгили тўловлар, сўм;

$Ш_1, Ш_2$ – аτροφ-муҳит ифлослангани учун тўланадиган жарималар, сўм.

Эслатма: «1» ва «2» индекслари қишлоқ хўжалигида менежмент тизимини киритишдан олдинги ва кейинги фаолиятини кўрсатади.

Йиллик даромад – иқтисодий самарадорликни юқоридаги формула билан ҳисоблаганда, деярли, қишлоқ хўжалигида менежмент тизимининг жорий қилиниши ва фаолият натижаларини тўла акс эттиради. У иқтисодиёт захираларини аниқлаш билан чекланмасдан, балки уларга ҳар томонлама иқтисодий баҳо беради, сарф-харажатларни пировард натижа билан таққослаш имконини беради.

Қишлоқ хўжалигида менежмент фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги ошиши етиштирилган маҳсулот сифатининг яхшиланишига, маҳсулот ҳажмининг ортиши ва сарф харажатларнинг камайишига олиб келади.

Қисқача хулосалар

Хўжалик фаолиятини бюракратик бошқариш усулидан батамом воз кечиб, демократик бошқариш, кўп укладли мулкчиликка асосланган иқтисодиётни бозор иқтисодиётига мослаштирилмоқда. Фермер хўжалигини замонавий усуллар асосида бошқариш, менежмент фаолияти ва унинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари кўрсатиб ўтилган. Хўжаликда менежмент фаолиятини назарий ва иқтисодий асослари тўлиқ яратилган бўлиб, уни амалиётда бошқариш жараёнида қўллаш ишлари амалга оширилмоқда. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, моддий таъминот, тайёр маҳсулотларни сақлаш, сотиш ишларини маркетинг хизмати бошқаради. Маркетинг ва менежмент хизматини яхшилаш ва амалиётга тезкор жорий этиш катта самара манбаи ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Қишлоқ хўжалигида бошқариш усулларидан қайсыларини биласиз?*
- 2. Фермер хўжалигида менежментнинг вазифаси нимадан иборат?*
- 3. Менежмент фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги қайси кўрсаткичлар билан аниқланади?*
- 4. Маркетинг вазифаси нима ва бошқаришдаги фаолиятини тўлиқлаштириш беринг?*

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотарни чуқурлаштириш йўлида”, -Т.: “Ўзбекистон”, 1995, 268 б.
2. Гуломов С. С. “Менежмент асослари”, -Т.: 1997.
3. Герчикова Н. И. “Менежмент”, Москва, 1995.
4. Парпиев У., Саломов И. “Бозор иқтисодиёти асослари ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш”. –Т.: “Шарқ”, 1996, 219 б.
5. Сирожиддинов С. “Фермер фаолияти қонун ҳимоясида”. –Т.: 2005, 126 б.
6. Қишлоқда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш асослари. –Т.: “Ижод дунёси”, 2004, 318 б.
7. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. “Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари”. –Т.: “ТИҚХМИИ”, 2004, 141 б.
8. Рашидов Ж. Х. “Сув хўжалигида стратегик менежмент” фанидан амалий ва семинар машғулотлар ўтиш учун услубий қўлланма. –Т.: “ТИМИ”, 2005, 30 б. Институт Агроэкономике и Бизнеса Приамурский www.admin.ru
9. Саратовская сельскохозяйственная академия. www.tstu.ru
10. Мардонова А. Т., Исҳоқова С. А. Аграр соҳада мулкый муносабатларни рўёбга чиқаришнинг долзарб услублари. www.ski.ilm.uz <http://www.ski.ilm.uz>

ХП БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИ ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИ ВА УНИНГ ТАҲЛИЛИ

12.1. Иқтисодий самарадорликнинг моҳияти ва мезони

Бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжалиги самарали ишлаши учун чекланган ресурслардан оқилона фойдаланиш орқали юқори натижага эришишга ҳаракат қилинади. Ишлаб чиқариш самарадорлиги – жуда мураккаб иқтисодий категориядир. У объектив иқтисодий қонунлар, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг асосини ифода этувчи – натижани, яъни оқибатни акс эттиради. Оқибат ёки натижа ҳар қандай фаолиятнинг мақсадидир. Самара тушунчаси билан иқтисодий самара тушунчасини фарқлаш керак.

Самара бу кенг тушунча бўлиб, ҳар қандай тадбир ёки фаолиятнинг ошишида, ем-хашак самараси, чорва маҳсулдорлиги ошишида ифодаланади. Аммо бу самара, яъни ҳосилдорликнинг ва маҳсулдорликнинг ошиши бу тадбирларнинг қанчалик фойдалилигини кўрсатмайди. Ўғит ва ем-хашаклардан фойдаланиш билан боғлиқ харажатларнинг қопланганлик даражаси шу харажатлар билан олинган натижа даромад билан таққослангандагина маълум бўлади. Ўғит ва ем-хашакдан фойдаланиш натижасида экинлар ҳосилдорлиги, чорва молларининг маҳсулдорлигининг ошиши бу тадбирнинг **техник самарадорлигини** ифода қилса, тадбирни ўтказиш билан боғлиқ харажатлар билан бунинг натижасида олинган даромадни таққослаш **иқтисодий самарадорликни** ифодалайди.

Иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқариш воситалари ва жонли меҳнатни қўллаш орқали олинган фойдали натижани ёки жами ресурслар бирлигига олинган натижани ифода этади.

Ҳар қандай фаолият ва ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги хўжаликни, шу жумладан, фермер хўжаликлари даромадини орттиради, ижтимоий харажатларни яхшилашга олиб келади. Бу жараён нафақат корхоналарга манфаатли, давлатга ҳам фойдалидир. У ёки бу тадбирга баҳо беришда ёки унинг ўлчамларини аниқлашда иқтисодий самарадорлик мезонини билиш керак. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхона тўла иқтисодий ва ҳуқуқий мустақилликка эга бўлганлиги учун асосий мақсади ўзига бириктирилган ресурслардан тўла ва самарали фойдаланишга қаратилган бўлиб, шу ресурслар бирлигига қанча кўп даромад ва фойда олса, рақобат курашида шунча устунликка эга бўлади. Фермер ва деҳқон хўжалиги моҳиятига кўра, улар фаолиятини баҳолашда иқтисодий самарадорликнинг асосий мезони сифатида хўжалик ресурслари бирлигига олинган ялпи даромадни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ялпи даромад категориясининг афзаллиги шундаки, бунда ҳам маҳсулот миқдори, сифати, қандай бозорда ва қандай баҳода сотилганлиги моддий харажатлар қанчалик тежалганлиги ўз аксини топади. Корхона, фермер хўжалиги қанча кўп ялпи даромад олишга эришса, турли тўловларни (солиқ ва йиғимлар) тўлагандан кейин ўз эҳтиёжларини кўпроқ қондиришга, корхонани кенгайтиришга имкон берадиган маблағга эга бўлади.

12.2. Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш усуллари

Фермер хўжаликларини ривожлантиришда унинг фаолиятига баҳо бермасдан иқтисодий самарадорлигини таъминлаб бўлмайди. Иқтисодий самарадорликнинг асосий мезони тўла ва аниқ жараён ҳамда ишлаб чиқаришни ҳисоб-китоб қилишдан иборат.

Фермер хўжалигининг ялпи даромади етиштирилган маҳсулотни пулдаги ифодаси бўлиб, йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Бу хўжалик фаолияти ижобий йўналишда бораётганлигини кўрсатади. Шунинг учун хўжалик фаолиятига таъсир этувчи ҳар бир омил ҳаракатини ифода этувчи ўзига хос кўрсаткичларни билиш керак. Фермер хўжаликлари иқтисодий самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларини комплекс таҳлил қилиш ва ишончли хулосалар чиқариш, тўғри қарорлар қабул қилиш имконини беради.

Фермер хўжалиги фаолияти ва ишлаб чиқаришига биологик жараён ва иқлим шароитлари турлича таъсир этади. Фермер хўжаликлари бир хил меҳнат сарф қилинган ҳолда турли шаклларда ва турли йилларда турли натижаларга эришиши мумкин. Фермер хўжаликлари фаолиятига баҳо беришда ҳамма кўрсаткичларни икки гуруҳга: **натура** ва **қиймат** кўрсаткичларига бўлиш мумкин.

Натура кўрсаткичлари иқтисодий самарадорликни бевосита ифода қилмасда, бу кўрсаткичларсиз тадбирга тўла баҳо бериб бўлмайди. Чунки натура кўрсаткичлари жараённинг интенсивлигини ифода қилади. Қишлоқ хўжалигида ер асосий восита бўлганлиги, инсон уни хоҳлаганича кўпайтира олмаслиги боис, бу қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни интенсив бўлишини зарурият қилиб қўяди. Шунинг учун 1 гектар ердан олинган маҳсулот, яъни ҳосилни, чорва маҳсулдорлигини ошириш, ҳар бир фермер хўжалигининг асосий вазифаси ҳисобланади. Фермер хўжалигида олинган маҳсулот ва даромад турли ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро интеграл (фнукционал) алоқаси натижаси бўлганлиги учун қиймат кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Меҳнат унумдорлиги. Бу кўрсаткич фермер хўжалигида меҳнатнинг самарадорлигини кўрсатади. Фермер хўжалигида ўртача йиллик ходим, сарфланган киши-куни, киши-соатига етиштирилган ялпи маҳсулот ва ялпи даромад миқдори билан ифодланади.

Маҳсулот таннархи. Бу кўрсаткич ишлаб чиқаришга ва фермер хўжалиги фаолиятига иқтисодий баҳо беришда жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, бир йилда етиштирилган маҳсулотга қанча жорий харажатлар қилинганлигини ифода этади. Эркин рақобат амал қилган бозор иқтисоди шароитида ҳар бир корхона маҳсулотининг нархи бозор баҳосига катта таъсир этолмайди. Аммо етиштирилаётган маҳсулотга қилинаётган харажатлар даражаси, яъни маҳсулот таннархи корхона фаолиятига бевосита боғлиқ. Шунинг учун корхона харажатларини камайтирадиган технологияларни қўллаш, экинлар ҳосилдорлигининг, чорва маҳсулдорлигининг ўсишини таъминлаш, маҳсулот бирлигига харажатларни камайтиришга, таннарх пасайишига ва натижада ялпи даромад ҳамда фойда ошишига олиб келади.

Фермер хўжалигида ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини таҳлил этишда ишлаб чиқаришнинг асосий ресурслари (омиллари) бўлган асосий ва айланма фондлардан самарали фойдаланишни ифода этувчи кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мумкин. 1 га қишлоқ хўжалигига яроқли ерга етиштирилган ялпи маҳсулот ва ялпи даромад, 1 сўмлик асосий ва айланма фондларга етиштирилган ялпи маҳсулот (фонд қайтими) ёки 1 сўмлик ялпи

маҳсулотга тўғри келадиган фондлар (фонд сифими) айланма фондларнинг айланиш коэффициенти ва ҳоказолар.

Иқтисодий кўрсаткичларни амалиётда, Сурхондарё вилояти фермер хўжаликларида маҳсулот етиштириш самарадорлигини таҳлил қилишдан кўриб чиқамиз.

12.2.1-жадвал. Сурхондарё вилоят фермер хўжалигининг ялпи маҳсулот кўрсаткичлари таҳлили

(Млн. сўм)

Олинган ялпи даромад	10678,3	16766,6	22570,2	32671,4	51338,1	480,1
Шу жумладан						
а) пахтадан	7847,9	11734,7	14918,3	22831,2	36547,7	466,0
б) ғалладан	2830,4	5032,2	7651,9	9840,5	14790,4	522,6
Жами сарф харажат	9605,5	15033,6	18003,8	25972,4	36324,0	378,2
Шу жумладан						
а) пахтадан	7452,8	11163,5	12183,2	18150,6	25464,0	341,7
б) ғалладан	2152,7	3870,1	5460,7	7821,8	10860,0	504,5
Жами олинган фойда	1072,8	1733,0	4566,4	6699,0	15014,1	1399,5
Шу жумладан						
а) пахтадан	395,1	571,2	2735,1	4680,6	11083,7	2805,3
б) ғалладан	677,7	1162,1	2191,2	2018,7	3930,4	580,0
Рентабеллик даражаси	11,2	11,5	25,4	25,8	41,3	30,1 пункт
Шу жумладан						
а) пахтадан	5,3	5,1	22,4	25,8	43,5	38,2
б) ғалладан	31,5	30,0	40,1	25,8	36,2	4,7

Жадвал маълумотларидан маълумки, 2000 йилда вилоят бўйича фермер хўжалиklarининг ялпи маҳсулоти 10678,3 млн.сўм бўлган бўлса, 2004 йилга келиб бу кўрсаткич 51338,1 млн.сўм ёки 480,1 фоизга ошди. Маҳсулот ортиши билан бир пайтда сарф

харажатлар камайиб соф фойда 139,9 фоизга, пахтачиликда 280,6, ғаллачиликда эса 580 фоизга ошди. Натижа хўжаликнинг рентабеллик даражасини ошганлигини кўрсатди.

Таҳлиллардан маълумки, фермер хўжаликлари ҳар бир имкониятдан тежамли ва оқилона фойдаланганлиги сабабли юқори самарага эришган. Турли мулкчилик муносабатлари асосида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ширкат ва фермер хўжаликларининг иқтисодий кўрсаткичлари қуйидаги жадвалда келтирилган.

12.2.2-жадвал. 2004 йилда Сурхондарё вилоят қишлоқ хўжалик субъектларида маҳсулот етиштириш самарадорлиги

Ҳосилдорлик ц/га						
Пахтачилик	27,7	26,5	28,4	45,1	40,2	38,4
Ғаллачилик	38,0	36,3	41,1	91,0	89,7	63,0
Маҳсулот таннарни, 1 ц сўмда						
Пахта хом-ашёси	18560	19750	16450	13320	13480	14080
Дон	7200	8100	6410	5130	5148	5490
Сотиш баҳоси, 1 сўм						
Пахта хом-ашёси	21500	20300	23740	25790	2556	24006
Дон	8370	7870	8730	9830	9728	91310
1 к.ни сотишдан олинган фойда (К)	К2940	К550	К7200	К12470	К11770	К9926
Кўрилган зарар (-)	-170	-397	К2320	К4700	К4580	К3641
Рентабеллик (К) ёки зарар (-) даражаси (%)						
Пахтачилик	К15,8	К2,8	К43,5	К95,6	К87,3	70,5
Ғаллачилик	-2,3	-4,9	К36,2	91,6	89,0	66,3

2004 йилда вилоят бўйича пахта ҳосилдорлиги 27,7 ц/га бўлган бўлса, ширкат хўжаликларида 26,5 ц/га, фермер хўжаликларида 28,4 ц/га ташкил этиб, илғор фермер хўжаликларидан Денов туманидаги Баҳриддин фермер хўжалиги 45,1 ц/га, Лочин-40,2 ц/га, тупроқ шароити оғир, сув билан кам таъминланган Қизирик туманидаги Қорақасмоқ фермер хўжалиги 38,4 ц/га ҳосил олган. Демак, илғор хўжаликлар вилоят ўртачасидан 1,5-2 бараварга гектаридан юқори ҳосил олишга эришди. Бир центнер пахта хом-ашёсидан олинган даромад вилоят бўйича 21500 сўмни ташкил этган бўлса, фермер хўжаликлари бўйича 23740 сўмни, илғор Баҳриддин фермер хўжалиги 25790 сўмни ташкил этди. Бу эса вилоят ўртачасига нисбатан 3,6 минг сўм кўпдир. Рентабеллик кўрсаткичлари вилоят пахтачилигида 15,8 фоизни ташкил этган бўлса, фермер хўжаликларида 43,5 фоизни, Баҳриддин фермер хўжалигида 95,6 фоизни ташкил этди. Ўз-ўзидан кўришиб турибдики, ҳар бир қилинган сарф-харажат учун 15,8-95,6 минг сўм фойда олинди.

Шундай қилиб, вилоятда фаолият кўрсатаётган қишлоқ хўжалик субъектларидан энг юқори самарага эришган хўжалик шакли фермер хўжалиги эканлиги амалиётда ўз тасдиғини кўрсатди.

12.3. Фойда ва рентабеллик

Фойда ва фойдалилик – барча корхоналар каби фермер хўжалиги корхоналари фаолиятининг энг асосий ва якуний кўрсаткичидир.

Ҳозир амалда қўлланилаётган Низомга кўра, хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти молиявий натижаларини шакллантиришда фойданинг қуйидаги кўрсаткичлари қўлланилади:

1. Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда. Бу маҳсулотларни (ишлар, хизматлар) сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади.

$$\mathbf{ЯФ=ССТ-Ит;}$$

Бунда: *ЯФ* – ялпи фойда;

ССТ – Сотишдан олинган соф тушум;

Ит – Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи.

2. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда. Бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва плюс қўшимча асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар сифатида аниқланади.

$$\mathbf{АФФ=ЯФ-ДХ+БД-БЗ}$$

Бунда: *АФФ* – асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ – давр харажатлари;

БД – асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ – асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар.

3. Умум хўжалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарар. Бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва минус кўрилган зарарлар сифатида аниқланади.

$$\mathbf{УФ=АФФ+МД-МХ}$$

Бунда: *УФ* – умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда;

МД – молиявий фаолиятдан олинган даромад;

МЗ – молиявий фаолиятдан кўрилган зарарлар.

4. Солиқ тўлангунгача олинган фойда. Бу умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда плюс фавқулодда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарарлар сифатида аниқланади.

$$\text{СТФ} = \text{УФ} + \text{ФФ} - \text{ФЗ}$$

Бунда: *СТФ* – солиқ тўлангунгача бўлган фойда;

ФФ – фавқулодда вазиятлардан олинган фойда;

ФЗ – фавқулодда вазиятларда кўрилган зарар.

5. Йилнинг соф фойдаси. Бу солиқ тўлагандан кейин хўжалик юритувчи субъект, яъни корхона (фирма) ихтиёрида қоладиган ҳамма хўжалик субъекти мустақил тасарруф этадиган фойда. Уни солиқлар тўлангунга қадар бўлган фойдадан, даромаддан солиқни ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташлаган ҳолда аниқланади.

$$\text{СФ} = \text{СТФ} - \text{ДС} - \text{БС}$$

Бунда: *СФ* – соф фойда;

ДС – даромад (фойда)дан тўланадиган солиқлар;

БС – бошқа солиқлар ва тўловлар.

Хўжалик юритувчи субъектлар, яъни корхона (фирма)лар томонидан хўжалик фаолиятини амалга ошириш натижасида олинадиган даромадларнинг манбалари куйидагилар:

а) *сотишдан олинган соф тушум;*

б) *асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари);*

с) *молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;*

д) *фавқулодда даромадлар.*

Корхона даромадининг асосий манбаси – маҳсулот(иш, хизмат)ларни сотишдан келиб тушадиган пул тушумидир.

6. Соф пул тушум бу – умумий пул тушумидан қўшилган қиймат, акциз солиғи ва экспорт божи олиб ташлангандан қолгани.

7. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинадиган бошқа даромадларга ундирилган ёки эътироф этилган қарзлар, ҳисобот йилида олинган ўтган йилги фойда, ошхоналар ва ёрдамчи хизмат даромадлари, асосий воситаларни тугатишдан келган даромадлар, давлат субсидиялари, холисона моддий ёрдам ва бошқа даромадлар киради.

8. Молиявий фаолиятдан олинган даромадларга – олинган даромад трансферти, қимматли қоғозлар бўйича даромадлар, мол-мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш), валюта счётидаги ижобий курс тафовутлари, қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган ва бошқа даромадлар киради.

9. Фавқулодда фойда – бу кўзда тутилмаган, тасодифий тусга эга бўлган, ҳодиса ёки хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти доирасидан четга чиқадиган тусдаги операциялар натижасида пайдо бўладиган ва олиними кутилмаган фойдалар.

10. Сотилган маҳсулот рентабеллиги (PCM) ёки **ялли фойда бўйича рентабеллик (РЯФ)**

$$PCM = \frac{ЯФ}{ССТ};$$

Бунда: PCM – сотилган маҳсулот рентабеллиги.

Сотилган маҳсулот рентабеллиги сотилган маҳсулотнинг ҳар бир сўми қанча ялпи фойда келтирганини кўрсатади.

11. Соф фойда бўйича рентабеллик (PCФ).

$$PCФ = \frac{CФ}{CCT};$$

Бунда: $PCФ$ – соф фойда бўйича рентабеллик.

Соф фойда бўйича рентабеллик ҳар бир сотилган маҳсулот корхона учун қанча соф фойда келтиришини ёки сотилган маҳсулот таркибида қанча соф фойда келтиришини ёки сотилган маҳсулот таркибида қанча соф фойда борлигини ифода қилади.

Юқорида келтирилган молиявий ишлаб чиқариш кўрсаткичлари корхона фаолиятини таҳлил қилиш, тадбиркорликни мақбул ва самарали йўлларини белгилаш, инвестицияларни жалб қилиш имконини беради.

Қисқача хулосалар

Фермер хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқариш, аввало, унинг самарадорлигини оширишга қаратилгандир. Иқтисодий самарадорлик фермер ишлаб чиқариш воситалари ва жонли меҳнатни қўллаш орқали олинган фойдали натижа ёки жами ресурслар бирлигига олинган пировард натижадир. Хўжаликнинг ишлаб чиқариш фаолиятига баҳо берганда иқтисодий кўрсаткичлар, ялпи маҳсулот ва ялпи даромад (фойда)ни назарда тутамиз. Шу иқтисодий кўрсаткичлар асосида фермернинг иқтисодий самарадорлиги аниқланиб уни ошириш йўллари бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий самарадорлик тушунчасини айтинг.*
- 2. Иқтисодий кўрсаткичларга нимага киради?*
- 3. Иқтисодий кўрсаткичларни аниқлашда қандай усулларни биласиз?*
- 4. Фермер хўжалигининг иқтисодий самарадорлигини оширишда қандай тартиб қўлланилади?*

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўллари”. –Т.: “Ўзбекистон”, 1995, 71 б.
2. Каримов И. А. “Қишлоқ хўжалиги тараққиёти-тўкин ҳаёт манбаи”. –Т.: “Ўзбекистон”, 1998.

3. Емельянов А. М. Экономика сельского хозяйства. Москва. 1982. 550 б.
4. Коваленко Я. И. Экономика сельского хозяйства. Москва. ЭКМЭС. 1998.
5. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А. А. “Қишлоқ хўжалиги иқтисоди”. –Т.: “ТДИУ”, 2004 й.
6. Салимов Б. Т. ва бошқалар. “Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисодиёти” –Т.: ТДИУ, 2003, 142 б.
7. Тошбоев А. Ж. “Тармоқ иқтисоди ва менежмент” фанидан амалий машғулоти олиб бориш учун услубий қўлланма. –Т.: “ТИҚХМШИ”, 1999, 38 б.
8. Попов Н. А. Экономика отраслей АПК. Курс лекции, 2002, <http://family.taukita.ru/item22219310.htm>

XIII БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИДА ДОН ВА ПАХТА ЕТИШТИРИШ АГРОТЕХНОЛОГИЯСИ ҲАМДА ЧОРВАЧИЛИК ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

13.1. Пахта етиштириш ва унинг агротехнологияси

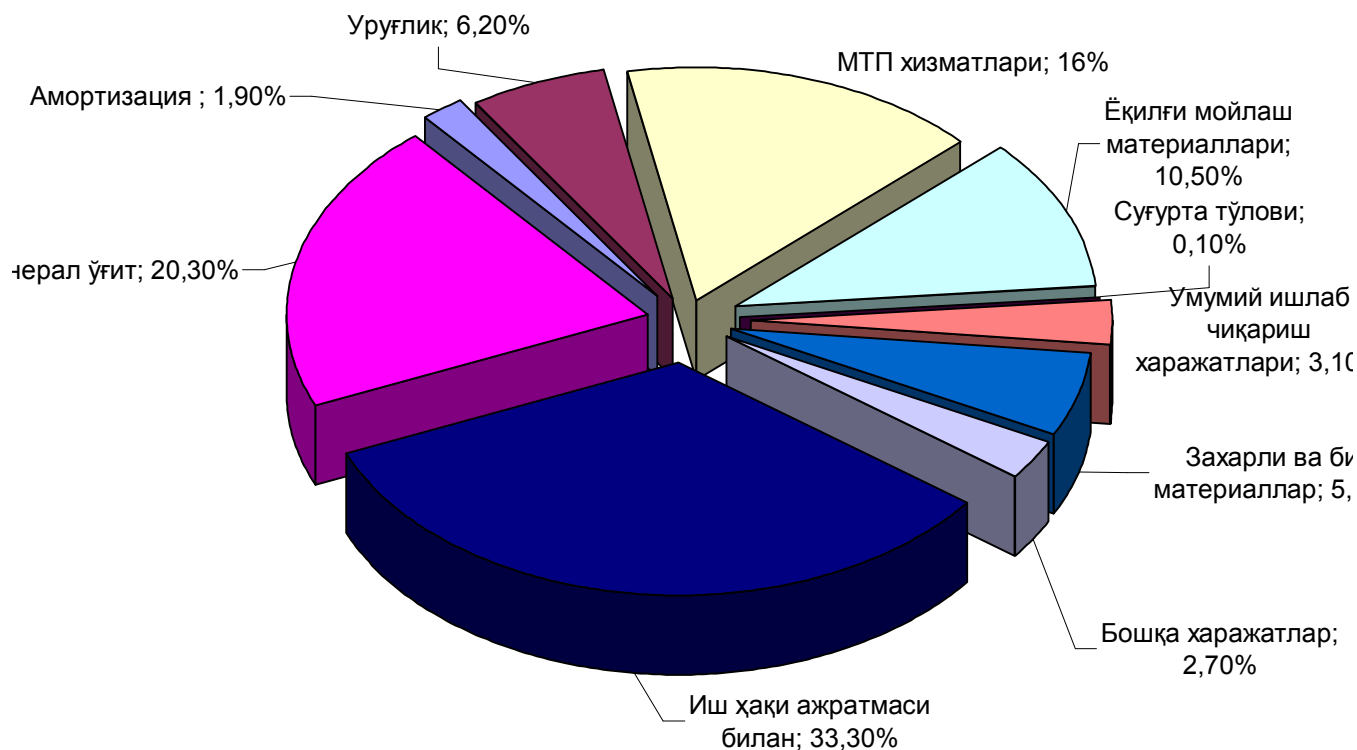
Вза, асосан, тола учун экилади. Ундан 150 дан ортиқ маҳсулот олинади. Айниқса, пахтадан тўқимачилик, озиқ-овқат саноатига хом ашё, чорва молларига озуқа тайёрланади. 1 тонна пахтадан 320-380 кг тола, 10-14 кг момиқ, 10-12 кг ўлук ва 600-640 кг чигит олинади. Чигитдан эса, инсон истеъмол қиладиган 100-120 кг ёғ, чорвага 210-230 кг кунжара, 170-180 кг шелуха чиқади. Толасидан эса 300 м мато, 8000 м полотно, 1200 м чит, 2000 м батист ёки 140000тагача ғалтак ип олиш мумкин. Бундан ташқари, совун, спирт, маргарин, глицерин, мой маҳсулотлари, лимон ва олма кислоталари, атир-упалар, целлюлоза, целофан, картон, қоғоз, глюкоза, лак, бўёқ, алиф, доривор препаратлар, оксил, ачитқи ва бошқа нарсалар тайёрланади. 1 т шелухадан 85 л спирт, 20 кг карбон кислота, 20 кг сирка кислота, 3-4 кг елим, 55 кг хамиртуруш олиш мумкин.

13.1-жадвал. Республикада пахта етиштириш кўрсаткичлари таҳлили

Экин майдони, минг га	1877,1	1830,1	1444,5	1472,3	1447,5	77,1
Ялпи ҳосил, тонна	6237,1	5051,0	3002,0	3749,0	3600,0	57,7
Ҳосилдорлик, ц/га	33,2	27,6	20,7	25,4	25,0	75,3

Республика бўйича пахта етиштириладиган экин майдонлари 1980 йилда 1877,1 минг гектар бўлган бўлса, 2006 йилга келиб 1447,5 минг гектар ёки 429,6 минг гектар ер қисқартирилиб, дон етиштиришга ажратилди. Ҳосилдорлик 33,2 ц/га ўрнига 25,0 ц/га бермоқда. Шунинг учун ялпи маҳсулот ҳажми ҳам камайган. Пахта етиштириш учун сарф-харажатлар таркибини қуйидаги диаграммада кўриб чиқамиз.

1-расм. Сурхондарё вилоятида 2006 йилда пахта етиштириш учун кетган сарф-харажатлар

2006 йилда вилоятда пахта етиштириш учун сарф-харажатларнинг асосий салмоғини иш ҳақи 33,3 %, минерал ўғит 20,3 %, МТП хизмати 16 %, ёқилғи мойлаш материаллари 10,5 %ни ташкил этмоқда. Пахта ҳосилдорлигини ошириш учун ерга ишлов бериш, таъминот ва сервис хизмат кўрсатишни яхшилаш ҳамда агротехникани ўз муддатида сифатли олиб боришдан иборатдир.

Ғўза экини тўплаган органик модданинг 33 фоизи пахта ҳосили, 24 фоизи поя, 22 фоизи барг, 12 фоизи чанок ва 9 фоизи илдиздан ташкил топган. Ғўза Госсипиум авлодига, гулхайрисимонлар оиласига мансубдир. Унинг 35 тури маълум, шундан бизнинг мамлакатимизда 2 тури экилади; Госсипиум хирзутум – ўрта толали оддий ғўза; Госсипиум барбадензе – ингичка толали Перу ғўзаси. Ғўза жаҳоннинг 83 давлатида экилади. Республикамиз пахта етиштириш бўйича жаҳонда 2 ўринда, пахта сотиш бўйича эса 7 ўринда туради.

Ғўза 5 та ривожланиш даврида қуйидаги муддатларни талаб қилади:

1. Униб чиқиш учун – 8-12 кун.
2. Биринчи ҳақиқий барг кўрсатиш учун – 8-12 кун.
3. Шоналаш учун – 25-30 кун.
4. Гуллаш учун – 25-28 кун.
5. Пишиб етилиш, яъни кўсакнинг очилиши учун 50-60 кун.

Пахтанинг вегетация даври қуйидагича бўлади:

- ўрта толали оддий пахта навлари учун 125-150 кун;
- ингичка толали пахта навлари учун 145-150 кун.

Ғўза куёшли ёруғликни ёқтиради. Шундай бўлганда, фотосинтез яхши ўтади. Ёки 1 соатда 1м² барг юзасида 1,46 г қуруқ модда ҳосил қилади. Ҳаво булут бўлганда эса

ассимиляция маҳсули жуда камайиб 0,0073 г ни ташкил қилади. Шунинг учун ғўза қалинлиги меъёрида бўлиши, бегона ўтлардан холи ва салқинда қолмаслиги керак.

Ғўза қурғоқчиликка анча чидамли бўлиб, сувни ёқтиради. Транспирация коэффиценти 600-1400 га тўғри келади. У транспирацияга биринчи ҳақиқий барг чиқариш даврида бир суткада гектарига 10-12 м³, шоналашда 30-35 м³, гуллаш ва пишиш олдидан (июль-август) 80-120 м³ ва пишиш даврида 30-40 м³ сув сарфлайди. Ҳамма вегетация даврида эса ўртача 5-6 минг м³ сув сарфлайди.

Пахтанинг Оқдарё-6, Бухоро-6, Термез-31, Наманган-77, Денов, Юлдуз, С-6524 каби навлари мавжуддир.

Пахта етиштириш технологияси илмий жиҳатдан асосланган бўлиб, бунда қуйидаги ишлар бажарилади.

Тупрокни ишлаш. Бунда пахта экиладиган майдонларда, албатта, кузги шудгор қилиш билан суғориш, ўғитлаш, тупроқ шўрини ювиш, бегона ўтлар, касаллик ва заракунандаларни йўқотишга қулай имконият яратилади. Пахта ҳосилдорлиги 10-20 фоиз ошади, бегона ўтлар эса 50-60 фоизга камаяди.

Шудгорлашнинг муддати октябр-ноябр ойларига тўғри келади. Шудгорлашдан олдин ғўзапоя (агар вилт билан касалланган бўлса) КВ –3,6 ёки КВ – 4,0 агрегати ёрдамида юлиб олинади ва дала ташқарисига чиқариб ташланади. Вилт билан касалланмаган бўлса, у ҳолда поялар майдаланиб ер ҳайдаб ташланади.

Шудгорлашдан олдин далалар бегона ўтлардан тозаланади, гўнг сепилади, фосфорли ва калийли ўғитлар солинади.

Ер ҳайдаш ПЯ-3-35 та ПД-3-35 қўш қаватли плугларда бажарилади. Унинг чуқурлиги тупроқ қатламига қараб 30-40 см бўлиши лозим.

Бедали ерни бузганда, аввало юза қисми 6-7 см чуқурликда ҳайдалиб, унинг илдиз бўғизлари қирқилади. Ундан 8-10 кун ўтгач эса асосий (чуқурлиги 35-40 см) ҳайдов ўтказилади. Шудгор юзаси кузнинг ўзидаёқ ГН-4 ёки ГН-2,8 агрегатлари билан текисланиб қўйилади.

Экиш олдидан тупрокни ишлаш ҳар хил бўлади. Агар тупроқ шўрланмаган, зичлашмаган ва бегона ўтлардан холи бўлса, ернинг намини қочирмаслик мақсадида бороналаб қўйилади. Бу иш эрта баҳорда шудгор юзаси қуриганда, занжирли тракторлар кириш мумкин бўлганда бажарилади. Ёки февралнинг охири ва мартнинг биринчи ярмига тўғри келади. Бундай майдонларда чигит экиб ўз намига ундириб олиш мумкин.

Экиш олдидан тупроқ қайта ишланади. Бунда борона ва мола юргизилади. Сўнг тезлик билан экиш ишлари бажарилади. Акс ҳолда ернинг нами қочиши ва бегона ўтлар кўкариб кетиши мумкин. Бороналаш ва молалашда ПР-5 ва ВП-8 текислагич агрегатларидан фойдаланилади.

Агар тупроқ зичлашган, бегона ўтлар ўсган бўлса, у ҳолда ЧКУ-4 культиватори ёки КФГ-3,6 фрезаси юргизилгани маъқул. Кетидан бороналанади ва молаланиб экилади.

Уруғлик сифати. Юқори ва сифатли ҳосил етиштиришда чигитнинг сифатига алоҳида эътибор берилиши, у сараланган бўлиши зарур. Бунинг учун уруғлик алоҳида элита хўжаликларда етиштирилади. Уруғлик пахта унумдор майдонларга экилиб, ниҳоятда юқори агротехника қўлланилади. Йиғиштириш вақтида энг сифатли чигитлар олиш учун 3-8-чаноқларидаги пахталар териб олинади.

Уруғлик пахтани терганда, унинг намлиги 9-10 фоиздан ошмаслиги лозим.

Ажратиб олинган чигитлар махсус машиналарда калибрланади (сараланади). Бундай чигитлар экилганда бақувват, бир текис кўчатлар олинади. Шунда улар авж олиб ўсади, ривожланади ва юқори ҳосил беради. Ўртача 1 гектарга 70-80 кг уруғ ёки 1 гектарга 120 минг кўчат бўлиши керак.

Чигит экиш. Чигитни экишдан олдин 5-6 кун офтобга ёйиб қиздирилади. Касаллик ва зараркунандаларга қарши дориланади. Бунда «фентиурам» препаратидан фойдаланилади. Тукли чигитни экиш олдидан намланади. Бунинг учун 1 т чигитга биринчи намланганда 300 л, кейинги иккинчи ва учинчи намлашларда эса 600 л дан сув сарфланади. Экишнинг дастлабки даврларида 12 соат, кейинчалик эса 18 соатгача намланади. Туксизлантирилган чигитлар қуруқлигича экилади.

Тезда ва бир текис кўчат ундириб олиш учун «мивал» биостимулятори ишлатилади. Бунда 5 л сувга 1 г препарат қўшиш кифоя. Туксизлантирилган чигитнинг 1 тоннасига 30-40 л, тукли чигит учун эса 500-600 л сув сарфланади.

Чигитни экиш вақтида тупрокда етарли намлик бўлиши, ҳарорат эса 120 С⁰ дан паст бўлмаслиги лозим. Бундай муддат жанубий вилоятларда 20-25 март, марказий вилоятларда 5-10 апрел ва шимолий вилоятларда 20-25 апрелга тўғри келади.

Энг аввало тукли, кейин эса туксиз чигитларни экиш тавсия қилинади.

Пахта, асосан, икки хил усулда, қатор ораси 60 ва 90 см кенгликда экилади. Уларга белгиланган миқдорда чигит ташланади.

Чигит экиш миқдори туксизлантирилган бўлса, ҳар гектарга 25-30 кг, тукли бўлса 60-70 кг белгиланади.

Чигитнинг экиш чуқурлиги 4-6 см бўлиши кифоядир.

Ягана қилингандан кейин ҳар гектарга ўрта толали пахта навларидан 110-170 минг туп кўчат қолдирилади. Ғўза 1-2 чин барг чиқаргунга қадар яганани тугаллаш лозим.

Ғўза парвариши. Агар чигит экилгандан кейин қатқалоқ пайдо бўлса, уни йўқотиш учун тишли бороналар юргазилади. Ниҳоллар униб қолган бўлса, МВХ-5, 4 ва МВ-2,8 маркали мотиға ёки РОР ва УРОР ротация юлдузчали культиваторлар ишлатилади. Юмшатиш чуқурлиги 3-5 см бўлиши кифоя.

Ғўзанинг ўсиш даврида унинг қатор оралари юмшатиб турилади. Биринчи культивация юзароқ ўтказилади. Ишчи органларининг ўрнатиш чуқурлиги четкиларида 6-8 см, ўртасида эса 10-12 смни ташкил қилади. Бунда ҳимоя зонаси 10-12 смдан ортиқ бўлмаслиги керак. Кейинги культивациялар бир оз чуқурлатиб борилади. Масалан, қатор ораси 60 см экилган ғўзаларни четки ишчи органлари 8-10 см, ўртадагиси 12-14 см, қатор ораси 90 см бўлганда эса 8-10 см ва 14-16 см чуқурликда ўтказилади. Пахта бутун вегетация даврида 4-7 марта культивация қилинади. Далаларда ишлов сонини камайтириш мақсадида культивация билан бир вақтда ўғитлаш, суғориш учун эгат очиш, механизация ёрдамида чеканка қилиш ва бошқа ишлар бир йўла қўшиб бажарилади. Эгатларнинг чуқурлиги эса 15-22 см бўлиши лозим.

Чигитни пуштага экиш. Бунинг учун кузда шудгор қилинган, ер текисланади. Сўнгра ГХ-4 агрегати ёрдамида пушта олинади. Далани текислашда ВП-8 агрегатидан фойдаланилади. Пушталар баландлиги 60 см қилиб экилган далаларда 16-18 см, 90 см қилиб экилган майдонларда 25-30 см бўлади. Пуштани баҳорда олса ҳам бўлади. Бу иш фақат

экишдан 20-25 кун илгари бажарилиши лозим. Агар табиий намлик ҳисобига чигит униб чиқишига ишонч ҳосил бўлмаса, у ҳолда экишдан 8-12 кун илгари пушталар суғорилади. Тупроқ етилгач, пушта юзаси юмшатилади ва бир йўла экиб кетилади. Ғўзани пуштага экишнинг афзаллиги шундаки, далалар экишга 4-6 кун илгари етилади. Ҳосил 6-8 кун илгари пишади. Умумий ҳосил эса ҳар гектарда 4-6 ц ошади.

Ўғитлаш. Ерларга навбатлаб ҳар 3-4 йилда гектарига 30-40 т дан органик (гўнг ҳисобида) ўғит солиб турилади. Бу иш шудгорлаш олдидан амалга оширилади. Гўнг, албатта, чириган бўлиши шарт. Органик ўғит солинган майдонларда микроэлементларнинг миқдори ҳам ошади. Пахта минерал ўғитлардан азот, фосфор ва калийга талабчан. Ғўза 1 т пахта ҳосили етиштириш учун 60 кг азот, 20 кг фосфор ва 50 кг калий элементи талаб қилади. Ингичка толали ғўзалар эса яна 10-15 фоиз ошиқроқ истеъмол қилади.

Минерал ўғитлар билан озиклантиришда унинг миқдори ҳосилдорликка қараб белгиланади. Масалан, пахтанинг ҳар гектаридан 15-20 ц ҳосил олиш учун 100 кг, 20-25 ц учун – 150 кг, 25-30 ц учун – 200 кг, 30-35 ц учун – 250 кг, 35-40 ц учун – 300 кг, 40-45 ц учун – 350 кг соф азот берилади. Азотли ўғитлар ерга бўлиб-бўлиб солинади. Йиллик азот миқдорининг 25-30 фоизи экишдан олдин, ерни ишлаш пайтида, 8-10 фоиз чигит экиш билан бир вақтда, қолган қисми ғўзанинг вегетацияси даврида иккига бўлиб берилади. Охириги озиклантириш 10 июлдан кечикмаслиги шарт. Акс ҳолда ўғитлар зое кетади ва пахтанинг пишиши кечикади.

Фосфор ва калий ўғитлари тупроқдаги табиий миқдорига қараб азотга нисбатан 1:0,8 ва азот калийга нисбатан 1:0,5 белгиланади. Ёки ҳар гектарга 200 кг азот бериш керак бўлса, фосфор ва калийнинг миқдори 160 ва 100 кг ни ташкил қилади.

Фосфор ўғитининг 70 фоизи ва калийнинг 50 фоизи шудгорлашдан олдин берилади. Фосфорнинг қолган қисми чигит экиш ва биринчи озиклантириш пайтида, калийнинг қолган қисми эса иккинчи озиклантиришда ишлатилади.

Тупроққа таркибига қараб микроўғитлар (мис, рух, темир, магний ва бошқалар) ҳам бериб турилса яхши бўлади.

Суғориш. Суғориш меъёри ва сони иқлим ҳамда тупроқнинг шароитига, ғўзанинг ривожланиш муддатларига қараб белгиланади. Масалан, механик таркиби енгил (қумли ва қумлоқ) тупроқларда ғўза гуллашга қадар гектарига 500-600 м³, гуллаш-кўсак тугиш даврида 700-800 м³, механик таркиби оғирроқларда 600-700 м³ ва 800-900 м³, сизот сувлари чуқур жойлашган тупроқларда 700-800 м³ ва 1000-1100 м³, сизот сувлари яқин жойлашган тупроқларда 700-900 м³ сув сарфлаб суғорилади.

Вегетация даврида ғўза 3-12 марта суғорилади. Масалан, ер ости суви юза (80-120 см)да жойлашган бўлса, 3-4 марта суғориш кифоя. Агар у чуқур (18-20 м) жойлашган бўлса, 9-12 марта суғорилади.

Тупроқнинг юза қатлами тош, шағал ва қум билан қопланган бўлса, тез-тез ва кўп марта сув берилади. Ғўзанинг мавсумий суғориш миқдори ҳар гектарга 288-11 000 м³ бўлади.

Пахта йиғим–терими. Йиғим-терим мавсуми бошланишдан 10 кун илгари йўллар, кўприклар, хирмонлар, бостирмалар таъмирланиши, тош-торозилар, этаклар ва бошқалар тайёр бўлиши шарт. Ўқариклар кўмилади. Терим машиналарининг қайтиш майдонларидаги ғўзалар 8 м кенгликда ўриб четга чиқазилади ва ўрни НГ-40 грейдери ёки Д-606 бульдозерида текисланади.

Биринчи машина теримига мавжуд кўсақларнинг камида 60 фоизи очилганда киришилади. Пахта ХВА - 1,2, ХВВБ – 1,8 ва ХНП – 1,8 маркали машиналарда териб олинади. Орадан 12-15 кун ўтгач иккинчи машина терими ўтказилади. Ундан сўнг эса УПХ-1,5 Б кусак чивиш машиналари юргизилиб дала тозаланади.

Ўзбекистон Республикаси ер юзида жойлашишига кўра, чўл минтақаси ҳамда тоғ олди ва тоғликлардан иборат бўлган чўл-дашт минтақасидан ташкил топган. Уларнинг иқлим шароити, рельеф тузилиши, ўсимликлар олами ва тупроқларининг тарқалиши маълум қонуниятларга асосланган. Шунинг назарда тутган ҳолда республика худуди шимолий, марказий ва жанубий тупроқ-иқлим минтақаларига ажратилган.

Булар марказий (Тошкент вилояти, Фарғона водийси) жанубий (Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари) ва шимолий (Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти) минтақаларидир.

Кузги ишлар марказга нисбатан жанубда 15-20 кун кейин, шимолда 10-15 кун олдинроқ, баҳордаги ишлар эса аксинча жанубда 15-20 кун илгари ва шимолда 10-15 кун кейинроқ бошланишини ҳисобга олиш лозим. Ўсув даврида бажариладиган ишлар ҳам худди баҳордаги ишлар каби амалга оширилади.

13.1.1-Жадвал. Пахта етиштириш технологияси бўйича тақвимий йиллик бажариладиган ишлар режаси

<i>Кузда бажариладиган ишлар</i>				
1	Ўқариқларни кўмиш	15.10-10.11		
2	Далани ғўзапоялардан тозалаш ва уни майдалаш	15.10-10.11		
3	Далани текислаш	16.10-11.11		
4	Далага органик ва минерал ўғитлар сепиш (хар гектарга 36-40 т гўнг, 100-120 кг фосфор ва 50-60 кг калий солинади).	17.10-12.11		
5	Кузги шудгорлаш (кўш қаватли плугларда 30-40 см чуқурликда)	17..10-12.11		
6	Шудгор юзасини текислаш	13-20.11		
	Баҳорда бажариладиган ишлар ва экиш			

7	Нам тўплаш мақсадида эрта баҳорда бороналаш	1-10.03		
8	Чигит экиш олдидан молалаш ва бороналаш	5-20.04		
9	Чигит экиш (ҳар гектарга 30 кг азот ва 30 кг фосфор ҳам солинади)	6-21.04		
	Ўсиш даврида бажариладиган ишлар			
10	Тупроқ қатқалоғини юмшатиш			
11	Биринчи юзага культивация ўтказиш (6-8 см чуқурликда)	24.04-5.05		
12	Яганалаш	24.04-11.05		
13	Биринчи кетмон чопиғи ва ўтоқ қилиш	11.05-24.05		
14	Иккинчи культивация (14-16 см чуқурликда) билан бирга биринчи озиклантириш (ҳар гектарга 100-110 кг азот ва 80-100 кг фосфор солинади)	25.05-5.06		
15	Суғориш учун ўқариқ очиш	25.05-5.06		
16	Биринчи суғориш (ҳар гектарга 800-1000м ³ сув сарфланади)	25.05-6.06		
17	Учинчи культивация (16-18 см чуқурликда)	2-12.06		
18	Иккинчи кетмон чопиғи ва ўтоқ қилиш	3-19.06		
19	Иккинчи озиклантириш (ҳар гектарга 100-11 кг азот ва 50-60 кг калий солинади)	20-27.06		
20	Иккинчи суғориш (ҳар гектарга 800-900 м ³ сув сарфланади)	20-30.06		
21	Тўртинчи культивация (18-20см чуқурликда) ва суғориш учун эгат очиш	25.06-6.07		
22	Учинчи суғориш (ҳар гектарга 800-900м ³ сув сарфланади)	10-20.07		

23	Чеканка	15-25.07		
24	Бешинчи культивация (18-20 см чуқурликда)	Ва суғориш учун эгат очиш		
25	Тўртинчи суғориш (ҳар гектарга 900-1000м ³ сарфланади)	24.07-4.08		
26	Йирик бегона ўтларни йўқотиш	28.07-8.08		
27	Бешинчи суғориш (ҳар гектарга 900-1000м ³ сув сарфланади)10-20.08	10-20.08		
28	Олтинчи суғориш (ҳар гектарга 700-800 м ³ сув сарфланади)	30.08-10.09		
<i>Пахта теримида бажариладиган ишлар</i>				
29	Ўқариқларини кўмиш	9-12.09		
30	Дефоляция қилиш	10-15.09		
31	Дала четларини теримга тайёрлаш	25.09-6.10		
32	Биринчи машина терими	26.09-11.10		
33	Иккинчи машина терими	12-20.10		
34	Тўқилган пахталарни териш	12-30.10		
<i>Кузда бажариладиган ишлар ва экиш</i>				
1	Ҳосилдан бўшаган ерларни текислаш	25-30.09		
2	Суғориш учун калта ўқариқлар очиш	1-10.10		
3	Ёппасига бостириб суғориш (ҳар гектарга 700-800 м ³ сув сарфланади)	2-12.10		
4	Ўқариқларни кўмиш	7-17.10		
5	Органик ва минерал ўғитлар сепиш (ҳар гектарга 20-25 т гўнг, 80-90 кг фосфор, 50-60 кг калий солинади)	8-18.10		
6	Ер хайдаш (28-30 см чуқурликда)	9-19.10		
7	Молалаш ва бороналаш	10-20.10		

8	Экиш (экиш усули 15-18 см кенгликда ёппасига бажарилади. Уруғ сарфлаш миқдори ҳар гектарга 160-180 кг. Экиш билан бир вақтда 90-120 см кенгликда суғориш эгатлари очилади. Экиш чуқурлиги 4-5 см)	12-22.10		
9	Суғориш учун ўқариқлар очиш	12-22.10		
10	Биринчи суғориш (ҳар гектарга 700-900 м3 сув сарфланади)	12-22.10		
11	Кўчатларнинг тўлиқлигини аниқлаш	1-10.11		
12	Кўчати кам майдонларга уруғ сепиш ва кўмиш	2-11.11		
	Ўсиш даврида бажариладиган ишлар			
13	Ўқариқларни кўмиш	18-27.02		
14	Биринчи озиклантириш (ҳар гектарга 100-110 кг азот берилади) Бир вақтда бороналаб ўғит кўмилади ҳамда бегона ўтлар йўқотилади	20-28		
15	Ўқариқларни очиш	22.02-1.03		
16	Иккинчи суғориш (ҳар гектарга 700-800 м3)			
17	Ўтоқ қилиш	5-17.03		
18	Иккинчи озиклантириш (ҳар гектарга 60 кг азот солинади)	20-30.03		
19	Учинчи суғориш (ҳар гектарга 800-900 м3 сув сарфланади)	10-20.04		
20	Қийғос гуллаган пайтда отда юриб арқон тортиб кўшимча чанглатиш	20-30.04		
21	Тўртинчи суғориш (ҳар гектарга 700-800м3 сув сарфланади)	5-15.05		
	Ҳосилни йиғиштириш			

22	Ўқорикларни кўмиш, далаларни комбайнларнинг ишлаши учун тайёрлаш	20.06-10-0.7		
23	Ҳосилни ўриб-йиғштириш	25.06-15.07		
24	Донни асфальт хирмонга ёйиб қуритиш	25.06-20.07		
25	Сомонини даладан ташиб чиқариш	26.06-16.07		
26	Донни тозалаш	1-25.07		

13.2. Дон етиштириш ва унинг агротехнологияси

Республика мустақил бўлган кундан бошлаб, ҳукуматимиз аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишга асосий эътиборни қаратди. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни изчил амалга ошириш орқали ун ва ун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжни қондириш асосий йўналиш эканлиги белгилаб олинди. Бошоқли дон етиштириш учун махсус суғориладиган экин майдонлари ажратилиб, юқори сифатли хорижий давлатлар уруғлари олиб келиниб расмийлаштирилди. Дон ишлаб чиқариш ҳажми йилдан-йилга ортиб, аҳолини дон билан таъминлашга эришилди. Ҳеч қандай давлатдан дон олмасдан, балки, уни экспорт қилинмоқда. Республикада дон етиштириш кўрсаткичларини қуйидаги жадвалда кўриб чиқамиз.

13.2.1-жадвал. Республикада дон етиштириш кўрсаткичлари

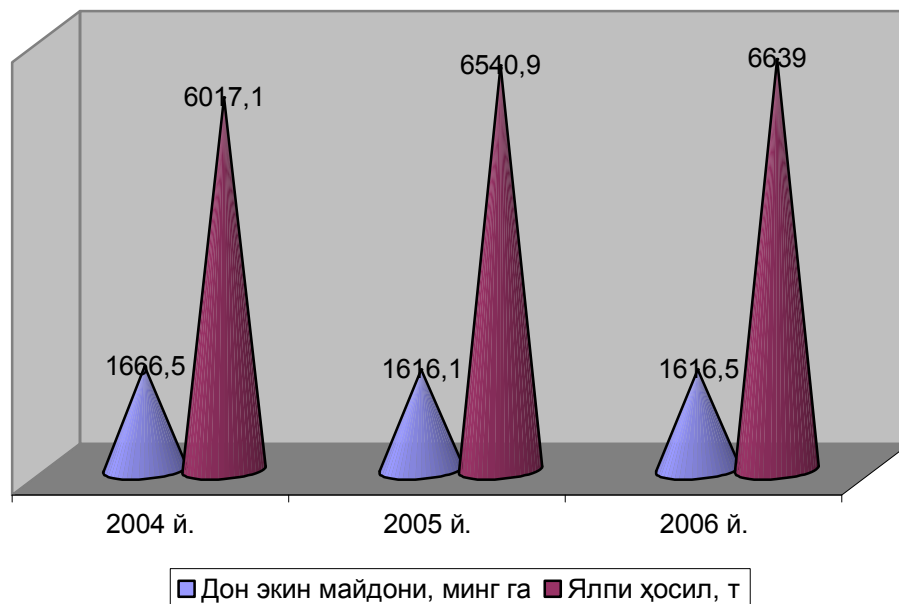
1.	Дон экин майдони, минг га	1666,5	1616,1	1616,5	96,7
2.	Ҳосилдорлик, ц/га	35,4	40,3	41,9	118,4
3.	Ялпи ҳосил, т	6017,1	6540,9	6639,0	110,3

2004 йилда 1666,5 минг гектар ерга дон экилган бўлса, 2006 йилга келиб 1616,5 минг гектарга ёки 3,3 фоизга кам экилди. Лекин ҳосилдорлик 18,4 фоизга ортиши билан ялпи ҳосил 110,3 фоизга ошди.

Дон етиштириш, асосан, фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Фермер хўжаликлари йил бошида тайёлов ташкилотлари билан тузилган контрактация шартномалари асосида буғдой етиштириб келишмоқда. Фермерлар асосий эътиборни ғалла агротехникасига қаратган. Ўз вақтида моддий ресурслар билан таъминлаб, сервис хизматларини белгиланган муддатларда ўтказмоқда. Дон етиштириш бўйича тузилган шартномадан ортиқчаси фермер хўжалиги ихтиёрида қолдирилиши ҳам маҳсулот ҳажмининг ортишига олиб келмоқда.

Фермер хўжаликлари томонидан етиштирилган дон миқдори куйидаги диаграммада ўз аксини топган.

1-расм. Фермер хўжаликларида дон етиштириш кўрсаткичлари

Диаграммадан маълумки, 2004-2006 йилларда дон етиштириш ҳажми 169,6 фоизга, ҳосилдорлик эса 7,7 центнерга ошган. Фермерлар сарф-харажатларни тежашга ҳамда кўпроқ даромад олишга ҳаракат қилмоқда.

Буғдой асосий озиқ-овқат экини бўлиб, нонини жаҳондаги 70 фоиз аҳоли истеъмол қилади. Буғдойдан ун, ёрма, макарон, кондитер маҳсулотлари, спирт ва бошқалар олинади. Дон чиқиндиларидан чорва учун маҳсулот тайёрланади.

Дони таркибида 13,9-16, % оксил, 77,4-79,8% углеводлар, 2,0-2,1 % ёғ, 1,9% кул ва 2,3-2,4% тўқима бор. Буғдой сомонида 0,22 озука бирлиги мавжуд.

Жаҳонда буғдойнинг 24 та тури мавжуд бўлиб, улардан 2 тури экилади:

- юмшоқ буғдой;
- қаттиқ буғдой.

Юмшоқ буғдой кузги ва баҳорги бўлади. Дони оқ ва қизил рангда, қаттиқ буғдой деярли баҳорги ҳисобланади. Оқ рангли бўлади.

Экин майдонларда юмшоқ буғдойнинг Санзар–4, Санзар–8, Ёнбош, Маржон, Унумли буғдой, Интенсив, Безостоя –1, Спартанка, Скифянка, Юна, қаттиқ буғдойнинг Александровка, Марварид, Бахт, Арпанинг Ойкор, Болғали, Зафар, Қарши навлари экиб келинмоқда.

Уларнинг қисқача тавсифи куйидагича:

«Санзар-4» нави бўлган юмшоқ буғдой 1990 йилда республиканинг барча суғориладиган ерларига районлаштирилган. Бошоғининг узунлиги 9-11 см қизил, қилтикли, дони қизил, 1000 дона доннинг вазни 41-45 г. Ўсимликнинг бўйи 95-110 см бўлиб, ётиб қолишликка чидамли. Эртапишар, ҳосилдорлиги гектаридан 50-60 центнер, дон сифати яхши.

Экиш муддати октябрнинг биринчи ўн кунлиги, экиш меъёри гектарига 4 млн. дона унувчи уруғ ҳисобига белгиланади. Нав совуққа чидамли бўлиб, эрта баҳорда эса ҳам ҳосил беради. Лекин кузда экилган майдонларда ҳосилдорлик юқори бўлади.

«Санзар-8» нави кузги юмшоқ буғдой. Бошоғи оқ, қилтикли, дони оқ. Совуққа, қурғоқчиликка чидамли. Бу навни август ойининг охирида, чўл ҳудудларида сентябрь ойининг бошида экилса ҳам найчалаб қолмайди. Аксинча, ҳосилдорлиги юқори бўлади. Битта бошоқда 60 тадан 110 тагача дон бўлади. 1000 дона доннинг вазни 41-44 г. Дони таркибида оқсил 14-14 %, клейковина 29-32 %дан иборат. Суғориладиган ерларда ҳосилдорлиги гектаридан 60-75 центнер. Сувга, ўғитга талабчан. Экиш меъёри эрта экилганда гектарига 3,0-3,5 млн. дона, октябр ойида экилганда эса 4,0-4,5 млн. дона. Нав ноёб навлар рўйхатига киритилган.

«Интенсив» нави юмшоқ буғдой. Бу нав бухорги бўлгани учун экилса, найчалаб ва бошоқлаб кетади. Бошоғи қилтикли, қизил рангда. Дони қизил, тухумсимон. 1000 дона донининг вазни 40-43 г. Ўсимликнинг бўйи 100-115 см бўлиб, ётиб қолишга мойил. Сифат жиҳатдан қимматли буғдой турига мансуб. Экиш муддати октябрнинг иккинчи ўн кунлиги бўлиб, экиш меъёри гектарига 4 млн. дона.

«Безостоя-1» кузги юмшоқ буғдой нави ҳисобланади. Унинг бошоғи оқ, қилтиксиз. Дони қизил, ўртача катталиқда, 1000 дона донининг оғирлиги 40-44 г. Экиш муддати август ойининг охиридан бошлаб, октябрнинг биринчи ўн кунлигигача, совуққа чидамли ва ётиб қолмайди. Ҳосилдорлиги гектаридан 50-60 ц, сифат жиҳатдан кучли буғдой турига мансуб.

«Ёнбош» нави юмшоқ кузги буғдой. Бошоғи қизил, қилтикли, узунлиги 9-11 см 1000 дона доннинг оғирлиги 41-43 г, дони кўп тўкилмайди. Ўртапишар, совуққа ва кассалликларга чидамли. Ўсимликнинг бўйи 105-115 см, экиш меъёри кузги бўлганлиги учун август охири, сентябрда гектарига 3,0-3,5 млн. дона, сентябрь охири октябрда 4,0-4,5 млн. дона.

«Маржон» кузги буғдой, бошоғининг узунлиги 9-10 см. Дони қизил ва йирик. 1000 донасининг оғирлиги 46-49 г. Ўртапишар, совуққа чидамли. Ўсимликнинг бўйи 115-120 см. Кассалликларга бардошли. Экиш муддати октябрнинг биринчи ўн кунлиги, ҳосилдорлиги гектаридан 65-70 ц.

Унумли буғдой биологик дуварак юмшоқ буғдой қимматбаҳо навлар турига киради. Қилтиғи узун. Бошоғи йирик. 1000 дона донининг оғирлиги 39-41 г. Ун-нон сифати яхши. Оқсил миқдори 12,4%. Хом клейковинаси 26,3%. Ўртапишар, қуруқлик ва кассалликларга чидамли. Юқори ҳосилли. Гектарига экиш меъёри 4-5 млн. дона. Оқилона экиш муддати октябр ойининг 2-декадаси (ўн кунлиги).

«Мақуз-3» нави қаттиқ буғдой дуварак. Қилтиғининг узунлиги 10-12 см, тарвақайлаган. Дони йирик. 1000 донасининг оғирлиги 48-54 г. Дони таркибида 14-15,5% оқсил, 26-32% клейковина мавжуд. Ялтироқлиги 90% ўртапишар. Совуққа ва қурғоқчиликка чидамли. Ўсимликнинг бўйи 95-100 см. Ҳосилдорлиги гектаридан 55-60 ц, баҳоси юмшоқ буғдойга нисбатан 1,5-2 баробар юқори туради. Экиш муддати октябр ойи.

Қаттиқ буғдой Александровка дуварак нави – бошоғи оқ, тукли, дони йирик ва зич, тишчаси қилтикли, 1000 та донининг оғирлиги 40-47 г, оқсил миқдори 13,0-13,9 %, хом клейковинаси 22-32 %, ялтироқлиги 75 %, ҳосилдорлиги гектарига 55-60 ц. ташкил этади. Экиш меъёри гектарига 4,5-5 млн. дона, октябр ойининг биринчи ўн кунлигида экилади.

Каттик буғдой – Бахт дуварак нави – бошоғи қилтиқли, дони оқ, донидаги оқсил 15,1%, хом клейковинаси 35,4%, ялтироқлиги 75-80%, ётиб қолишга чидамли, 1000 донасининг оғирлиги 47,1 г. юқори ҳосилли. Уруғни экиш меъёри гектарига 4-5 млн. дон, экишнинг қулай муддати октябрь ойининг 10-20 кунлари ҳисобланади.

Кейинги йилларда мамлакатимизнинг суғориладиган майдонларида Краснодар селекциясининг «Спартанка», «Скифянка» ва «Юна» сингари буғдой навлари кенг тарқалмоқда.

Спартанка нави. Ўртапишар. Поясининг баландлиги 80-85 см.ни ташкил этади. Ётиб қолишга, бошоқ эгилишига ва кассалликларга чидамли, бошоғидаги донларнинг тўкилиши кам кузатилади. Спартанка нави кучли буғдой сирасига кириб, дони йирик ва қизил, 1000 донасининг оғирлиги 39-41 г. сувга ва ўғитга ўта талабчан.

Скифянка нави. Бу нав Спартанка буғдойидан якка-якка танлаш йўли билан яратилган. Ётиб қолишга чидамли, бошоқдаги донлар тўкилмайди. Пояси 80-90 см, ўртапишар. Мазкур нав буғдойнинг кучли турига мансуб. Шу сабабли у нон ёпиш талабига яхши жавоб беради. 1000 дон доннинг оғирлиги 40-42 г. Ранги қизил. Сувга ва ўғитга талабчан. Кузги-қишки совуққа ва қурғоқчиликка шунингдек, кассалликларга нисбатан чидамли.

Юна нави биологик кузги. Бўйи 85-95 сантиметр, ўртапишар, серҳосил. Мазкур навнинг ун-нон ёпиш сифати яхши. У кучли буғдойлар сирасига киритилган.

Республикаимизнинг Андижон, Наманган, Фарғона, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида интенсив ва қаттиқ – «Спартанка», «Скифянка», «Юна», «Ёнбош», «Санзар - 8», «Маржон» сингари буғдой навларини экиш тавсия этилади.

Сув танқис бўлган худудларда буғдойнинг «Интесив», Санзар–4, Сете-Церрос 66, арпанинг Қарши, Болғали навларини экиш мақсадга мувофиқдир.

Арпа навлари. Болғали дуварак арпа нави. 1996 йили суғориладиган майдонларга районлаштирилди. Дони ўртача катталиқда, 1000 донасининг оғирлиги 45,0 г. Нав эртапишар, ётиб қолишга чидамли. Ҳосилдорлиги гектаридан 60-70 ц.ни ташкил этади.

«Зафар» биологик баҳор нави. Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларининг суғориладиган майдонлари учун районлаштирилган. Ҳосилдорлиги гектаридан 55-60 ц. Дони йирик, 1000 донасининг оғирлиги 48-54 г. Эртапишар бўлганидан такрорий экин сифатида экса бўлади.

«Қарши» - арпа нави. Суғориладиган ва шартли суғориладиган майдонларга районлаштирилган. Нав биологик баҳорги, ҳосилдорлиги гектаридан 45-50 ц. Нав ўртапишар, қурғоқчиликка ва иссиққа чидамли, аммо ётиб қолишга мойил, совуққа чидамсиз. Дони йирик, 1000 донасининг оғирлиги 50-55 г.

«Ойкор» арпа нави, суғориладиган майдонларга 1992 йилдан бошлаб районлаштирилган. Мазкур нав биологик баҳорги дуварак (хам баҳорда, хам кузда экиш мумкин) совуққа ва ётиб қолишга чидамли.

Бошоқли дон экинларининг ўсиши ва ривожланиши қуйидаги даврларга бўлинади:

Униб чиқиш даври. Буғдой ва арпа уруғларининг биологик хусусиятлари, тупроқ ҳарорати, унумдорлиги, намлигига қараб униб чиқиш даври 6-15 кунни ташкил этади. Ғалла экинлари униб чиқиши учун, энг кам ҳарорат 6⁰ С бўлиши керак. Бундан юқори ҳароратда уларнинг униб чиқиши тезлашади. Самарали ҳарорат йиғиндиси (10⁰ С дан юқори), 150-160⁰

С ни ташкил этади. Бу даврда ҳар гектар ерга 200 м^3 сув талаб қилинади. Униб чиқиш даври, биринчи барг ҳосил бўлиши билан тугалланади.

Тўплаш даври. Бошоқли дон экинлари тўлиқ униб чиққанидан 8-10 кундан сўнг ер юзасидан 3 см чуқурликда илдиз бўғизи ҳосил бўлади ва ўша ердан чин томирлар ва ён шохчалар пайдо бўлади. Ён шохчалар эса тупроқ устига чиқиб, туплар ҳосил қилади. Тупроқда ҳарорат, намлик ва озуқа моддалар қанчалик кўп бўлса, бошоқли дон экинларининг тўплаш даражаси шунчалик тезлашади. Тўплаш даврида бошоқли дон экинларининг вегетациясини ҳисоблаш ниҳоятда маъсулиятли. Чунки, бошоқларнинг сони айна шу даврда шакллана бошлайди. Бу даврда $250\text{-}300^\circ\text{C}$ самарали ҳарорат гектарига $600\text{-}700 \text{ м}^3$ сув талаб қилинади.

Найчалаш. Бу босқичда поянинг энг пастки қисми бўртиб, шиш ҳосил бўлиши билан белгиланади. Бу шиш тупроқнинг устидан 3-5 см баландликда ривожланиб, ўсиш даври 12-15 кун давом этади. Биринчи бўғин ўсишдан тўхтагач, иккинчи, учинчи, тўртинчи ва ҳоказо бўғинлар пайдо бўлади. Тупроқда намлик, ҳарорат ва озуқа моддалари қанча етарли бўлса, найчалаш даври шунча тез ўтади. Поянинг ўсиши ғалла экинларининг гуллаш давригача, айрим навларда доннинг шаклланишигача давом этади. Бу даврда ғалла ўсимлиги гектарига 600 м^3 сув, 400°C самарали ҳарорат талаб қилади.

Бошоқлаш. Бошоқли дон экинлари найчалаш даврига ўтгандан сўнг тезда поядаги охириги барг кинидан ташқарига бошоқ чиқара бошлайди. Шу пайтдан бошлаб, уларнинг бошоқлаш даври белгиланади.

Буғдой бошоғи бошоқ ўзагидан ва бошоқчалардан иборат бўлади. Ҳар бир бошоқча қобиғида гулдонлар жойлашган. Гулдон буғдойда 2-5 тани, арпада эса биттани ташкил этади. Кўпчилик ғалла экинлари бошоғидаги гулдон қилтиқлар билан тугайди. Бу даврда 320°C фойдали ҳарорат ва гектарига $800\text{-}900 \text{ куб.м}$ сув талаб этилади. Шу туфайли бу давр энг маъсулиятли ҳосил тақдирини ҳал қиладиган давр ҳисобланади.

Гуллаш. Ғалла экинларида гуллаш бошоқ пайдо бўлгандан сўнг 2-3 кун ичида содир бўлади. Арпада бу давр гуллашдан 2-3 кун олдин рўй беради. Буғдой ва арпа ўз-ўзидан чангланувчи экин ҳисобланади. Қаттиқ буғдой бундан мустасно. Чунки қаттиқ буғдой очик гуллаганлигидан четдан ҳам чангланиши мумкин. Бу даврда 235°C фойдали ҳарорат ва гектарига 800 куб.м сув талаб қилинади.

Пишиш даври. Ғалла экинларида пишиш даври сут пишиши, мум пишиш ва тўла пишишдан иборатдир. Бу учала пишиш давридан ташқари, уруғлик дон учун физиологик пишиш даври ҳам мавжуд. Етилмаган уруғни экиш физиологик жиҳатдан тавсия этилмайди. Ғалла экинлари пишиш даврида 662°C фойдали ҳарорат, гектарига 900 куб.м сув талаб этилади. Бу даврда ўсимликни чанқатиб қўйиш ҳосилдорлигини 40-50% га пасайишига олиб келади.

Буғдой ва арпа ўсимликлари пишиб етилиши учун $2340\text{-}2350^\circ\text{C}$ фойдали ҳарорат талаб этилади. Сув миқдори $40\text{-}45 \text{ ц/га}$ ҳосил учун гектарига $3800\text{-}4000 \text{ м}^3$, $50\text{-}60 \text{ ц}$ ва ундан юқори ҳосилдорликка $4500\text{-}5000 \text{ м}^3$ ташкил этиши керак.

Уруғлик сифати ва уни экишга тайёрлашда энг аввал уруғлик учун ажратилган ва махсус уруғлик технологиясига риоя қилиб ўстирилган далалардан уруғ олиш керак.

Ғалла экинлари уруғи сифатини белгилашда уруғининг тозаллиги, унувчанлиги, намлиги, 1000 донасининг оғирлиги ва бошқалар ҳисобга олинади. Давлат андазасига асосан, ғалла уруғи уч синфга бўлинади.

Ғалла экинлари уруғининг сифат кўрсаткичлари.

Тайёрланган уруғлик давлат инспекцияси назоратидан ўтади, агар ўтмаса уруғни экиш қатъий ман этилади. Қора куя, занг ва ҳоказо касалликларга чалинмаслиги учун уруғни экишдан аввал кимёвий препаратлар билан мутахассислар ёрдамида дориланиши шарт.

Экиладиган уруғ кондицияга етказилган бўлиши, район уруғчилик инспекциясидан уруғ сифатини тасдиқловчи гувоҳнома, уруғлик майдонининг апробациясидан ўтганлиги тўғрисидаги ҳужжатга эга бўлиши зарур.

Ғалла экинларини экишда, асосан, СЗ-3,6 сеялкаси ишлатилади. Сеялкани экиш меъёрига мослаш қўйидагича амалга оширилади. Сеялканинг ғилдираклари 7,3 марта айлантирилганда сеялка 100 м² ерга уруғ ташлаши ҳисобланади. Лекин сеялканинг икки томонини домкрат билан кўтариш биров қийинроқ бўлганлиги учун сеялканинг бир томони домкрат билан кўтарилиб, ғилдиракнинг неча марта айланишини билиш учун белги қўйиб 14,6 марта айлантирилади. Шу вақтда масалан, бункерга солинган уруғдан 2,5 кг тушса, гектарига 150 кг уруғ экилган ҳисобланади. Борди-ю экиш меъёри 200 кг бўлса, ғилдирак 14,6 марта айланганда уруғ 2,0 кг бўлиши кераклигини ҳисобга олган ҳолда, сеялкани мослаш керак. Речаг ва ғилдиракни ҳаракат келтирувчи шестерналарни алмаштириш йўли билан амалга оширилади.

Ерни экишга тайёрлаш. Кузги ғалла экинлари бир картага икки йилдан ортиқ экилмайди. Бегона ўтлар билан қаттиқ ифлосланган ёки қоракуя касали тарқалган майдонларга ҳам иккинчи йили экилиши мумкин эмас. Ғаллани пахта, беда, озуқа, сабзавот экинлари ва картошкадан кейин экиш яхши натижа беради. Экинлар тузилмасида ғалла экинлари салмоғи ошганлиги туфайли, пахта-ғалла-беда алмашлаб экишнинг, пахта 40-50 %, ғалла 20-30 %, беда 15-20 % бўлиши зарур.

Кузги нам тўплаш. Кузги нам тўплаш биринчидан шудгорлаш, тупроққа экиш олдиндан ишлов бериш ва экиш сифатини яхшиласа, иккинчи томондан уруғликнинг бир текис ва тезда униб чиқишига имкон беради. Суғориб, сўнгра тупроққа ишлов берилган майдонларда ғалла уруғи қисқа муддатда тўлиқ униб чиқади, кузнинг илиқ ҳароратидан, тупроқдаги намлик ва озуқа моддалардан унумли фойдаланилади, тўлиқ тўплаш фазасини ўтайди.

Бу майдонларда уруғлик фақатгина суғоргандан сўнг ёки ёғин-сочин бўлгандан кейингина униб чиқа бошлайди.

Нам тўплаш учун катта миқдордаги сув билан қисқа ўқариқлар олиниб, бостирилиб суғорилиш талаб қилинади. Суғориш меъёри гектарига 350-400 кубометр.

Ўртача шўрланган майдонларга кузги ғалла экиладиган бўлса (Бухоро, Хоразм, Қорақалпоғистон Республикаси), шўр ювиш учун ерлар хайдалади, сўнгра ПР-0,5 русумли чек олиш механизми билан текис жойда 0,25 га, нишаброқ жойларда эса 0,10 га катталиқда чеклар олинади. Бундай чекларда тупроқ гектарига 1,5-1,8 минг кубометр сув сарфи билан ювилиши керак. Шўр ювилгандан сўнг, ер етилиши билан чеклар текислангач, ҳар гектарига 20-30 тоннадан гўнг, 300-400 кг. дан аммофос солиб, борона тиркалган чизел билан ишлов

берилади. Тупроғи кучли даражада шўрланган ерларда шўрни тўлиқ ювиш имконияти бўлмаганлиги сабабли ғалла экиш тавсия этилмайди.

Ерни текислаш. Пахта, беда, маккажўхори экилган ерлар текис бўлганлигидан, бу ерларни текислашда занжирли тракторларга ўрнатилган ГН-4 ёки ғилдиракли тракторга тиркаладиган ГН-2,8 русумли механизмлар билан иш олиб борилади. Бу тадбирлар кузги нам тўплаш учун суғорилгандан сўнг амалга оширилиши лозим.

Текисланган ерлар чимқирқарли плуглар билан 22-25 см чуқурликда ҳайдалиши лозим. Бунинг учун ПВР-3,5, ПВР-2,3 мосламали Қ-5-35 ва ПЛН-6-35 маркали иш унуми анча юқори бўлган билан, оғир механик таркибли, бегона ўт босган далаларни эса икки ярусли ПЯ-3-35 русумли плуглар билан 27-30 см чуқурликда ҳайдаш мақсадга мувофиқ бўлади. Шу билан бирга, баъзи қатор ораларига ишлов берилган ўтмишдош экинлар (пахта, маккажўхори, сабзавот ва бошқалар)дан сўнг тупроқнинг намлигига қараб, асосий ҳайдашни ЧКУ-4 КРХУ-4 пахта культиваторлари билан ёки оғир вазнли БДТ-3 дискали бороналар билан ўтказиш ҳам мумкин. Бунда иш унуми анча юқори бўлади, ғаллани мақбул муддатларда экишга имкон туғилади. Экиш олдидан ҳайдалган, ўғитланган очик майдонларга ЧКУ-4 маркали чизель культиватор, сўнгра мола билан икки йўналишда ишлов берилади.

Дон экишда тайёрланган майдон фосфорли ўғитлар билан ўғитланиб, сўнгра СЗ-3,6 маркали ғалла экиш селкаси билан бир томонлама сув йўналишига қараб экилади. Икки томонлама экиш яхши натижа бермайди. Экиб бўлинган майдонда ГХ-4 ёки КХУ –4 маркали жуяк олувчи ва культиватор ёрдамида суғориш жуяклари олинади.

Нам етарли майдонларда экишнинг мақбул чуқурлиги 3-4 см, тупроғи енгил, қумоқ, намлик тезда сўрилиб қоладиган тупроқларда, айниқса чўл туманларда экиш чуқурлиги 4-5 см қилиб белгиланади.

Ўсиб турган ғўза қатори орасига кузги ғалла экиш технологияси бўйича ғўзапоядан тозаланган майдонларни ҳайдаб, текислаб ғалла 10-15 октябргача экилса, ҳосили мўлжалдаги гектаридан 50-60 ц ташкил қилади.

Ўсиб турган қатор орасига ғалла экиш технологияси қуйидагича: ғўза қатор орасига ғалла экиладиган майдонлар аввалдан аниқланиб, бундай далаларга ғўзанинг эртапишар навларини экиш лозим, барча агротехник чора-тадбирлар (суғориш, озиклантириш, дефолиация ва бошқалар) пахтанинг эртароқ пишиб етилиб, ҳосилни тезроқ йиғиб олинишига қаратилиши лозим. Пахта октябрнинг биринчи ярмигача бўлган муддатда машина ёрдамида 2 марта териб олингандан кейин подбордан тозаланади, шундан сўнг ғўза қатор орасига экилади.

Ғўза қатор орасига ғалла экиш агрегати Т28х4 ёки МТЗ-80 тракторига тиркаладиган пахта культиватори (КРХ-4) устига ўрнатилган СЗ-3,6 маркали дон сеялкасининг уруғ ва ўғит соладиган қутисидан иборат. Бунда қатор ораллигига культиватор ишчи органлари (ККО ишчи органлар) ёрдамида тупроқ юмшатилиб, бир пайтнинг ўзида ғалла экинлари уруғи экиб борилади. Уруғни экиш чуқурлиги 3-4 см. экишдан кейин югуртириб суғорилади. Нам тупроқ қатлами 50-60 см гача етиши зарур.

Бошоқли дон экинларидан гектарига 50-60 ц ҳосил етиштириш учун гектарига 25-30 тонна чириган гўнг, соф озукка модда ҳисобида 160-180 кг азот, 90 кг фосфор, 60 кг калийли ўғитлар берилиши зарур. Маҳаллий, фосфорли ва калийли ўғитлар экин экиш олдидан

берилиши лозим. Кузда экиш олдидан ёки экиш билан бирга, тупроқ унумдорлигига қараб, 25-30 кг азотли (соф ҳолда) ўғитлар берилиши зарур. Экиш олдидан ишловларда аммофос ўғити ёки гўнг берилган далаларга кузда азотли ўғитлар солинмайди. Азотли ўғитларнинг қолган қисми (135-150 кг) баҳорда табақалаштирилган ҳолда гектарига 65-75 кг дан берилади. Биринчи азотли озиқлантириш ўсимликнинг қишдан чиқиши билан тўплаш даврида (феврал-март), иккинчи озиқлантириш бошоқли дон экинларнинг найчалаш даврида (март-апрель) ўтказилади. Тупроғи чиринди ва озуқа моддаларга бой бўлган ёки беда ва бошқа дуккакли дон экинларидан сўнг экилган ғалла майдонларни ўғитлашда юқорида кўрсатилган ўғитларнинг йиллик меъёри 10-15% га камайтирилиши мумкин. Аксинча, тупроғи унумсиз ва шўри ювилган ерларда бу кўрсаткичлар 15-20% оширилиши зарур. Шунини унутмаслик керакки, азотли ўғитларнинг меъёрдан ортиқ берилиши ғалла ўсимлигининг ҳаддан ташқари ғовлаб кетишига олиб келади. Бу ҳолатда ўсимликнинг ёппасига ётиб қолиши натижасида ҳосил камаяди.

13.3. Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш

Республикада чорвачиликни ривожлантириш учун тупроқ, иқлим шароитлари, унумдор суғориладиган ерлар, бепоён қир-адирлар, дашт-чўл ва тоғ олди яйловлари мавжуддир. Суғориладиган ерларда асосан, қорамолчилик, чўчкачилик, паррандачилик, пиллачилик, асаларичилик, қўйчилик ва сув ҳавзаларида балиқчилик ривожланган.

Чорвачилик халқ истеъмол моллари тайёрлаб берувчи соҳа бўлиб, аҳоли учун юқори калорияли озиқ-овқат (сут-гўшт, ёғ, пишлоқ, в. б) етказиб беради. Инсоннинг яшаши учун зарур бўлган суткалик овқатнинг 30 %дан ортиғи ва озуқа ресурсларидаги оксилнинг 60 %дан ортиғи чорва маҳсулотлари зиммасига тўғри келади.

Чорвачилик енгил ва озиқ-овқат саноатини хом ашё билан (жун, тери, гўшт, сут, ёғ, қоракўл тери ва б.) таъминлаб келмоқда.

Республикада мулкчилик муносабатлари шаклланиб қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришнинг турли усуллари қўлланилмоқда. Айниқса, чорвачиликни фермер хўжаликлари асосида ривожлантириш ҳар томонлама ўз самарасини бермоқда. 2004 йилда республика бўйича йирик шохли қорамоллар сони 6232,6 минг бош, қўй ва эчкилар -10560,3, чўчка -83,8 ва парранда 18726,9 минг бошни ташкил этган. Бу кўрсаткич 2003 йилга нисбатан ўсганлигини кўрсатмоқда. Республика қишлоқ хўжаликларида мавжуд молларнинг сони ва унинг ўсиш динамикаси қуйидаги жадвалда келтирилган.

13.3.1-жадвал. Барча мулк шакллари бўйича қорамол ва паррандалар, минг бош

Йирик шохли қорамол	5353,4	5416,1	5477,6	5878,8	6232	6534,8	122,1
Қўй ва эчкилар	85,8	81,6	75,4	89,9	83,8	112,8	131,5

Чўчка	8932,5	9022,6	9233,9	9928,6	10560,3	87,6	98,1
Паррандалар	14510	14828,7	15354,9	17675,7	18726,9	20670,5	142,4

Таҳлиллардан маълумки, 2000-2005 йилларда йирик шохли қорамоллар сони-122,1 фоизга, қўй ва эчкилар 112,8 фоизга, парранда эса – 142,4 фоизга ошди. Чунки чорвачиликка берилган имкониятлар, ҳуқуқий асослар ва давлат томонидан берилаётган имтиёзлар асосида шу соҳани ривожлантиришга асос солинмоқда. Айниқса, деҳқон хўжалигининг ҳиссаси юқори бўлмоқда. Қишлоқ хўжаликларига берилаётган давлат эътибори чорвачиликни ривожлантиришга катта имконият туғдирмоқда.

13.3.2-жадвал. Барча хўжалик шакллари бўйича чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш

	Ўл. бирлиги	2003				2005			
		Барча мулк шаклларида	Қишлоқ хўжалик корхоналари	Фермер хўжаликлари	Дехқон хўжаликлари	Барча мулк шаклларида	Қишлоқ хўжалик корхоналари	Фермер хўжаликлари	Дехқон хўжаликлари
Қорамол ва парранда	Минг.т	936,7	40,0	18,7	878,0	1060,4	21,0	22,6	1001,3
Сут	Минг.т	4031,1	81,9	83,5	3865,7	4554,7	50,3	94,8	4409,1
Тухум	Минг дона	1632,4	699,1	60,2	873,1	1966,4	729,3	71,5	1165,6
Жун	Минг т.	17,8	3,9	0,3	13,6	20,1	3,5	0,6	16,0
Қорақўл	Минг дона	690,8	401,9	14,3	247,6	675,2	259,9	24,8	390,5
Пилла	Т.	16,7	14,9	1,8	х	16,2	9,3	6,9	-

Барча хўжалик юритувчи субъектларнинг чорвачиликдаги ҳиссаси ва маҳсулот етиштиришдаги улуши йилдан йилга ўзгариб, асосан деҳқон ва фермер хўжаликларида чорвачилик маҳсулотларини етиштириш ҳажми ортиб бормоқда. Асосан, деҳқон хўжаликларида чорва бош сони ва ундан олинган маҳсулот ҳажми юқорилигини ҳисобга олиб, уларга барча шароитларни, аввало, моддий таъминот, сервис хизматлари, зооветеринария, наслчилик ва пул-кредит баҳо механизмларини соддалаштириб, уни ишлаб чиқаришга тезкор жорий қилишни таъминлашдан иборатдир.

Чорвачиликни ривожлантиришнинг асосий манбаи ем-ҳашак базасини яратишдан иборатдир. Ем-ҳашак экинлари майдони республика жами қишлоқ хўжалик экинларининг 7,7% ни ташкил этади. Бу ерларга беда, маккажўхори, озуқабоб лавлаги экилади. Республика бўйича ҳар йили 10 млн.т. пичан ва силос тайёрланади. Ёғ-мой саноат корхоналаридан кунжара, шелуха, аралаш ем ишлаб чиқарилиб берилади. Чорвачиликда, асосан, дағал, ширали ва концентрат озуқалар ҳисобига чорвачилик ривожлантирилади. Ўзбекистон шароитида ушбу озуқа турлари мавжуд ва унинг тўйимлилиқ протейин миқдори етарли даражада таъминланган. Бозор иқтисодиёти шароитида чорва учун ем-ҳашак базасини яратиш, экин майдонларида ем-ҳашак берадиган экинлар ҳиссасини ошириш, ҳар бир гектар ердан олинадиган озуқа миқдорини кўпайтириш, унинг сифатини ошириш, таннархини камайтириш, исрофгарчилиқни тежаб, етарли даражасида озуқа экинлар сифатли уруғини тайёрлаш, озуқа тўйимлилигини таъминлаб, улар таркибидаги моддалар ҳиссасини ошириш кўзда тутилади. Чорва молларини озуқа бўйича 1 кг озуқа бирлик қилиб шартли қорамоллар учун йил давомида 25-35 ц озуқа бирлиги ҳисобида боқилади. Агар озуқа етарли бўлмаса, фермерлар иши самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун чорва моллари учун зарур экин сифатида маккажўхори асосий ўринни эгаллаб, унинг озуқа бирлиги 1 кг арпага нисбатан 13,5% кўп бўлиб, 1,34 озуқа бирлигига тенг. 1 кг кепак таркибида 0,35 - 0,4, лавлаги таркибида 0,26, сомонда 0,23, кўк бедада 0,17, пичанда 0,47, кизил себаргада 0,52 озуқа бирлиги бор.

Озуқа бирлиги асосида чорвани боқиш натижасида юқори маҳсулдорликка эришиш мумкин. Чорва моллари ем-ҳашагига ҳар хил моддалар қўшилиб ҳам маҳсулдорликни ошириш мумкин. Ем-ҳашакка қўшилган 1 тонна карбалит қўшимча 10 тонна сут, 500 кг гўшт беради ва 2,5 тонна табиий оксил ўрнини қоплайди.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йилда қабул қилинган “Фермер хўжаликлари тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ чорвачилик маҳсулотларини етиштиришга ихтисослашган фермер хўжалигига камида 30 шартли бош чорва моллари, ҳар бир шартли қорамол ва отлар учун - 1,0, ёш қорамоллар учун 0,6, қўй-эчкилар учун 0,1, чўчқалар учун 0,3, парранда учун 0,025 гектар, фермер хўжаликларида берадиган ер участкаларининг энг кам ўлчами бир шартли бош чорва молга камида 0,30-0,45 гектар, суғорилмайдиган намлик кам ерларда камида 2 гектарни ташкил этади.

Чорвачиликни ривожлантириш учун иқтисодий қонунлар қабул қилинишига, нодавлат секторини, мулкдорлар синфининг янада кўпайишига ва маҳсулот ҳажмининг ортишига эътибор қаратилмоқда. Чорвачилик тадбиркорларини қўллаб-қувватлаш йўлида паст фоизли кредит бериш, чет эл инвестициясини киритиш, икки йилгача солиқ олмаслик каби чора-тадбирлар ишлаб чиқилган.

Маълумки, ҳайвонлар боғланиб ва боғланмай боқилади.

Қорамолчилик асосий тармоқ бўлиб, аҳолига гўшт, сут, ёғ, пишлоқ, қатик, сузма маҳсулотлари етказиб беради. Инсон нормал ривожланиши учун йилига 405 кг сут маҳсулотлари, шу жумладан 128 л. сут, 18 кг ёғи олинган сут, 9,1 кг сузма, 6,6 кг пишлоқ, 6,6 кг қаймоқ ва 5,5 кг сарёғ истеъмол қилиш керак. Жон бошига 82 кг гўшт, 36 кг мол гўшти истеъмол қилиниши лозим.

Бир қорамолдан 1 йилда 5-9 т. сут олиш мумкин. Ўртача бир сигирдан суткасига 25-40 кг сут соғиб олиш мумкин. Чорвачиликдаги етиштириладиган гўштнинг 43 %и қорамол, сутнинг 98,5 %и қорамолдан олинади.

Чўчқачилик аҳолига гўшт, ёғ, тери беради. Чўчка сергўшт ҳайвон бўлиб, 9-10 ойда семиради. Чўчка икки марта болалаб, 18-24 та бола бериши мумкин. Чўчка 78 ой боқилганда, унинг оғирлиги 100-110 кг бўлади. Бир она чўчка йил давомида 2-2,5 т тирик вазнда гўшт бериши мумкин. Қорамолнинг тирик вазндан 55-65 кг гўшт чиқса, чўчкада 70-80% ташкил этади.

Республикада 120 та қоракўлчиликка ихтисосланган хўжалик бўлиб, 18 таси наслчилик заводлари, 9 таси наслчилик хўжаликларидир. Наслчилик заводлари турли рангдаги қўйларни кўпайтириш ва қоракўл тери етиштиришни йўлга қуймоқда. Қўйларнинг гўштдор-сержун қўй зоти ярим майин жун ва гўшти учун боқилади.

Қўйчиликдан жун, тери, қоракўл тери олинади. Қўйнинг асосий маҳсулоти жундир. Шунинг учун жуннинг 98 %и қўйчиликка тўғри келади. Тивитли ва ярим тивитли қўй жуни энгил саноат учун энг қимматбаҳо хом ашёдир. Қоракўл терисидан энг қимматбаҳо пальто, пўстин ва бошқалар тайёрланади.

Паррандадан тухум ва гўшт олинади. Паррандачилик паридан ёстиқ ва кўрпа тайёрланади. Тухум энг каллорияли маҳсулот бўлиб, унинг таркибида оксил, витамин, мойлар мавжуд. Парранда тез кўпаювчи бўлиб, 6-7 ойдан сўнг тухум бера бошлайди. Бир товукдан 1 йилда 300 та тухум олиш мумкин.

Пиллачиликдан қимматбаҳо ипак толаси олинади. Мустақилликдан кейин пилла етиштириш давлат буюртмасидан чиқарилиб, уни сотиш эркин келишилган нархларда олиб борилади. Ҳар йили 30 минг тонна атрофида пилла етиштирилади.

Балиқчилик билан сув ҳавзаларида шуғулланиб келинган. Республика кўл сувларида 62 хил балиқ тури яшайди. Ҳозир “Ўзбалик” корхонаси тизимида 8 бирлашма, 7 комбинат, 10 балиқчилик хўжалиги ва Чиноз балиқ аралаш ем ишлаб чиқиш корхонаси ва улгуржи савдо омборлари мавжуд.

Корпорация тизимидаги хўжаликларда 12 минг га сунъий кўл ва ховузлар бўлиб, уларда йилига 104 млн. дона балиқ совоқлари ва 22 минг т. балиқ маҳсулотлари етиштириш имкониятига эга.

Асаларичиликда, ассосан, қимматбаҳо асал, асалари мўми, прополис (асалари елими) асалари сути, захари олинади. Ўзбекистонда 48 асаларичилик хўжалиги мавжуд. “Асал” ишлаб чиқариш уюшмаси таркибида 22 асаларичилик хўжалиги (88 минг асалари оиласи) мавжуд. Республика бўйича 154 минг асалари оиласи (қутиси) бор. Асаларичилик билан 20-50 (90%), ёки 50-150 (10%) қути асалари бўлган хусусий асаларичилар ҳам шуғулланади. Асал 2 марта май-июн (бахорги) ва август-сентябр (ёзги) ойларида олинади.

Чорвачилик маҳсулотларини етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш ҳам ўсимликчилик маҳсулотларини етиштириш каби натурал ва пул кўринишидаги

кўрсаткичлардан иборатдир. Чорвачилик маҳсулотлари самарадорлиги асосан, пул кўринишида ҳисобланади.

Ялпи маҳсулот қиймати, ялпи даромад ва фойдани ишловчига 7 одам-соатига, 1 шартли қорамолга 100 сўм, асосий ишлаб чиқариш фондларига нисбати билан; ишлаб чиқариш харажатларини 1 сўм маҳсулот баҳосига; рентабеллик даражаси; фойда.

Чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш давомида унинг самарадорлигига баҳо бериш натурал кўрсаткичлар билан амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалигидаги ҳайвонларнинг маҳсулдорлиги ялпи маҳсулот етиштириш натура ва пул кўринишида ҳисобланиб, улар ишловчига, одам-соатига ва бир бош қорамолга қараб, ишлаб чиқариш харажатлари суммасининг бир бош қорамолга, 1 ц. маҳсулотга, 1 сўм ялпи маҳсулотга, 1 ц маҳсулотнинг сотиш баҳоси фойданинг бир бош қорамолга, 1 ц маҳсулотга тўғри келади. Маҳсулот етиштириш рентабеллиги билан характерланади.

Чорвачилик маҳсулотларини етиштириш ва уни зооветеринария қоидалари ассосида боқиш жараёнида қуйидаги иқтисодий кўрсаткичлар аниқланади (поданинг насли, таркиби, типи, нормативи, овқатлантириш, рацион ва ҳ.к.). Қорамол маҳсулдорлиги ҳамма меҳнат унумдорлиги, бир бошга ишлаб чиқариш харажатлари, кўшимча харажатларни қоплаш, маҳсулот таннархи, фонд ва рентабеллик кўрсаткичларидир.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалиги халқ хўжалигининг асосий тармоғи бўлиб, аҳолини озиқ-овқат, саноатни хом ашё билан таъминлаб беради. Қишлоқ хўжалик таркибини ўсимликчилик ва човачилик ташкил этади. Ўсимликчилик таркибига пахтачилик, ғаллачилик, сабзавотчилик, полизчилик, шолчилик ва ҳоказолар кириб, чорвачиликка қорамолчилик, кўйчилик, чўчқачилик, паррандачилик, пиллачиликлардан иборат. Бозор иқтисодиёти шароитида деҳқончиликни ривожлантиришнинг илғор технологиялари амалиётга кириб келиб, кенг синовдан ўтмоқда. Истиқболли технологиялар товар ишлаб чиқарувчи субъектлар томонидан кенг қўлланилмоқда. Айниқса, янги тузилган фермер хўжаликлари учун деҳқончилик тармоқларида экинларни парваришлаш технологияларини билиш зарур. Шу муносабат билан пахта, ғалла ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириш усуллари берилган бўлиб, ундан самарали фойдаланиш йўли билан юқори натижага эришиш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1. Халқ хўжалигида қишлоқ хўжалигининг тўтган ўрни?*
- 2. Пахтачилик технологияси деганда нимани тушунаси?*
- 3. Дон етиштиришнинг зарурияти нимада?*

4. *Буғдой этиштиришида технологик картанинг аҳамияти.*

5. *Чорвачилик маҳсулотлари этиштиришидаги илғор шиклаб чиқарувчи субъектларни айтинг?*

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси” ва бошқа қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари (“Ер кодекси”, “Ширкат хўжалиги”, “Фермер хўжалиги”, “Дехқон хўжалиги”, “Ер кадастри” тўғрисидаги қонунлар). –Т.: Адолат 1999. 446 б.
2. Каримов И. А. “Дехқончилик тараққиёт-фаровонлик манбаи”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси йиғилишида сўзлаган нутқи. Т: “Ўзбекистон”, 1994 йил, 18 феврал, 23 б.
3. Рамазонов О., Юсупбеков О. “Тупрокшунослик ва дехқончилик”. –Т.: “Шарқ”, 2003, 270 б.
4. Атабаева Х. ва бошқалар. “Ўсимликшунослик”. –Т.: 2000.
5. Хушматов Н.С. “Ўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг иқтисодий усулубий асослари”. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2004, 122 б.
6. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. “Қишлоқ хўжалиги иқтисоди”. –Т.: “ТДИУ”, 2004.
7. “Ўзбекистон иқтисодиёти” журнали. 2005 йил 8 март.
8. Саратовская сельскохозяйственная академия. www.tstu.ru
9. Петранева Г.А. Экономика и управление в сельском хозяйстве, Академия, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>
10. <http://www.bookler.ru/bookisbn/5-7695-1158-3.shtml>

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Расмий ҳужжатлар

1.1. Қонунлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни. 1993 йил 2 сентябр.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни. “Халқ сўзи” газетаси, 1998 йил 19 сентябр.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Мулк тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонун ва фармонлари. –Т.: “Шарқ”, 1998.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжаликлари тўғрисида”ги Қонуни, “Халқ сўзи” газетаси, 1998 йил, 30 апрел.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси” ва бошқа қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари (“Ер кодекси”, “Ширкат хўжалиги”, “Фермер хўжалиги”, “Дехқон хўжалиги”, “Ер кадастри” тўғрисидаги Қонунлар). –Т.: “Адолат” 1999. 446 б.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги Қонуни. –Т.: 1999 йил 14 апрел.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнат кодекси”. –Т.: “Шарқ” 1998.

1.2. Президент Фармонлари ва қарорлари

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғини жорий этиш тўғрисида”ги Фармони. –Т.: “Халқ сўзи” газетаси. 1998 йил, 10 октябр.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида”ги Фармони, –Т.: “Халқ сўзи” газетаси. 2003 йил, 25 март.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш Концепцияси тўғрисида”ги Фармони. 2003 йил 27 октябр.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мева-сабзавотчилик ва узумчилик соҳасини ислоҳ қилиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони. “Халқ сўзи” газетаси. 2006 йил, 10 январ. 2-сон.

1.3. Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Машина-трактор паркларининг моддий-техника базасини янада мустаҳкамлаш уларнинг хизматларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 106-сонли Қарори. 1998 йил 10 март.
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қишлоқ хўжалигида агрокимё хизмати кўрсатишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 63-сонли Қарори. 2001 йил 1 феврал.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 476-сонли Қарори. 2003 йил 30 октябр.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2005-2007 йилларда фермер хўжаликларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 607-сонли Қарори. 2004 йил 24 декабр.
16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2005-2007 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш тўғрисида”ги 607-сонли Қарори. –Т.: “Халқ сўзи” газетаси. 2004 йил, 24 декабр.

II. Махсус адабиётлар

2.1. И.А.Каримов асарлари.

17. Каримов И. А. “Дехқончилик тараққиёт-фаровонлик манбаи”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси йиғилишида сўзлаган нутқи. Т: “Ўзбекистон”, 1994 йил, 18 феврал, 23 б.
18. Каримов И. А. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўллари”. –Т.: “Ўзбекистон”, 1995, 71 б.
19. Каримов И. А. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”. –Т.: “Ўзбекистон”, 1998 й.
20. Каримов И. А. “Қишлоқ хўжалиги тараққиёти-тўкин ҳаёт манбаи”. –Т.: “Ўзбекистон”, 1998.
21. Каримов И. А. “Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир”. Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисидаги маъруза. “Халқ сўзи” газетаси. 2005 йил 29 январ.

2.2. Китоб ва туркум нашрлари

22. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. “Қишлоқ хўжалиги иқтисоди”. –Т.: “ТДИУ”, 2004.
23. Атабаева Х. ва бошқалар. “Ўсимликшунослик”. –Т.: 2000.
24. Герчикова Н. И. “Менежмент”, Москва, 1995.
25. Дехқон ва фермер хўжаликларида шартнома муносабатлари. –Т.: “Шарқ”, 2002, 47 б.
26. Дехқон ва фермер хўжаликларида суғурта тизими. –Т.: “Шарқ”, 2002, 316 б.
27. Емельянов А. М. Экономика сельского хозяйства. Москва. 1982, 550 б.
28. Ишмухамедов А. Э., Аскарова М. Т. “Ўзбекистон миллий иқтисодиёти” (Ўқув қўлланма) –Т.: “ТДИУ”. 2004, 256 б.
29. Коваленко Я. Н. “Экономика сельского хозяйства”. Москва. ЭКСИМЭС, 1998.
30. Носиров П., Абдуллаева Ш. “Маркетинг – бозор иқтисодиёти асослари”, –Т.: “Ўзбекистон” 1994, 230 б.
31. Маркетинг. Под редакции Р. Романова (учебник). Москва: Прогресс, 1996.
32. “Маркетинг”. –Т.: “Ўқитувчи”, 1997, 167 б.
33. Олимжонов О. ва бошқалар. “Фермерлик фаолиятининг ҳуқуқий ва молиявий асослари”. –Т.: “Ўзбекистон”, 2005, 212 б.
34. Парпиев У., Саломов И. “Бозор иқтисодиёти асослари ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш”. –Т.: “Шарқ”, 1996, 219 б.
35. Рамазонов О., Юсупбеков О. “Тупроқшунослик ва дехқончилик”. –Т.: “Шарқ”, 2003, 270 б.
36. Раҳимбоев Ф., Ҳамидов М. “Қишлоқ хўжалик мелиорацияси”. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996.

37. Салимов Б. Т. ва бошқалар. “Фермер ва деҳқон хўжаликлари иқтисоди”. –Т.: “ТДИУ”, 2004, 142 б.
38. Сельскохозяйственные рынки. Москва. 2000 й.
39. Султонов А.С. ва бошқалар. “Суғориладиган ерлар сув хўжалиги экономикаси”. –Т.: “Меҳнат”, 1999.
40. Тошбоев А. Ж. Повышение эффективности агрохимического обслуживания в хлопкосеющих хозяйствах. –Т.: “Меҳнат”, 1991, 154 б.
41. Тошбоев А. Ж. “Тармоқ иқтисоди ва менежмент” фанидан амалий машғулотлар олиб бориш учун услубий қўлланма. –Т.: “ТИҚХМИИ”, 2000.
42. Умурзоқов Ў. П., Тошбоев А. Ж. ва бошқалар. “Фермер хўжалигини ташкил этишнинг ҳуқуқий-иқтисодий, ишлаб чиқариш асослари”. –Т.: “ТИҚХМИИ”, 2004, 141 б.
43. Умурзоқов Ў.П., Султонов А.С., Тошбоев А.Ж. “Бизнес-режа” фанидан Бизнес-режани тузиш бўйича тавсиянома. –Т.: “ТИҚХМИИ”, 1999, 27 б.
44. Фармонов Т. Х. “Фермер хўжаликларини ривожлантириш истиқболлари”. –Т.: “Янги авлод”, 2004, 143 б.
45. Франк Хартманн ва бошқалар. “Фермер ва деҳқонларнинг ҳуқуқий алифбоси”. –Т.: “Меҳнат”, 2003, 127 б.
46. Холтаев Х.Т., Жўраев А.М. ва бошқалар. “Қайта ташкил этилаётган қишлоқ хўжалик корхоналари негизида фермер хўжаликлари барпо этиш бўйича услубий тавсиялар”. –Т.: 2002, 67 б.
47. Хусанов Р. Ҳ., Ҳамдамов А. Н., Рафиқов И. Э. “Қишлоқ хўжалигида сервис хизмати муқобил машина-трактор паркларини ривожлантириш масалалари. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2001. 124 б.
48. Хушматов Н. С. “Вўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг иқтисодий услубий асослари”. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2004, 122 б.
49. Қишлоқда ижтимоий ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш асослари. –Т.: “Ижод дунёси”, 2004. 318 б.
50. Ғуломов С. С. “Менежмент асослари”, –Т.: 1997.
51. “Ўзбекистон иқтисодиёти” журнали. 2004-2006 йй.
52. “Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги” журнали. 2002-2006 йй.

III. Ҳисоботлар ва статистик маълумотлар

53. Ўзбекистон Республикасининг 2004 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. –Т.: 2004.
54. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари. 2002-2006 йй.
55. Ўзбекистон Республикаси Фермер хўжаликлари уюшмаси маълумотлари. 1998-2006 йй.
56. Сурхондарё вилояти Қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси ва унинг тизимидаги корхона ва ташкилотлар йиллик ҳисоботлари. 2000-2006 йй.

IV. Интернет сайтлари

57. Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети. www.tsue.uz <<http://www.tsue.uz/>>

58. www.uhh.hawaii.edu University of Hawaii at Hilo - Agroecology and Environmental Quality Program.
59. www.ecfak.timacad.ru Московская сельскохозяйственная академия.
60. Мардонова А. Т., Исхокова С. А. Аграр соҳада мулкӣ муносабатлари рўёбга чиқаришининг долзарб услублари. www.ski.ilm.uz <<http://www.ski.ilm.uz>>
61. Саратовская сельскохозяйственная академия. www.tstu.ru <<http://www.tstu.ru>>
62. Rozvoj integrace a infrastruktura. www.deloitte.com
63. Ikkinchi asossiy faktor esa infrastruktura va soliq yuki. www.forum.uz
64. ЛБР-сельскохозяйственная техника, комбайны, косилки, сеялки, запчасти к сельхозтехнике www.lbr.ru
65. Radio Tashkent International. http://info.uzpak.uz/uzb/econom_uzb/
66. Recently Published Books. www.eastview.com
67. Московская сельскохозяйственная академия. www.ecfak.timacad.ru
68. Приамурский Институт Агроэкономики и Бизнеса www.admin.ru
69. Петранева Г. А. Экономика и управление в сельском хозяйстве, Академия, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>
70. Попов Н. А. «Основы рыночной агроэкономики и сельского предпринимательства», М.: Тандем, 2002, <http://rbip.bookchamber.ru/description7897.htm>
71. Попов Н. А. Экономика отраслей АПК. Курс лекции, 2002, <http://family.taukita.ru/item22219310.htm>
72. Коваленко Н. Я. Экономика сельского хозяйства, М. «Юркнига». 2004 <http://shopper.h1.ru/books.shtml?topic=935&page=1>
73. Королев Ю. Б. и др. Менеджмент в АПК, 2002, учебник, <http://web.book.ru/cgi-bin/book.p1?page=4&book=88899>
74. Экономика и управление в сельском хозяйстве, 2003, <http://psbatishev.narod.ru/library/03762.htm>
75. <http://www.bookler.ru/bookisbn/5-7695-1158-3.shtml>

ИЛОВА

1-Илова

Фермер хўжалигининг намунавий низоми

Вазирлар Маҳкамасининг

2003 йил 30 октярдаги

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИНИНГ НАМУНАВИЙ НИЗОМИ

(Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 476-сон қарорига 6-илова)

УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

1. Фермер хўжалиги ўзига танлов асосида узоқ муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи, юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади.

2. Фермер хўжалиги туман (шаҳар) ҳокимлигида давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб юридик шахс мақомини олади ва ўз номидан шартномалар тузиш, мулкий ва мулкий тусда бўлмаган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш, шунингдек банк муассасида ҳисоб рақами очиш, муҳр, штамп ва бошқа реквизитларга эга бўлиш ҳуқуқини олади, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин.

3. Фермер хўжалиги давлат мажбуриятлари юзасидан, давлат эса фермер хўжалиги мажбуриятлари бўйича қонун ҳужжатларига мувофиқ ундирув қаратилиши мумкин бўлган мол-мулки билан жавоб беради.

4. Фермер хўжаликларининг хўжалик фаолиятига давлат органлари ҳамда бошқа органлар ва ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларнинг аралашувиغا йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Фермер хўжалигининг мол-мулки дахлсиздир ва унинг давлат органлар томонидан олиб қўйилишига йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

5. Уставда фермер хўжалигининг номи, жойлашган жойи ва ихтисослашуви, шунингдек хўжалик муассасасининг паспортига оид маълумотлар кўрсатилади.

6. Фермер хўжалигининг устави қонунда белгиланган тартибда ўзгартирилиши мумкин ҳамда тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар билан туман (шаҳар) ҳокимлигида рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Фермер хўжалигининг мақсади, вазифалари ва фаолияти

7. Товар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш йўли билан даромад (фойда) олиш, ўзининг ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжларини қондириш фермер хўжалигининг мақсади ҳисобланади.

8. Фермер хўжалигининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

ажратилган ер ва сув ресурсларидан оқилона ва мақсадли фойдаланишни таъминлаш;
тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш ҳамда ерларни муҳофаза қилиш;

мустақил равишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш, уларни қайта ишлаш ва сотиш, шунингдек хизматлар кўрсатиш;

ветеринария қоидаларига риоя қилган ҳолда чорва молларининг маҳсулдорлигини ошириш.

9. Фермер хўжалигининг фаолият соҳаси қуйидагилардан иборат:

қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш;

қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш, шунингдек, бозорларда, шу жумладан ўз савдо шаҳобчалари орқали сотиш;

тижорат фаолияти ва маркетинг тадқиқотларини ташкил қилиш;

юримдик ва жисмоний шахсларга пулли хизматлар кўрсатиш;

ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш;

фаолиятнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турларини амалга ошириш.

Фермер хўжалигининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

10. Фермер хўжалиги юримдик шахс сифатида мустақил хўжалик юримтувчи субъектнинг барча ҳуқуқларига эга бўлади. Фермер хўжалиги тадбиркорлик шаклларида бири бўлиб, ташкил этилишидан кўзланган мақсадларга эришиш учун шу мақсадларга монанд тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга ҳақлидир. Фермер хўжалиги хўжалик юримтишининг бошқа шаклларидаги қорхоналар билан тенг ҳуқуқларга эга.

11. Фермер хўжалиги қуйидаги ҳуқуқларга эга:

уставда назарда тутилган доирада ва ижара шартномасида белгиланган ихтисослашувга мувофиқ фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш фаолиятини ўзига берилган ер участкасида мустақил ташкил этиш;

етиштирилган маҳсулотни сотиш юзасидан юримдик ва жисмоний шахслар билан, шу жумладан давлат эҳтиёжлари учун сотиш юзасидан қонун ҳужжатларга мувофиқ хўжалик шартномаларини тузиш;

харид қилинадиган маҳсулотга олдиндан ҳақ тўланадиган фьючерс битимлари тузиш;

ўзи етиштирган маҳсулотга эгалик қилиш, шу жумладан уни ўзи хоҳлаган истеъмолчиларга сотиш;

етиштирилаётган маҳсулотга ва хизматларга шартнома шартларида мустақил равишда нарх белгилаш;

қишлоққа хизмат кўрсатувчи ташкилотлар билан электр энергияси, ёқилғи-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар, ўсимликларни қимёвий ҳимоя қилиш воситалари етказиб бериш, хизматлар кўрсатиш юзасидан тўғридан-тўғри шартномалар тузиш;

тадбиркорликдан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда солиқ солинадиган чекланмаган миқдорда даромад (фойда) олиш;

акцияларни ва бошқа қимматли қоғозларни сотиб олиш;

кредитлар олиш, бошқа юримдик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки ҳамда пул маблағларини ихтиёрийлик асосида ва шартнома шартларига мувофиқ жалб қилиш ҳамда уларни ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқаришга йўналтириш;

кредит олиш учун ер участкасидан фойдаланишни ижарага бериш ҳуқуқини ва етиштирилган маҳсулотни гаровга қўйиш;

ўрта, кичик ва хусусий корхоналар учун берилган имтиёзларнинг барча турларидан фойдаланиш;

қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ходимларни ишга ёллаш (доимий ва вақтинчалик асосда) ва улар билан тузилган меҳнат шартномаларини бекор қилиш;

зарур асбоб-ускуналар, ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, ижарага олиш бино ва иншоотлар куриш ҳамда уларни таъмирлаш, шунингдек улардан мустақил фойдаланиш;

ихтиёрий равишда бирлашиш, шу жумладан улуш(пай) асосида бирлашиш, жамиятлар, иттифоқлар, уюшмалар ҳамда бошқа бирлашмаларга кириш;

ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун ўз фаолиятининг ҳар қандай масаллари бўйича судга мурожаат қилиш.

Фермер хўжалиги қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳуқуқлардан ҳам фойдаланади.

12. Фермер хўжалигининг мажбуриятлари:

ер участкасидан ижара шартномасида белгиланган мақсад ва шартларда мақсадли, самарали ва оқилона фойдаланилишини таъминлаш;

экология талабларига ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг бошқа қоидаларига риоя этиш;

ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва ер участкасининг унумдорлигини ошириш чора-тадбирларини амалга ошириш, бизнес-режаларда ушбу мақсадлар учун маблағлар ажратилишини назарда тутиш;

ер участкасидан, башарти ижара шартномасида бошқа муддат белгиланган бўлмаса, бир йил мобайнида фойдаланиш;

пахта ва ғаллани навлар бўйича жойлаштиришнинг белгиланган талабларига риоя қилиш;

сувдан лимит асосида фойдаланиш тўғрисидаги шартномага мувофиқ сув ресурсларидан фойдаланиш;

хўжалик ички мелиорация тармоғини тозалаш ва таъмирлаш;

сервитутларга риоя этиш;

фермер хўжалигининг мажбуриятлари ва қарзлари юзасидан тўлиқ жавоб бериш;

қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни ўз вақтида тўлаш;

етказиб берилган электр энергияси, ёқилғи-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар, ўсимликларни кимёвий ҳимоя қилиш воситалари, кўрсатилган хизматлар учун ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш;

қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва бошқа маҳсулотлар етиштиришда стандартлар талабларига риоя қилиш;

қишлоқ хўжалик зараркунандалари ва касалликларига қарши кураш олиб бориш;

Фермер хўжалиги қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мажбуриятларни ҳам ўз зиммасига олади.

Фермер хўжалигининг устав фонди, мол-мулки ва уни шакллантириш манбалари

13. Уставда фермер хўжалигининг мол-мулки, пул маблағлари қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулки ёки фермернинг мулкӣ ҳуқуқлари ҳисобига шакллантириладиган устав фонди миқдори кўрсатилади.

Агар фермер хўжалиги раҳбари фермер хўжалигининг устав фондиди шакллантиришда унинг оиласининг умумий (улуши ёки биргаликдаги) мол-мулкини фермер хўжалигига берган тақдирда, ушбу мулк барча эгаларининг нотариал тасдиқланган розилигини олиш талаб қилинади.

14. Фермер хўжалиги:

ўзига қарашли хўжалик иморат, қишлоқ хўжалиги экинзорлари ва кўчатзорлари, дов-дарахтлар, маҳсулдор чорва моллари, паррандалар, қишлоқ хўжалиги техникаси, инвентарь, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, пул маблағлари, интеллектуал мулк объектлари, шунингдек фермер хўжалиги балансида бўлган бошқа мол-мулкнинг:

ишлаб чиқариш фаолияти натижасида етиштирилган маҳсулотнинг:

олинган дарромад (фойда)нинг:

қонунда тақиқланмаган асосларда олинган бошқа мол-мулкнинг эгаси ҳисобланади.

15. Қуйидагилар фермер хўжалиги мол-мулкини шакллантириш манбалари бўлиши мумкин:

фермернинг пул ва моддий маблағлари;

товарларни сотишдан, ишларни бажаришдан, хизматлар кўрсатишдан, шунингдек фаолиятнинг бошқа турларидан олинган даромад (фойда);

қимматли қоғозлардан олинган даромадлар;

юрӣдик ва жисмоний шахсларнинг беғараз хайрия ва бошқа бадаллари, эҳсонлари;

қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар.

16. Фермер хўжалигининг мол-мулки фермерга тегишлидир, у қонунга мувофиқ ушбу мол-мулкка эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Фермер хўжалигини бошқариш

17. Фермер – фермер хўжалигининг муасиси фермер хўжалигининг раҳбари ҳисобланади, у ўн саккиз ёшга тўлган, муомалага лаёқатли, қишлоқ хўжалигида тегишли малака ва иш тажрибасига эга бўлиши керак.

18. Фермер хўжалигининг раҳбари:

-фермер хўжалиги уставини қабул қилади ва унга белгиланган тартибда ўзгартиришлар киритади;

- фермер хўжалиги фаолиятининг бизнес режасини тасдиқлайди;

- фермер хўжалиги фаолиятини ташкил қилади;

- юрӣдик ва жисмоний шахслар билан ўзаро муносабатларда фермер хўжалиги номидан иш кўради;

- ишончномалар беради, шартномалар тузади ва уларнинг бажарилишини таъминлайди, шунингдек фермер хўжалиги ходимлари билан меҳнат шартномаларини имзолайди;

- фермер хўжалиги ходимлари ўртасидаги вазифаларни тақсимлайди;

- ички меҳнат тартиби қоидаларини белгилайди;

- даромадни ўз хоҳишига кўра тасарруф этади;
- ходимларнинг хавфсиз ҳамда унумли меҳнат қилишлари учун шароит яратиб беради;
- қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда меҳнат дафтарчалари юритилишини ташкил этади, иш ҳақи тўлашни таъминлайди, меҳнатга ҳақ тўлаш миқдорини ва моддий рағбатлантириш усуллари ва интизомий жазо чораларини белгилайди;
- фермер хўжалиги номидан ҳужжатларни имзолайди;
- фермер хўжалигини қайта ташкил этиш ва тугатиш масалаларини ҳал этади.

Фермер хўжалигида ердан ва сувдан фойдаланиш

19. Фермер хўжалигини юритиш учун ер участкалари танлов асосида ижарага берилади. Ижара муддати қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади.

Ер участкасининг ижара муддати тамом бўлгандан кейин фермер хўжалиги ижара шартномасини янги муддатга узайтириш (муддатини чўзиш) ҳуқуқига эгадир.

Фермер хўжалиги раҳбари вафот этган тақдирда, ер участкасига ижара шартномасини янги муддатга узайтириш (муддатини чўзиш) ҳуқуқи қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос бўйича ўтади.

20. Фермер хўжалигининг ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва бошқа қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

21. Ер участкаларининг ўлчами ва чегаралари ер ижараси шартномасига ўзгаришлар киритилганидан кейингина ўзгартирилиши мумкин.

Ер участкаси ижара шартномаси томонларнинг келишувига кўра, томонлар келишувга эришмаган тақдирда эса, суд томонидан ўзгартирилиши ва бекор қилиниши мумкин.

22. Фермер хўжалигига берилган ер участкалари хусусийлаштирилиши, олди-сотди, ҳадя, айирбошлаш, гаров объекти бўлиши, шунингдек иккиламчи ижарага берилиши мумкин эмас.

23. Фермер хўжалигига ижарага берилган қишлоқ хўжалиги ерлари мақсадсиз фойдаланилганда, шу жумладан шартномада назарда тутилган қишлоқ хўжалиги экинлари ўрнига бошқа экинлар экилиши ижара шартномасини кўпол равишда бузиш ҳисобланади, бу қонун ҳужжатларида назарда тутилган оқибатларга олиб келади.

24. Фермер хўжалиги тугатилган тақдирда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ижарага берувчига қайтарилади.

25. Фермер хўжалигига берилган ер участкасидан фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақ ягона ер солиғи тариқасида ундирилади.

26. Фермер хўжаликларининг сувдан фойдаланиш лимитлари ваколатли органлар томонидан белгиланади.

27. Ер ресурсларини, фермер хўжалигига бериладиган сувнинг сарфини ҳисобга олиш ҳамда ундан фойдаланиш, сув етказиб бериш хизматларига ҳақ тўлаш, шунингдек имтиёзлар бериш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланади.

Фермер хўжалигида меҳнат

28. Фермер хўжалигининг фаолияти фермернинг ва меҳнат шартномаси бўйича унда ишловчи шахсларнинг шахсий меҳнатига асосланади.

Фермер хўжалигида меҳнат шартномасини тузиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

29. Фермер хўжалигида меҳнат шартномаси асосида ишлаётган шахсларнинг меҳнат фаолияти ҳисобини юритиш фермер хўжалиги раҳбари томонидан ташкил этилади.

30. Фермер хўжалигида меҳнат шартномаси асосида ишлаётган шахсларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда, томонларнинг келишувига биноан ҳам пул тарзида, ҳам натура тариқасида тўланади.

31. Фермер хўжалигида ишланган вақт меҳнат стажига қўшилади.

Ижтимоий суғурта бўйича нафақалар ва пенсиялар тайинлаш ҳамда тўлаш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда амалга оширилади.

Фермер хўжалигининг маблағлари ва ҳисоб-китоблари

32. Фермер хўжалигининг пул муомаласини юритиш ҳамда пул маблағларини сақлаб туриш ва бу маблағларни эркин тасарруф этиш учун хўжаликнинг ҳисоб рақамидан маблағларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисобдан чиқариш мумкин.

33. Қишлоқ хўжалиги экинлари, шу жумладан пахта ва ғалла ҳосили учун сарфланган барча харажатлар фермер хўжалигининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сотишдан олинган даромадлари ҳисобига қопланади.

34. Фермер хўжаликлари электр энергияси ёқилғи-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар етказиб берувчилар ва фермер хўжаликларига хизматлар кўрсатувчилар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилишлари шарт.

Даромад (фойда)ни тақсимлаш ва зарарларни қоплаш тартиби

35. Фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш ва бошқа фаолияти натижасида олинган даромад (фойда) солиқлар, йиғимлар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан, электр энергияси, ёқилғи-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар, ўсимликларни кимёвий ҳимоя қилиш воситалари етказиб берувчилар ва хизматлар кўрсатувчилар билан ўз вақтида ва тўлиқ ҳисоб-китоб қилингандан кейин бутунлай фермер хўжалигининг ихтиёрига ўтади.

Фермер хўжалигига етказилган зарар унинг мол-мулки ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан қопланади.

Фермер хўжаликларининг биргаликдаги фаолияти

36. Фермер хўжаликлари ихтиёрийлик асосида бирлашиш, шу жумладан улуш (пай) асосида бирлашиш, маҳсулот етиштириш, харид қилиш, уни қайта ишлаш ва сотиш, моддий-техника таъминоти, қурилиш, техникавий, сув хўжалиги, вертеринария, агрокимё, маслаҳат бериш йўсиндаги ва бошқа хил хизмат кўрсатиш бўйича жамиятларга, иттифоқларга, уюшмаларга ҳамда бошқа бирлашмаларга кириш ҳуқуқига эга.

Фермер хўжалиги фаолияти натижаларини ҳисобга олиш ва назорат қилиш

37. Фермер хўжалиги ўз фаолиятининг натижаларини ҳисобга олиб боради ҳамда маҳаллий статистика ва солиқ органларига белгиланган тартибда ҳисобот тақдим этади.

Фермер хўжалиги текшириш ҳуқуқини берувчи тегишли ҳужжат кўрсатилишини талаб қилиш, текширувчиларнинг ўз ваколатига кирмайдиган масалалар бўйича талабларини бажармаслик ва уларни текшириш мавзусига тегишли бўлмаган материаллар билан таништирмасликка ҳақлидир.

Фермер хўжалигини қайта ташкил этиш ва тугатиш

38. Фермер хўжалигини қайта ташкил этиш ва тугатиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

39. Фермер хўжалиги қуйидаги ҳолларда:

- ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқидан ихтиёрий равишда воз кечилганда;
- хўжалик фаолиятини давом эттириш истагида бўлган меросхўр бўлмаганда;
- фермер хўжалиги банкрот деб эълон қилинганда, шу жумладан электр энергияси, ёқилғи мойлаш материаллари, минерал ўғитлар ўсимликларни кимёвий химоя қилиш воситалари етказиб берувчилар ва хизматлар кўрсатувчилар билан мунтазам равишда камида уч йил ўз вақтида тўлиқ ҳажмда ҳисоб-китоб қилмаганда;

- ер участкасини давлат эҳтиёжлари ва бошқа жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйиш зарур бўлган ёхуд ер тўғрисидаги қонунлар фермер хўжалиги томонидан ер участкасидан мақсадсиз фойдаланилганда, шу жумладан давлат эҳтиёжлари учун контракция шартномасида назарда тутилмаган экинлар экилганда тугатилади.

Фермер хўжалиги:

- фермер хўжалиги раҳбари (фермер)нинг қарорига биноан;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда суднинг қарорига биноан тугатилади.

40. Фермер хўжалигини тугатиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

2-илова

Вазирлар Маҳкамасининг
2003 йил 30 октябрдаги
476-сон қарорига 11-илова

Моддий-техника ресурсларини етказиб беришга НАМУНАВИЙ ШАРТНОМА

№ _____

(шартнома тузилган жой)

200__ й. «__» _____

асосида иш кўрувчи.

(фермер хўжалиги устави)

кейинчалик «Хўжалик» деб юритилувчи _____

(фермер хўжалиги номи)

номидан фермер хўжалиги бошлиғи _____

(Ф.И.О.)

бир томондан, ва _____

(устав, қарор, ишончнома)

асосида иш кўрувчи, кейинчалик «Етказиб берувчи» деб
юритилувчи _____

(корхона, ташкилот номи)

номидан иш кўрувчи _____

(лавозими, исми-шарифи ва отасининг исми)

иккинчи томондан мазкур шартномани қуйидагилар тўрисида туздилар:

I. Шартнома мавзуси

1.1. Мазкур шартнома бўйича «Етказиб берувчи»

«Хўжалик»ка _____

(кейинги ўринларда «Моддий-техника ресурслари» деб юритилади)

етказиб бериш, «Хўжалик» эса уларни қабул қилиш ва қийматини тўлаш мажбуриятини ўз
зиммасига олади.

«Моддий-техника ресурслари» нинг аниқ турлари, уларнинг сони, сифати ва нархи,
шунингдек етказиб бериш муддатлари мазкур шартноманинг таркибий қисми ҳисобланган
иловада келтирилади.

II. Томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

2.1. «Хўжалик» нинг ҳуқуқлари:

«Етказиб берувчи» дан шартномани бажариш учун зарур бўлган амалдаги давлат
стандартлари ва бошқа норматив ҳужжатлар билан таъминлашни талаб қилиш:

“Моддий техника ресурслари” “Хўжалик” нинг ҳисобига транспортда ташилганда “Етказиб берувчи” дан транспорт харажатларини қоплашни талаб қилиш;

“Етказиб берувчи” дан мазкур шартномага мувофиқ бериладиган буюртманомага мувофиқ тегишли сифат, ассортиментдаги “Моддий-техника ресурслари” етказиб беришни талаб қилиш;

- зарур сифатга эга бўлмаган “Моддий-техника ресурслари” шунга ўхшаш “Моддий-техника ресурслари” билан алмаштирилишини;

- камчиликлар бепул бартараф этилишини ёки камчиликлар “Хўжалик” ёхуд учинчи шахслар томонидан тўланиши харажатларини қоплашни;

- баҳосининг мутаносиб тарзда камайтирилишини талаб қилиш;

- мазкур шартнома шартлари бажарилганлиги ёки зарур даражада бажарилганлиги натижасида етказилган зарар қопланишини “Етказиб берувчи” дан талаб қилиш.

2.2. “Хўжалик” нинг мажбуриятлари:

- ўз буюртманомаси бўйича етказиб берилган “Моддий-техника ресурслари” ни мазкур шартномага мувофиқ қабул қилиш;

- “Моддий-техника ресурслари” га мазкур шартноманинг 3.1-бандида кўрсатилган нарх бўйича, қабул қилиш-топшириш далолатномаси имзоланган пайдан бошлаб ___ кун мобайнида ҳақ тўлаш.

2.3. “Етказиб берувчи” қуйидаги ҳуқуқларга эга:

Етказиб берилган “Моддий-техника ресурслари” учун олдиндан ҳақ тўланишини ва амалдаги қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва ҳажмда узил-кесил ҳисоб қилинишини “Хўжалик” дан талаб қилиш;

- берилган буюртномага мувофиқ етказиб берилган “Моддий-техника ресурслари” ни қабул қилиш асосиз рад этилиши натижасида етказилган зарар қопланишини “Хўжалик” дан талаб қилиш.

2.4. “Етказиб берувчи” қуйидагиларга мажбур:

“Хўжалик” ка “Моддий-техника ресурслари”ни мазкур шартномага мувофиқ ёки “Хўжалик” томонидан мазкур шартноманинг 4.8-бандида назарда тутилган тартибда бериладиган унинг буюртманомасига мувофиқ муддатлар, сифат ва миқдорда етказиб бериш;

- агар “Моддий-техника ресурслари”ни етказиб бериш жараёнида “Етказиб берувчи” шартнома шартлари ва нормативлардан чекинишга йўл қўйган бўлса, “Хўжалик” нинг талаби билан аниқланган барча камчиликларни ___ кун муддатда текин тузатиб бериш.

III. Шартноманинг баҳоси ва ҳисоб-китоб тартиби

3.1. Мазкур шартноманинг баҳоси _____

(сумма рақамлар ва ҳарфлар билан ёзилади)

_____ сўмни ташкил этади.

Етказиб бериладиган “Моддий техника ресурслари”нинг баҳоси мазкур шартномага иловада кўрсатилган.

3.2. Маҳсулотни транспортда ташиш ва тушириш бўйича барча харажатларни “Етказиб берувчи” кўтаради.

Маҳсулот “Хўжалик” нинг транспорти билан етказиб берилган тақдирда “Етказиб берувчи” транспортда ташиш харажатларини қоплайди (идишни ҳам ўз ичига олган ҳолда амалдаги масса бўйича).

3.3. “Хўжалик” етказиб бериладиган “Моддий-техника ресурслари” туркуми суммасининг _____ фоизи миқдорида олдиндан ҳақ тўлайди. Етказиб берилган “Моддий-техника ресурслари” учун қабул қилиш-топшириш далолатномаси имзолангандан кейин _____ кун муддатда узил-кесил ҳисоб-китоб қилинади.

3.4. Етказиб берилган “Моддий-техника ресурслари” туркуми суммасининг _____ фоизи миқдорида олдиндан ҳақ тўлайди. Етказиб берилган “Моддий-техника ресурслари” учун _____

(ҳисоб-китоб шакли кўрсатилади)

йўли билан нақд пулсиз тартибда ҳисоб-китоб қилинади.

IV. Шартноманинг бажарилиши

4.1. Шартнома мазкур шартнома ва қонун ҳужжатлари шартлари ва талабларига мувофиқ зарур тарзда бажарилиши керак.

Агар томонлар ўз зиммаларига қабул қилинган барча мажбуриятлар бажарилишини таъминласа, шартнома бажарилган деб ҳисобланади.

4.2. Шартнома бажарилишини бир томонлама рад этишга ёки шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларда белгиланган ҳоллар бундан мустасно.

4.3. «Моддий-техника ресурслари» қабул қилиш-топшириш далолатномалари тузилган сана ҳисобланади.

Ҳисоб-китоб ҳужжатида банк муассасаси штампда кўрсатилган сана «Моддий-техника ресурслари» га ҳақ тўлаш бўйича мажбуриятлар бажарилган сана ҳисобланади.

4.4. «Хўжалик» нинг розилиги билан «Моддий-техника ресурслари» муддатидан олдин етказиб берилиши мумкин. Етказиб берилган ва «Хўжалик» томонидан қабул қилинган «Моддий-техника ресурслари» учун кейинги даврларда етказиб берилиши керак бўлган «Моддий-техника ресурслари» ҳисобига ҳақ тўланади ва улар ҳисобига ўтказилади.

4.5. «Хўжалик» муддатлар бузилган ҳолда етказиб берилган «Моддий-техника ресурслари» ни қабул қилишни рад этишга ҳақлидир.

4.6. Назарда тутилган миқдордан ортиқча бир номда «Моддий-техника ресурслари» етказиб берилиши ушбу ассортиментга кирувчи бошқа номдаги етказиб берилмаган «Моддий-техника ресурслари» етказиб берилиши ушбу ассортиментга кирувчи бошқа номдаги етказиб берилмаган «Моддий-техника ресурслари» ўрнини тўлдириш сифатида қаралмайди ва етказиб берилмаган «Моддий-техника ресурслари»нинг ўрни тўлдирилиши керак, бундай «Моддий-техника ресурслари» етказиб бериш «Хўжалик» нинг олдиндан берилган ёзма розилиги бўйича амалга оширилган ҳоллар, бундан мустасно.

4.7. Етказиб берилган «Моддий-техника ресурслари» бевосита «Хўжалик» нинг маъсул ходими томонидан далолатнома бўйича қабул қилинади. Далолатномада етказиб берилган «Моддий-техника ресурслари» миқдори, уларнинг сифати кўрсатилади.

4.8. Мазкур шартномада назарда тутилган «Моддий-техника ресурслари» етказиб бериш мазкур шартномага мувофиқ ёки «Хўжалик» нинг буюртманомасида кўрсатилган давр мобайнида амалга оширилади. Ушбу мақсадларда «Етказиб берувчи» «Хўжалик» ларнинг буюртманомаларини рўйхатдан ўтказиш дафтари юритади.

Буюртманома «Моддий-техника ресурслари» нинг тегишли туркумлари етказиб беришнинг мўлжалланаётган санасига камида 5 кун олдин чопар, почта орқали ёки бошқача тарзда берилади. Буюртманомани чопар оқали қабул қилишда «Етказиб берувчи» нинг ходими «Хўжалик»да қоладиган нусхага санани кўрсатган ҳолда, у қабул қилинганлиги тўғрисида белги қўяди.

4.9. «Хўжалик» илгари берилган буюртманомани бекор қилишга ёхуд «Моддий-техника ресурслари» нинг тегишли туркумлари етказиб бериш санасини ўзгартиришга ҳақлидир, бу ҳақда «Етказиб берувчи»ни буюртманомада кўрсатилган сана бошланишидан камида 1 кун олдин хабардор қилади.

V. Томонларнинг жавобгарлиги

5.1. Томонлар ўртасида келишилган жадвал бўйича келган транспортнинг белгиланган муддатлардан ортиқча туриб қолганлик билан боғлиқ сарф-харажатларни тўлайди. Бекор туриб қолиш вақти томонлар ўртасида имзоланган далолатномага мувофиқ расмийлаштирилади.

5.2. Етказиб берилаётган “Моддий-техника ресурслари” сифати, миқдори “Етказиб берувчи” томонидан нотўғри аниқланиши, уларнинг қиймати нотўғри белгиланиши ва ундирилиши ҳоллари аниқланган тақдирда “Етказиб берувчи” етказиб берилаётган “Моддий-техника ресурслари” нинг сифатини, шунингдек уларнинг миқдорини ҳисобга олган ҳолда қайта ҳисоб-китоб қилади ва ҳисоблаб чиқилган ушбу сумманинг 20 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

5.3. Агар етказиб берилган “Моддий-техника ресурслари”нинг сифати, ассортименти, навлари, стандарти, техник шартлар талабларига, намуналарга (эталонларга) ёки шартномада белгиланган бошқа шартларга жавоб бермаган тақдирда, айбдор томон етказиб берилган, сифати зарур даражада бўлмаган “Моддий-техника ресурслари” қийматининг 20 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

5.4. “Моддий-техника ресурслари” етказиб бериш бўйича шартномада назарда тутилган мажбуриятлар бажарилиши рад этилганлиги учун “Етказиб берувчи” “Хўжалик”ка белгиланган устамалардан ташқари етказиб берилиши керак бўлган “Моддий-техника ресурслари”нинг 25 фоизи миқдорида жарима тўлайди. Жаримадан ташқари, “Етказиб берувчи” “Хўжалик”ка “Моддий-техника ресурслари” етказиб берилмаслиги натижасида етказилган зарарни тўлайди.

5.5. “Моддий-техника ресурслари”ни етказиб бериш кечиктирилган ёки тўлиқ етказиб берилмаган тақдирда “Етказиб берувчи” “Хўжалик”ка кечиктирилган ҳар бир кун учун мажбурият бажарилмаган қисмининг 0,5 фоизи миқдорида пеня тўлайди, бироқ бунда пенянинг умумий суммаси етказиб берилмаган “Моддий-техника ресурслари” қийматининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаслиги керак. Пеня тўланиши шартнома мажбуриятларини бузган томонни шартномани зарур тарзда бажаришдан ва “Моддий-техника ресурслари ” етказиб

бериш муддати кечиктирилиши ёки тўлиқ етказиб берилмаслиги туфайли етказилган зарарлар қопланишидан озод этмайди.

5.6. Етказиб берилган “Моддий-техника ресурслари” учун ўз вақтида ҳақ тўланмаганда “Хўжалик” “Етказиб берувчи” га муддати кечиктирилган ҳар бир кун учун кечиктирилган тўлов суммасининг 0.4 фоизи миқдорида пеня тўлайди, бироқ бу кечиктирилган тўлов суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаслиги керак.

5.7. “Хўжалик” томонидан тегишли контрактация шартномаси бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажарилмаганлиги учун “Хўжалик”ни жавобгарликга тортиши, шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) “Хўжалик” томонидан контрактацияси шартномаси бўйича шартнома мажбуриятлари бажармаслигига (зарур тарзда бажармаслигига) олиб келган “Етказиб берувчи” нинг жавобгарлиги ҳам кўриб чиқилади.

“Етказиб берувчи”нинг айби билан контрактация шартномасининг “Хўжалик” томонидан бажарилмаслиги (зарур тарзда бажарилмаслиги) натижасида етказилган зарар белгиланган тартибда “Етказиб берувчи” томонидан қопланади.

5.8. Мазкур шартномада назарда тутилмаган томонларнинг жавобгарлиги чоратадбирлари фуқаролик қонунчилиги нормаларига мувофиқ қўлланилади.

VI. Низоларни ҳал этиш тартиби

6.1. Келишмовчиликлар ва низоли масалалар келиб чиққан тақдирда, томонлар, қоидага кўра, мустақил равишда ёхуд туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлими иштирокида уларни судгача ҳал этиш чораларини кўрадилар.

6.2. Томонлар келишмовчиликлар ва низоларни ҳал этиш учун бевосита судга муурожаат қилишга ҳақлидир.

VII. Шартноманинг амал қилиши

7.1. Мазкур шартнома мазкур шартноманинг 8.4-бандига мувофиқ рўйхатдан ўтказилган кундан бошлаб амалга киради ва томонлар ушбу шартнома бўйича ўз мажбуриятларини бажаргунга қадар амал қилади.

7.2. Томонлар ўртасидаги муносабатлар улар томонидан мазкур шартноманинг барча шартлари бажарилган ва ҳисоб-китоб тўлиқ тугалланган тақдирда тўхтатилади.

VIII. Яқуний қоидалар

8.1. Мазкур шартнома томонларнинг келишувига кўра ёки бошқа томон шартнома шартларини жиддий равишда бузган тақдирда, томонлардан бирининг талаби бўйича суд тартибида бекор қилиниши мумкин.

8.2. Мазкур шартномага ҳар қандай ўзгартириш ва қўшимчалар улар ёзма шаклда содир этилиши ва томонларнинг бунга зарур даражада вакил қилинган шахслар (вакиллар) томонидан имзоланиши шарт билан ҳақиқий ҳисобланади.

8.3. Мазкур шартнома томонларнинг ҳар иккаласи (ҳам қишлоқ ҳам сув хўжалиги бўлимлари) учун ҳар қайсисига уч нусхада тузилади.

8.4. Мазкур шартнома, унга ўзгартиришлар (қўшимчалар) «Хўжалик» жойлашган жой бўйича туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимида рўйхатдан ўтказилгандан кейин бажарилиши керак.

Томонларнинг манзили ва банк реквизитлари:

“ХЎЖАЛИК”

“ЎТКАЗИБ БЕРУВЧИ”

Солиқ тўловчининг идентификация рақами

Солиқ тўловчининг идентификация рақами

М. Ў. Фермер хўжалиги бошлиғи-
200__ й. “___” _____ да
туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимида
“РЎЙХАТДАН ЎТКАЗИЛДИ”

М.Ў. имзо, лавозими, Ф.И.О.
_____ рақами билан

М.Ў. имзо, лавозими, Ф.И.О.

Юристининг хулосаси:

(имзо)

(Ф.И.О.)

3-Илова

Фермер хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқаришни интенсив ривожлантиришда тавсия этилган меъёрлар

1. Қишлоқ хўжалигида уруғлик навлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги “Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида”ги ПФ-3226-сонли Фармонида асосан, Агротехнология мажмуа таркибида Пахтачилик, Ғаллачилик, қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва кимёлаштириш, сабзавот-полииз, мева, узумчиликни ривожлантириш Кенгашлари ташкил этилди. Кенгаш ўз Низоми ва иш дастурлари асосида фаолият кўрсатади. Кенгаш фаолияти дастурларидан бири “Ўзбекистон Республикасида ғўза селекцияси ва уруғчилигини ривожлантиришнинг 2004-2010 йилларга мўлжалланган Концепцияси” ишлаб чиқилган бўлиб, унга кўра, районлаштирилган ва истиқболли тезпишар Оқдарё-6, Ан-Боёвут-2, С-4727, ўртапишар Бухоро-6, Оққўрғон-2, С-2609, Хоразм-127, истиқболли Бухоро-7, Бухоро-8, Денов, Ан-512 каби навларни экиш кўзда тутилган.

1-жадвал. Жойлаштиришга рухсат этилган ғўза навлари истиқболлиги бўйича гуруҳлари

1-жадвал. Жойлаштиришга рухсат этилган ғўза навлари истиқболлиги бўйича гуруҳлари

<i>I-гуруҳ</i>	<i>Бухоро-6, Наманган-77, Термиз-31, С-6524</i>
<i>II-гуруҳ</i>	<i>С-6530, С-4727, Тошкент-6, Юлдуз, Оқдарё-6, Оқдарё-5, Ан-Боёвут, Омад, 175-Ф, Шараф-75, Ан-Ўзбекистон-4, Ан-402, Оққўрғон-2, Армуғон, Хоразм-126, Қарши-8, Гулбаҳор, Фарғона-5, янги навлар</i>
<i>III-гуруҳ</i>	<i>Фарғона-3, Чимбой-3010, С-9070</i>

2. Органик ва минерал ўғитлар

Юқори ва сифатли ҳосил олиш учун ўсимликларда барча озуқа моддалари бўлиши зарур. Улар тупроқ таркибида органик ва минерал бирикмалар шаклида бўлади. Улар парчаланиши (емирилиши) ва минераллашиши натижасида ўсимликлар ўзлаштирадиган ҳолатга айланади.

Ўғитлар органик ва минерал ҳолатда бўлади. Органик ўғитлар қадимдан қишлоқ хўжалигининг деҳқончилик соҳасида қўлланилади. Органик ўғитларнинг асоси ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсининг қолдиқлари ҳисобланади. Улар тупроққа аралашгач микроорганизмлар иштирокида чириydi ва ўсимликлар учун зарур бўлган моддалар билан тупроқни бойитади.

Йирик шохли молдан бир кунда 20-30 кг, отдан 15-20 кг, қўйдан 1,5-2,5 кг гўнг йиғилади.

Маълумотларга қараганда, ҳар гектар далага солинган гўнг алмашлаб экиш таркибидаги ўсимликлар ҳосилдорлигини дон ҳисобига 1 центнерга оширади. 1 гектарга солинадиган гўнг миқдори 20-30 тонна бўлиб, кузги шудгор олдидан махсус мосламалар ёрдамида далага сепилади. Айрим хўжаликларда гўнг сувга аралаштирилиб “шарбат суви” сифатида гўзанинг ривожланиш даврида берилади.

Компостларни (ҳар йил органик қолдиқлар аралашмаси) тайёрлашда фосфор ўғити ҳам қўшилади ва алоҳида жойга (чуқур бўлмаган ўра, катта ҳажмдаги махсус мосламалар) йиғилиб устидан суюқ гўнг ёки сув қуйилиб бостириб қўйилади.

Минерал ўғитлар таркибида ўсимлик учун зарур бўлган озуқа моддалар кимёвий усул билан яратилади. Минерал ўғит тупроққа солинганда шаклланиши мумкин бўлган муҳитга қараб қуйидагиларга бўлинади:

а) физиологик нордон ўғитлардан ўсимлик жадал суръатда катионни ўзлаштиради, анион эса тупроқ эритмасига ўтади (аммонийли сульфат, калийли хлорид, калийли сульфат, аммоний-азотли ўғит ва мочевино);

б) физиологик-ишқорий ўғитлардан ўсимлик анионни ўзлаштиради, катион эса йиғилиб тупроқ муҳитини ишқорийлаштиради (натрий нитрати, калий ва калций нитратлари);

в) физиологик нейтрал ўғитлар.

Таркибидаги озуқа моддаларнинг турига қараб минерал ўғитлар оддий ва мураккаб ўғитларга бўлинади. Оддий ўғитлар азотли, фосфорли, калий ва микроэлементларга бўлинади. Минерал ўғитлар қуйидаги меъёр асосида ишлатилади.

2-жадвал. Асосий қишлоқ хўжалик экинларига бериладиган маданий ўғитларнинг илмий асосланган ўртача меъёрлари (кг/га, 100 фоиз соф модда ҳисобида)

Бошоқли дон экинлари:			
суғориладиган	150-200	100-120	50
лалми	50-60	40-50	-
<i>Дон учун экилган:</i>			
Маккажўхори	180-220	120-140	85-90
Шоли	200-220	140-145	150-180
Ғўза	215-240	145-165	95-100
Шу жумладан			
Ўртача толали	215-240	145-165	95-100

Ингичка толали	230-250	155-165	100-110
Каноп	160-180	130-140	80-90
Тамаки	120-150	80-100	40-45
Картошка	120-150	85-100	60-75
Сабзавот	145-200	100-110	70-75
Полиз	50-75	100-110	45-50
Озуқабоп илдизмевали ўсимликлар	220	90	60
Силос учун экилган маккажўхори	200	90	60
Эски беда	100	90-100	50-60
Мева берувчи боғлар	120-130	85-90	65
Мева берувчи токзорлар	135-140	90-95	70
Тутзорлар	100	60	40

3-жадвал. Маданий ўғитларнинг йиллик меъёрларини муддатлар бўйича тақсимланиши (йиллик меъёрга нисбатан фоиз ҳисобида)

1	2	3			4		
		5	6	7	8	9	10
Вўза	N	-	25	5	20	25	25
	P	60-70	-	15-20	-	-	15-20
	K	50	-	-	-	50 ⁴	-
Каноп	N	-	25	-	35	40	-
	P	50	-	-	-	50	-

⁴ Вилт касалликлари тарқалган ўўза майдонларига биринчи озиклантиришда 1 гектарига 20 кг ва иккинчи озиклантиришда – 30 кг калий берилади.

	К	50	-	-	-	50	-
Тамаки	N	-	-	-	3	35	30
	P	50	-	-	-	25	25
	К	50	-	-	25	25	-
Бошоқли дон экинлари	N	-	15	-	40	45	-
	P	100	-	-	-	-	-
	К	100	-	-	-	-	-
Маккажўхори ва жўхори	N	-	30	-	35	35	-
	P	50	-	-	-	50	-
	К	50	-	-	50	-	-
Шоли	N	-	30	-	40	30	-
	P	-	70	-	-	30	-
	К	-	50	-	-	50	-
Силосга экилган маккажўхори ва жўхори	N	-	30	-	35	35	-
	P	50	15	-	-	35	-
	К	60	-	-	50	-	-
Бир йиллик ўтлар	N	-	-	-	100	-	-
	P	100	-	-	-	-	-
	К	100	-	-	-	-	-
Бошоқли дон билан экилган бедазорлар	N	50	-	50	-	-	-
	P	80	-	20	-	-	-
	К	100	-	-	-	-	-
Янги бедазорлар	N	-	-	-	-	-	-
	P	80	-	20	-	-	-
	К	100	-	-	-	-	-

Кўп йиллик бедазорлар	N	-	-	-	100	-	-
	P	-	-	-	100	-	-
	K	-	-	-	100	-	-
Озуқабоп илдиз мева ўсимликлар	N	-	-	-	50	50	-
	P	75	-	-	-	25	-
	K	100	-	-	-	-	-
Сабзавотлар	N	-	30	-	35	35	-
	P	75	-	25	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Помидор	N	-	15-20	-	45-40	40	-
	P	70-75	-	-	-	-	-
	K	50	-	-	25	25	-
Эрта ва кечки карамлар	N	-	15-20	-	45-40	40	-
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	50	-	-	25	25	-
Сабзи	N	-	-	-	50	50	-
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Пиёз	N	-	-	-	50	50	-
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Бодринг	N	-	15-20	-	35-30	25	25
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	50	-	-	-	-	50
Полиз	N	-	-	50	-	50	-

	Р	75	-	25	-	-	-
	К	100	-	-	-	-	-
Картошка	Н	-	-	20	30	50	-
	Р	75	-	25	-	-	-
	К	100	-	-	-	-	-
Мева берувчи боғлар	Н	-	-	-	50	50	-
	Р	100	-	-	-	-	-
	К	100	-	-	-	-	-
Мева берувчи токзорлар	Н	50	-	-	25	25	-
	Р	50	-	-	25	25	-
	К	50	-	-	25	25	-
Тутзорлар	Н	-	-	-	-	-	-
	Р	80	-	-	20	-	-
	К	40	-	-	40	20	-
Мевага кирмаган боғлар ва токзорлар	Н	-	-	-	50	50	-
	Р	100	-	-	-	-	-
	К	100	-	-	-	-	-

3. *Суғориш меъёри* деб, бир марта суғориш учун керак бўладиган сув миқдorigа айтилади. *Мавсумий суғориш* эса, маълум экинни ўсиб ривожланиши давомида суғориш учун сарфланадиган сув миқдорининг умумий йиғиндисидир. Суғориш меъёрини ҳисоблаш учун 3 та кўрсаткични билиш керак. Уларга дала нам сиғими (ДНС), маълум экин учун тупроқдаги ўсимлик ўзлаштира оладиган намликнинг пастки чегараси ва сув билан тўйинтириладиган қатлам қалинлиги киради.

4. Алмашлаб экиш

Алмашлаб экиш – бу қишлоқ хўжалик экинларини илмий асосда навбатлаб экишдир. Бунда алмашлаб экиш далаларидаги экинлар маълум даврда юқори агротехника қоидаларига риоя қилинган ҳолда ўрин алмашлаб чиқилади.

Алмашлаб экиш схемаси деб, маълум гуруҳ экинларининг тартиб билан ўрин алмашишига айтилади.

Алмашлаб экиш ротацияси деб, экинларнинг белгиланган муддатда барча далаларда экилиб чиқишига айтилади.

Алмашлаб экиш схемалари:

1. Пахта-беда алмашлаб экиш 8 далали 3:5 (беда:пахта) ва 9 далали 3:6 схемалари кам ҳосилли, кучли, шўрланган, оч тусли ва типик бўз тупроқ, тақир тупроқларда ва чорвачилиги ривожланган хўжаликларда жорий этилади. 10 далали 3:7 схема унумдор, шўрланмаган, тўқ бўз тупроқ ва ўтлоқи бўз тупроқларда жорий қилинади.

2. Пахта-беда-буғдой (дон) схема: 3:4:3 (беда:пахта:буғдой).

3. Ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилашни таъминловчи алмашлаб экиш схемалари: 1:3:4 ва 1:3:5 (мелиоратив дала:беда:пахта).

4. Шолини алмашлаб экиш схемалари: 2:4 (дуккакли экинлар:шоли), 2:3:1:3 ва 2:4:1:3 (дуккакли экинлар:шоли:мелиоратив дала:шоли).

5. Лалмикор дехқончиликда алмашлаб экиш схемалари: 1:2 (шудгор:дон), 1:2:1:1 ва 1:2:1:2 (шудгор:дон:катор ораси:ишланадиган экинлар:дон), 5:2:1:2 (беда:дон:шудгор:дон).

6. Озуқа экинларини алмашлаб экиш схемалари: 2:1:1:1:1:1:1 (беда:жавдар:бурчок билан қўшиб экилади ёки сорго силосга экилади: маккажўхори:дон:соя донга, уни йиғиштириб олгач маккажўхори ва уни йиғиштириб олгач оралик экинлар: маккажўхори донга, арпа донга, уни йиғиштириб олгач оралик экинлар: лавлаги: маккажўхори силосга ва уни йиғиштириб олгач оралик экинлар)

5. Ёқилғи ва мойлаш материаллари меъёрлари

Қишлоқ хўжалигида барча техникалар асосан, дизель ёқилғиси билан ҳаракатланади. Дизель ёқилғисининг иш бирлигини аниқлашда ҳар бир экин тури бўйича тузилган технологик картадан фойдаланилади. Технологик картада ҳар бир иш жараёнида бажариладиган ишларнинг маълум миқдорига ёқилғи меъёри берилган. Иш ҳажмини аниқлаб, меъёрга бўлиш йўли билан ёқилғи сарфи аниқланади.

Ёқилғи-мойлаш материалларига бўлган талаб, дизель ёқилғисига нисбатан фриз ҳисобида аниқланади. Дизель ёқилғисига нисбатан, автол-6,8%, солидол-0,5%, нигрол-1,4%, бензин билан ишлайдиган двигателларда – авто мой – 5,5 фоиз олинади.

Фермер хўжалигига зарур бўлган техникаларни 1000 гектар ҳисобига тўғри келидиган меъерий кўрсаткичлар асосида олишлари мумкин. Тракторларга бўлган талаб қуйидаги жадвалда келтирилган.

4-жадвал. Тракторларга бўлган талаб.

Ҳайдов тракторлари	1,2	2,8	-1,6	1653
Чопиқ тракторлари (3 ғилдиракли)	4,4	21,7	-17,3	23797
Чопиқ тракторлари (4 ғилдиракли)	2,5	12,0	-9,5	20362
Омочлар	0,8	3,4	-2,6	1984
Культиваторлар	1,6	16,9	-15,3	7220
Дон экиш сеялкалари	2,2	4,8	-2,6	4120
Чигит экиш сеялкалари	1,7	13,3	-11,6	6215
Дон ўриш комбайни	1,1	2,0	-0,9	630
Ерларни текислаш машинаси	0,1	5,6	-5,5	549
Трактор прицеплари	4,6	32,0	-27,4	40724

Ушбу техникалар ёрдамида қишлоқ хўжалигидаги барча ишлар амалга оширилади. Агротехника тадбирларни бажаришда техникаларнинг йиллик ишлаш қуввати вақт меъёрида берилди. Фермер техникалардан фойдаланишда бир йилда қанча соат ишлаши керак бўлса, шунга амал қилган ҳолда, иш билан таъминлайди. Техникаларнинг 1 йилда бажарган иш ҳажми меъёри 2-жадвалда берилган.

**5-жадвал. Қишлоқ хўжалиги машиналарининг йиллик (мавсумий)
бажариладиган иш ҳажми ва вақт меъёрлари**

Трактор прицеплари:	3ПТС-12 Б,		
	1ПТС-9 Б	850	-
	2 ПТС-4-887А		
	2ПТС-4-793	420	-
Омочлар умумий мақсаддаги:			
8-9 корпусли осма ва ярим осма		230	454
5 корпусли осма		280	177

4 корпусли осма		280	120
3 корпусли		220	30
2 корпусли		205	20
Омочлар 2 ярусли:			
3-4 корпусли		400	150
Чизеллар:	ЧКУ-4А	200	210
Каток	ЭККШ-6	350	1120
Бароналар, дискасимон	БДТ-10, БДТ-7	160	330
	БДТ-3	320	310
Бароналар боғдорчилик учун дискасимон	БДН-3,5	210	187
Тишли бароналар	БЗТС-1,0	80	8,0
	БЗСС-1,0	80	8,0
Минерал ўғит солиш машинаси	РУМ-5	250	240
Органик ўғитларни ташиш ва солиш машинаси		175	208
Пуркагичлар	ОП-2000, ОП-1600	435	180
	ОБХ-28	285	240
Сеялкалар	СЗ-3,6, СЗТ-3,6	135	210
Жатка (ўроқлар)	ЖНУ-6	200	90
Ғалла комбайнлар	СК-5М “НИВА”, Енисей-1200	160	270
Ғалла, шоли ўриш комбайни	Енисей- 1200Р	160	50
Макка сеялкалари	СУПН-8, СУПН-6	70	160
Культиватор – ўғитлагич	КРН-4,2	485	160
Картошка экич	СК-4Б, СКС-4, КСМ-4	18	65

	САЯ-4	215	40
	КОН-2,8	505	32
	КНО-2,8	505	32
	КСТ-1,4	170	36
Картошка йиғгич	ККУ-2 А	170	26
Сабзавот сеялкаси	СКО-4,2	125	130
	СКОН-4,2		
Пахта сеялкаси	СХУ-4	60	58
Культиватор	КХУ-4	1020	43
Кўрак териш машинаси	СКО-2,4	140	77
	СКО-3,6	150	117
Кўсак чувиш машинаси	УПХ-1,5В	525	160
Вўзани юлгич	КВ-3,6А	210	210
	КВ-4А	235	112
Кўна олгич	ГХ-4	160	125
Пахта териш машинаси	ХНП-1,8	235	33
	14ХВ-2,4А	230	43
Трактор ўргичлар	КС-2,1	590	150
	КСГ-2,1	590	135
	КРН-2,1	590	190
	КПП-3	590	-
Хаскашлар		490	195
Тойлаб зичлагич	ПС-1,6	520	330
	ПСЕ-1,6Г		
Ўргич-майдалагич	КУФ-1,8, КПИ-2,4	625	437

	КИР-1,5	340	170
--	---------	-----	-----

Ўктам Умурзоқов
Абдураим Тошбоев
Азим Тошбоев

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИ
ИҚТИСОДИЁТИ
Ўқув қўлланма

Мухаррир

Л.Бахранов

Мусахҳих

Ҳ.Тешабоев

Саҳифаловчи

А.Рўзиёв

Bosishga ruxsat berildi _____. Qog'oz bichimi _____. Hisob-nashr tabog'i __14__ b.t.
Adadi _____
Buyurtma № _____

“IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti, 700084, Toshkent, H.Asomov ko'chasi, 7-uy.
Hisob shtrnoma _____